

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

• CHIEF EDITOR •

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

Assistant Professor

Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

• CO-EDITOR •

P.R. SHARMA

• EXECUTIVE EDITOR •

Dr. B. K. Bavaliya

Assistant Professor, G.E.S Class-II

Rambhai V. Baku

R. R. LALAN COLLEGE, BHUJ-KACHCHH.

SHANTI
E JOURNAL OF RESEARCH
ISSN :- 2278-4381

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

<u>SHANTI PRAKASHAN</u>	<u>OTHER CONTACT</u>
H.Q 1780, Sector-1, Delhi By Pass, ROHTAK-124001, (HARYANA)	D-19/220, Nandanvan Appartment (Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

Editorial Board

Chief Editor Dr. Rajeshkumar A. Shrimali (M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D) Assistant Professor Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa	Co-Editor Prof. P.R.Sharma (M.A, B.ed.,NET.,M.phil) Adhyapak Sahayak Department of English M.B.Patel Science College, Anad, Gujarat
--	--

Executive Editors

Prof. Bharatbhai K. Bavaliya Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (R.R LALAN COLLEGE, BHUJ)	Prof. Rambhai V. Baku (M.A., B.ED., M.PHIL)
--	---

Managing Editors

Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)	Prof. D.K.Bhoya Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)
Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)	Prof. Dr. Omprakash H. Shukla Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)
Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)	Dr. Rajesh M. Sosa (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)

“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, MARCH- 2016, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
 - **“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
 - **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
 - **All efforts are made to ensure that the published information is correct. “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**
-

ISSN -2278-4381

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global hut due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	कालिदास के काव्यों में धार्मिक चेतना -डॉ. भावप्रकाश एम. गांधी	1-8
2.	Challenges in Teacher Education for India -Parth M. Jani	9-12
3.	भीष्म साहनी -असगर राजाभाई अदामभाई	13-15
4.	जयशंकर प्रसादजी और नाट्यकला -नीमु चौधरी	16-18
5.	A REVIEW ON NECESSITY OF CYBER SECURITY TO THE CURRENT SITUATION -HETAL BHATT * Dr.Kamaljit Lakhtaria	19-24
6.	Emerging issues of disabilities in higher education system - Mohammad Kalim Siddiqui	25-29

7. તૈત્તિરીયોપનિષદમાં આચાર્યોપદેશ :

-ગાગલિયા મંજુલાબેન અરસીભાઈ

30-35

8. મેધાવી આલોચક આચાર્ય રામચન્દ્ર શુક્લ

-વિનોદ એમ .કટુવા

36-38

9. વાધૂલસ્મૃતિ : એક અધ્યયન

-કણસાગરા હેમલ અશોકભાઈ

39-44

10. વિવિધ ધર્મોમાં ભગવદ્સ્વરૂપ :

- સીડા રુક્સાના કાસમભાઈ

45-50

11. મનરેગા- ગ્રામીણ રોજગારી માટે મહત્વનો સ્ત્રોત

-અનિતા હીરાલાલ પટેલ

51-54

12. શિવના મૂર્તિસ્વરૂપો

-ડૉ.હિતાર્થી જી અગ્રાવત

55-63

13. 'તત્ત્વમસિ'મહાવાક્યમાં આત્મચિંતન :

-નકુમ કાજલબેન ઉકાભાઈ

64-69

14. ૨૦૧૬-૧૭ના બજેટમાં રહેલી ગ્રામીણ વિકાસની શક્યતાઓ

-શિલ્પા જી. હડિયા

70-72

15. આદિવાસી સ્ત્રીઓ મેઘરાજાને લેવા જાય તે સમયે ગવાતાં ગીતો

-ગુમાનસિંહ એફ.ગરાસીયા

73-79

16. પ્રાથમિક ઓર માધ્યમિક શિક્ષા મેં સામાજિક ઝમ્મીદ

-જોશી અનિલકુમાર રામેશ્વરભાઈ

80-84

17. 'તિરસ્કૃત' દલિત સમાજ કા પ્રામાણિક દસ્તાવેજ

- ડૉ.મુંધવા ગોવિંદ કે.

85-87

18. શિક્ષણનો નવો અધ્યાય :- “ પ્રજ્ઞા ”

-પ્રા.ગાંવિત સરસ્વતીબેન આર.

88-90

19. વ્યાકરણાચાર્ય: મહર્ષિપાણિનિ:

-મિતેશ શર્મા

91-94

20. માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણનો અભ્યાસ

-અજીતસિંહ બી.જાડેજા

95-103

21. ધોડિયા સમુદાયમાં શિક્ષણનો પ્રભાવ: એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ

-પ્રા.સંજય વી.પટેલ

104-105

22. 18મી-19મી સદીના ગુજરાતના બંદરો

-પ્રા. ડૉ. મૃગેશ મનુભાઈ નાયક

106-109

23. A Comparative Study of Physically Handicapped and Normal Student of Secondary School with Reference to their Emotional Intelligence and Self-Concept

-Nikhil Thanki. * Dr. Sradhha Rai

110-115

24. KALIDASA AND BHAVABHUTI AS GREAT DRAMATIC WRITERS : A COMPARATIVE STUDY

-Dr. Hemangini Raysingbhai Chaudhari **116-119**

25. મહિલા સશક્તિકરણ સામેના પડકારો :

-પ્રા. ડૉ. ઊર્મિલા એન. પટેલ **120-124**

26. સ્માર્ટ સિટી : શહેરીકરણનું આધુનિક સ્વરૂપ

-પ્રો.આર.એચ. પરમાર **125-127**

27. સ્ટાર્ટ-અપ ઈન્ડિયા : પ્રગતિ સામે પડકારો

-ડૉ. એસ. કે. પાંભર **128-130**

28. માનવીય સંવેદના કે કહાનીકાર :અમરકાંત

-આહિર જયોતિકા એસ. **131-133**

29. EVALUATION OF DISTRICT CO-OPERATIVE BANKS IN GUJARAT: ON THE BASIS OF AGRICULTURE CREDIT

-Deepak B. Darji * Dr. Devendra Vyas **134-138**

30. Digitalization of Research work – an asset to the Library

-Dr. Harshad Nirmal & Ms. Purvi Doshi **139-144**

31. A STUDY OF ANXIETY OF PRIMARY LEVEL STUDENTS IN AHMEDABAD CITY

- NIKITA K. KARAMTA **145-147**

32. वेदेषु, उपनिषत्सु श्रीमद्भगवद्गीतायाञ्च मनविषय काः विचाराः

- पण्ड्या प्रकाशकुमार वासुदेवभाइ

148-152

33. विवेकानन्ददृष्ट्या प्रायोगिकवेदान्तरहस्यम्।

-डॉ.प्रशान्त कुमार महला

153-158

34. KACHCHH TOURISM - A NEW WINDOW TO
GUJARAT ECONOMY

-Dr. Nameeta Asthana Saxena

159-165

35. આધુનિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં કાલિદાસના શૈક્ષણિક વિચારો

-ડૉ.વિશ્વપ્રસાદ ચન્દ્રકાન્ત ત્રિવેદી

166-169

36. બદલાતા આબોહવા અને હવામાન માટે જવાબદાર કુદરત કે માનવ ?

-વાલાણી જયેશકુમાર જે.

170-175

37. प्रकृति के चाहकः सुमित्रानन्दन पंत

-डॉ.लविन्द्रसिंह आर.लबाना

176-179

38. आधुनिक जीवन की संवेदना के वाहक : अंधायुग के पात्र

-डॉ. शिरीन एम. शेख

180-185

39. ઋષિરાજ અગ્નિહોત્રીની કૃતિઓ આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યના સંદર્ભમાં

-પ્રા. અતુલકુમાર રાવલ

186-189

40. ELABORETE BHARATA'S VIEWS ON BHAVAS AND

VIBHAVAS

-Anjali R. Solanki

190-194

41. Sultana's Dream: A Short Story on Feminist Utopia
-Urmil J. Yagnik 201-207

42. Cosmopolitan Romain Rollan and India
-Gayatri R. Parmar 201-207

43. A Review Paper on "Privacy Preservation of Data Mining Using Randomization Response Technique"
- Miss Acharya Dimple D. * Mr. Thacker Smit M 208-216

44. દાંતા અને અમીરગઢ તાલુકાના આદિવાસી સમાજના લોક મેળાઓ
-ડૉ.પી.આર.ગવલી 217-219

45. જમીન સંપાદન : સંસદથી સડક સુધીનો જંગ
-પ્રા. મિતલ એમ. વાઘેલા 220-222

46. ગુજરાતની અસ્મીતા ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર
-વિજય પરમાર 223-225

47. સીતાયા : ચરિત્ર ચિત્રણમ્
-દિવ્યા એમ. દીક્ષિત 226-231

48. સંકલિત બાળવિકાસ યોજના અંતર્ગત સગર્ભાઓ સ્ત્રીઓ અને
ધાત્રીમાતાઓ ને મળતી સેવાઓનો આર્થિક અભ્યાસ
-જાદવ ઉત્તમકુમાર. કે 232-237

49. A STUDY OF MERGER & ACQUISITION AND PROTECTIVE MEASURES/TACTICS IN INDIA
-HETAL CHAVDA 238-249

-
50. કચ્છ ના અંજાર તાલુકા ના ખેડૂતો ની આર્થિક સ્થિતિ વિશે નો એક અભ્યાસ
-નાથાણી રીનાબેન જેરામ **250-254**

-
51. WOMEN EMPOWERMENT AND ISSUES (In Indian panorama)

- Neha.D.Raval **255-258**

-
52. DOWRY- HISTORICAL & CURRANT PHENOMENON

- Dr.Shailesh.B.Solanki **259-261**

कालिदास के काव्यों में धार्मिक चेतना

डॉ. भावप्रकाश एम. गांधी

असि.प्रोफेसर एवं अध्यक्ष - संस्कृतविभाग,

गवर्मेन्ट आर्ट्स कोलेज- भेसाण,

जुनागढ, गुजरात

महाकवि कालिदास भारत के ही नहीं विश्वसाहित्य के सर्वश्रेष्ठ कवि हैं। काव्यमर्मज्ञों ने तथा सहृदयरसिकों ने कविताकामिनीविलास, कविकुलगुरु, दीपशिखाकालिदास, कनिष्ठिकाधिष्ठित कहकर कालिदास की महत्ता को एकस्वर से स्वीकार किया है। महाकवि कालिदास की प्रसिद्धि उपमा के प्रयोग में, सजीव प्रकृति-वर्णन में, शृंगार रस की प्रवाहिता में तथा सहज मनुष्य की अवस्थाओं के वर्णन में विशेष रूप से मानी जाती है। वैदर्भी रीति के धनी इन महाकवि ने संस्कृत साहित्य को सात कालजयी कृतियां देकर कृतकृत्य किया है, जिनमें दो महाकाव्य रघुवंश और कुमारसम्भव, दो खण्डकाव्य ऋतुसंहार एवं मेघदूत और तीन नाटक अभिज्ञानशाकुन्तल, मालविकाग्निमित्र तथा विक्रमोर्वशीय का समावेश होता है।

कालिदास के काव्यों में सार्वभौमिकता का जो भाव विद्यमान है वह केवल उनकी मानवीयता एवं विषयव्यापकता से ही आविर्भूत नहीं होता अपितु उसका कारण यह भी है कि कालिदास काव्यात्मक भाव और काव्यात्मक शैली दोनों के समर्थ स्वामी हैं। योग्य पदयोजना, मूर्ति-विधान, शब्दगत ध्वनि- ये सभी काव्य-तत्त्व बहुलता से विविध, नवीन एवं आवर्जक रूपों एवं मिश्रणों में उनकी कृतियों में दृष्टिगोचर होते हैं। उनके काव्यों में कलात्मक चेतना और काव्यात्मक भावना एवं कल्पना में पूर्ण तादात्म्य देखा जा सकता है। इसीलिए उनका काव्य न कभी अवरोधित होता है और न कभी त्वरित। वेदों के लिए कहा गया वाक्य “ न ममार न जीर्यति” कालिदास के काव्यों में भी सार्थक सिद्ध होता है।

इस प्रकार कालिदास के काव्यों में सहृदय वाचकों को और गवेषकों को जिन तत्वों की आवश्यकता होती है वे सभी सहज प्राप्त हो जाते हैं। प्रायः संस्कृतज्ञ संशोधक कालिदास के काव्यों का साहित्यिक दृष्टि से या रमणीयता के सन्दर्भ में मूल्यांकन करते हैं लेकिन मैं इस शोधपत्र में धार्मिक परिप्रेक्ष्य में कालिदास के काव्य कितने उपकारक हैं इस विषय को प्रस्तुत करने का प्रयत्न कर रहा हूँ।

सर्वप्रथम धर्म शब्द का तात्पर्य समझना अत्यावश्यक है। मनुष्य के जीवन में धर्म का बड़ा ही महत्व माना गया है। मनुष्य जीवन के चार प्रमुख उद्देश्य, पुरुषार्थ माने गये हैं - १. धर्म २. अर्थ ३. काम ४. मोक्ष। इन चारों पुरुषार्थों में धर्म का स्थान सर्वप्रथम माना गया है। धर्म ही एक ऐसा तत्व है जो मनुष्य और पशुओं में भेदस्थापन करता है - “ धर्मो हि तेषामधिको विशेषो धर्मेण हीनाः

पशुभिः समानाः ॥¹ लेकिन धर्म का स्वरूप जानना उतना ही कठिन है , इसीलिए महाभारतकार व्यास कहते हैं – **धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम्**।² मनुष्य की दिनचर्या में, व्यवहार में , विचारों में भी धर्म का कहीं न कहीं समावेश होता आया है। यहां धर्म से तात्पर्य है - जीवन में धारण करने योग्य आवश्यक तत्त्व।

धर्म वह है जो मनुष्यमात्र के कल्याण की कामना व सामर्थ्य रखता हो, किसी व्यक्तिविशेष या वर्गविशेष का ही उत्थान करनेवाला कभी धर्म नहीं कहलाता। संक्षेप में मनुष्य के सर्वांगीण विकास का मार्ग जो प्रशस्त करे वह धर्म कहलाता है। जो मनुष्य को कर्तव्य पालन के लिए सचेत करे जो मानव में समानता, एकता, परस्पर प्रेम, सौहार्द, सद्भावना, समदृष्टि प्रदान करे वह धर्मपदवाच्य है। वैशेषिकदर्शनकार कणाद ने लौकिक और पारलौकिक उन्नति के साधन के रूप में धर्म को स्वीकृत किया है।³ जबकि मीमांसादर्शन में सत्कर्म के प्रेरक को धर्म संज्ञा प्रदान की गयी है।⁴ धर्म की व्याख्या हमारे शास्त्रों में अनेक प्रकार से प्राप्त होती है पर सबका तात्पर्य समग्र संसार के कल्याण से और धारण करने योग्य गुणों से ही है। योगदर्शन में यम-नियम⁵ को धर्म के अन्तर्गत समाहित किया है तो मनुस्मृति में धृति-क्षमा-दम-अस्तेय-शौच-इन्द्रियनिग्रह-धीः-विद्या-सत्य-अक्रोध को धर्मलक्षण माना है।⁶ वेदानुकूल व्यवहार, सदाचार, अपना और आत्मा का प्रिय ये चार गुण भी धर्म के नाम से वहां अभिहित हैं।⁷ एक अन्य स्थान पर यज्ञ, अध्ययन, दान, तप, सत्य, धृति, क्षमा और निर्लोभता को धर्म का मार्ग कहा है।⁸ इस प्रकार जो तत्व, गुण मनुष्य के निधन के बाद भी साथ जाता है वह धर्म है।

एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यत्तु गच्छति ॥

कालिदास ने इन तत्वों का प्रचुरता से प्रतिपादन अपने काव्यों में किया है। कालिदास धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष सभी में अटूट विश्वास रखते हैं। जैसा कि रघुवंश में स्वयं कहते हैं –

¹ . हितोपदेश – १.२५

² . महाभारत वनपर्व- १५६

³ . वैशेषिकदर्शन – १.१

⁴ . मीमांसादर्शन – १.२

⁵ .यमाः- अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः यमाः । यो.द.-२.३०

नियमाः- शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः । यो.द.-२.३२

⁶ .धृति-क्षमा-दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।

धीर्विद्या-सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ मनु.६.९२

⁷ . श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ मनु.६.९५

⁸ . इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं धृतिः क्षमा ।

अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ॥ मनु. ६.१०२

धर्मार्थकाममोक्षाणामवतारे।⁹ तथापि पुरुषार्थचतुष्टय में कालिदास अर्थ और काम की तुलना में धर्म को विशेष महत्व प्रदान करते हैं। कुमारसंभव में उन्होंने धर्म को त्रिवर्ग का सार बताया है और अर्थ और काम से रहित होकर धर्म की सेवा करने पर जोर दिया है। यथा—

अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनि ।

त्वया मनोनिर्विषयार्थकामया यदेक एवं प्रतिगृह्य सेवते ॥¹⁰

यद्यपि उनके काव्यों में पुरुषार्थचतुष्टय का वर्णन है तथापि धार्मिकभावनाओं की प्रचुरता वह यथाप्रसंग करते आये हैं। भारतीय संस्कृति में धर्म के साधनों के सन्दर्भ में यज्ञ, सत्कर्म, मोक्षप्राप्ति, ईश्वरोपासना, तप, आत्मसंयम, वेदानुकूल आचरण, अहिंसा, पूर्वोक्त धृतिक्षमादि गुणों का समावेश होता है। उनके काव्यों में आध्यात्मिक जीवन के परिपोष के लिए यज्ञ, दान और तप को साधन बताया गया है।

जिस प्रकार मनुस्मृति में—

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिः वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥

और गीता में -

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञकर्मसमुद्भवः ॥

यज्ञ को सभी कर्मों का उद्भव तथा मानवजीवन का आवश्यक अंग माना है, ठीक उसी भाव को लेकर कविवर रघुवंश में कहते हैं कि यज्ञाग्नि में विधिवत डाली गयी आहुतियों से वर्षा होती है जिससे सस्यों को नवजीवन प्राप्त होता है।

हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु ।

वृष्टिर्भवति सस्यानामवग्रहविशोषिणाम् ॥¹¹

उसी प्रकार वहीं तृतीय सर्ग में धर्म के साधक यज्ञ की महिमा का व्याख्यान है। वहां अश्वमेध यज्ञ का विशेष वर्णन प्राप्त होता है, वह यज्ञ में बाधा पहुंचाने के लिए आये इन्द्र को यज्ञ की महत्ता अनेक प्रकार से समझाते हैं और कहते हैं जो यज्ञ में विघ्न डालता है वह धर्म की हानि करता है।¹² उनके काव्यों में प्रसंगानुरूप यज्ञ को विशेषरूप से महत्व प्रदान किया है। किसी भी शुभकार्य

⁹ . रघुवंश - १०.४८

¹⁰ . कुमार. ५/३

¹¹ . रघुवंश - १.६२

¹² . वही - ३.४५

का प्रारम्भ यज्ञादि के माध्यम से करने का भी उल्लेख उनके ग्रन्थों में मिलता है। कुमारसंभव के द्वितीय सर्ग में यज्ञ से स्वर्ग की प्राप्ति का विधान कालिदास ने किया है।

उद्धातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम् ।

कर्म यज्ञः फलं स्वर्गस्तासां त्वं प्रभवो गिरम् ॥¹³

मीमांसा दर्शन मानता है कि स्वर्गप्राप्ति के लिए वेद यज्ञभाग का उपदेश देता है। इसी बात को कालिदास ने यहां ब्रह्म की स्तुति करते समय देवताओं के मुख से कहलाया है। पुण्यकर्म करने से स्वर्ग मिलता है,¹⁴ स्वर्ग में अप्सराएं पुण्यात्मा लोगों का अभिवादन अभिनंदन करती हैं¹⁵ आदि अनेक स्थलों पर ऐसे श्रेष्ठ कर्मों का प्रतिपादन है।

उसी प्रकार पंचम सर्ग में रघु-कौत्स संवाद में दान का महत्व समझाया गया है, विश्वजित् यज्ञ के पश्चात् रघु अपना सर्वस्व दान कर देते हैं, यहां तक कि वह स्वर्ण पात्रों को देकर मिट्टी के पात्रों का प्रयोग करते हैं।¹⁶ रघुवंश के तृतीय सर्ग में भी गोदान की चर्चा प्राप्त होती है।¹⁷ धर्म के अन्य महत्वपूर्ण साधन तपस्या का वर्णन अनेक स्थलों पर हुआ है। तप के प्रभाव का वर्णन शाकुन्तल में प्राप्त होता है। शाकुन्तल में धर्मरिण्य तथा तपोवनों की रक्षा करना भी राजा के कर्तव्यों के रूप में स्वीकार किया है। शाकुन्तल के प्रथम अंक में दुष्यन्त कहते हैं कि आओ, हम लोग पवित्र आश्रम के दर्शन से अपने आपको पवित्र करें। यथा- पुण्याश्रमदर्शनेन तावदात्मानं पुनीमहे।¹⁸ वहीं दूसरे अंक में भी तप के विषय में कहा गया है –

शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ।

स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्तास्तदन्यतेजोऽभिभवाद्भवन्ति ॥¹⁹

यद्यपि ऋषिगण शान्तप्रकृति के होते हैं तथापि उनमें इतना तेज होता है कि कष्ट देने पर वह उसे जलाकर राख कर देते हैं जैसे स्पर्शशीतल सूर्यकान्तमणि सूर्य के प्रकाश से आग उगलने लगती है। कुमारसंभव में भी पार्वती और शिव की तपस्या और उसके प्रभाव का प्रचुर मात्रा में वर्णन प्राप्त होता है। पंचम सर्ग में पार्वती की कठोर तपस्या का अद्भूत विवेचन है। पार्वती सूर्य के प्रचंड प्रकाश को भी तप के प्रभाव से टकटकी लगाकर देख सकती थी²⁰ और पहले गेंद खेलने पर थकने

¹³. कुमार.- २.१२

¹⁴. रघु. १५.२९

¹⁵. वही- ७.५३

¹⁶. वही - ५.२

¹⁷. वही - ३.३३

¹⁸. शाकुन्तल - अंक -१

¹⁹. शाकुन्तल -१.६२

²⁰. कुमार.- ५.२०

वाली उमा का कमलसदृश शरीर स्वर्णकमलवत् हो गया था।²¹ “तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः” ऐसे शिव को वररूप में प्राप्त करने हेतु तपनिरत पार्वती का वर्णन यहां मिलता है।

धर्म में ईश्वरोपासना का विशेष महत्व रहा है। कालिदास ने वैदिक तथा पौराणिक देवताओं का भूरिशः उल्लेख अपनी रचनाओं में किया है। रघुवंश और कुमारसंभव में देवताओं में इन्द्र, अग्नि, वरुण, सूर्य, यम, त्वष्टा, द्यावापृथिवी तथा रुद्र प्रमुख हैं। इसके अतिरिक्त ब्रह्मा, विष्णु, महेश, कुबेर, स्कन्द, शेष, लांगली, मदन इत्यादि के उल्लेख भी उपलब्ध हैं। कालिदास स्वयं परमशैव थे इसलिए वह शिव को ईश्वर, परमेश्वर, स्थाणु, शूलपाणि, पिनाकी, अष्टमूर्ति प्रभृति अभिधान से संबोधित करते नजर आते हैं। रघुवंश का मंगलाचरणरूप प्रथम पद्य, कुमारसंभव का शिवराजधानी वर्णन, शाकुन्तल का अष्टप्रकृति शिवस्वरूपचित्रण एवं भरतवाक्य “ममापि च क्षपयतु नीललोहितः”, विक्रमोर्वशीय और मालविकाग्निमित्र का मंगलपद्य इनकी नैष्ठिक शिवभक्ति को प्रकट करते हैं। अन्य स्थलों पर भी कवि शिव की स्तुति करते नजर आ रहे हैं।²² इसके साथ पूजा, अनुष्ठान, तीर्थयात्रा इत्यादि का उल्लेख भिन्न भिन्न संदर्भों में उद्धृत है।

अधिकारों की अपेक्षा कर्तव्यों को विशेष महत्व प्रदान करना हमारी संस्कृति की विशेषता है। कालिदास भी इस तथ्य से सुपरिचित हैं। जहां कर्तव्य की भावना बलवत्तर होती है वहां वर्ग-संघर्ष और आर्थिक उद्वेलन प्रायः नगण्य होते हैं। रघुवंश में जहां ग्राम्यजीवन की सरलता, निष्कलुषता तथा स्वास्थ्यप्रदता की प्रशंसा हुई है वहीं वन्यजीवन तथा गौसेवा का माहात्म्य भी प्रदर्शित हुआ है। गौसेवा से मनुष्य अभीष्ट कामनाओं की प्राप्ति कर सकता है वह द्वितीय सर्ग में प्रतिभासित होता है।

गीता की यह भणिति – “ अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ” और “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते यथा ” पर कालिदास विश्वास करते हैं और कुछ इसी भाव को अपने शब्दों के माध्यम से अभिव्यक्त करते हैं।

अकरोदचिरेश्वरः क्षितौ द्विषदारम्भफलानि भस्मसात् ।

इतरो दहने स्वकर्मणां विवृते ज्ञानमयेन वह्निना ॥²³

कर्मवाद में उनकी विशेष आस्था इस पंक्ति से प्रकट होती है। जैसे-

फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥²⁴

²¹ . वही – ५.१९

²² . मेघदूत पूर्वमेघ- ३७-४०, रघु.- १८.२४,

²³ . रघु. – ८.२०

²⁴ . वही- १.२०

इसी प्रकार रघुवंश के चतुर्दशम सर्ग में सीता इस जन्म के दुःखों के लिए जन्म-जन्मान्तर के पातकों को कारण बताती हैं।²⁵ वहीं वे कहते हैं कि देहधारियों के मार्ग भिन्न-भिन्न हैं जो अपने कर्मों के अनुसार परलोक में जाते हैं।²⁶ कर्म के साथ कहीं कहीं भाग्यकर्तृत्व की भावना भी कवि काव्यों में व्यक्त करते हैं। शाकुन्तल में भरत के विषय में पृच्छा करने पर शकुन्तला का यह कहना 'वत्स, ते भागधेयानि पृच्छ' इस तथ्य को द्योतित करता है। रघुवंश में भी वह कहते हैं कि ईश्वर की इच्छा से कभी विष भी अमृत हो जाता है और अमृत भी विष।

विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छा।²⁷

कवि जीवन को सुख और दुःखों की क्रमबद्ध श्रृंखला मानते हुए रथचक्र की तरह उसको स्वीकार करते हुए कहते हैं -

कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥²⁸

जीवन की क्षणभंगुरता, मृत्यु की अनिवार्यता आदि के विषय में कवि भावनात्मक दृष्टि से प्रतिपादन करते हैं। जैसे मेघदूत में यक्ष द्वारा अपनी वल्लभा के लिए दिए गये संदेश में जीवन की अनिश्चितता ध्वनित होती है।

अव्यापन्नः कुशलमबले पृच्छति त्वां वियुक्तः

पूर्वाभाष्यं सुलभविपदां प्राणिनामेतदेव ॥²⁹

इन्दुमती के निधन पर अज को कुलगुरु वसिष्ठ जो उपदेश देते हैं वह आज के सन्दर्भ में भी नितांत सार्थक है।

मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः।

क्षणमप्यवतिष्ठते श्वसम् यदि जन्तुर्ननु लाभवानसौ ॥

अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम्।

स्थिरधीस्तु तदेव मन्यते कुशलद्वारतया समुद्धृतम् ॥

स्वशरीरशरीरिणावपि श्रुतसंयोगविपर्ययौ यदा।

विरहः किमिवानुतापयेद्वद बाह्यैर्विषयैर्विपश्चितम् ॥

²⁵ . वही- १४.६२

²⁶ . परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ॥ वही-८.८५

²⁷ . वही- १२.२४

²⁸ . मेघ. उत्तरमेघ- ५२

²⁹ . मेघदूत उत्तरमेघ-४३

न पृथग्जनवच्छुचो वशं वशिनामुत्तमं गन्तुमर्हति ।

दुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ॥³⁰

यह उपदेश किसी भी दुःखाक्रान्त व्यक्ति को निराशा के अंधकारमय गर्त में से निकाल कर नई आशा की ज्योति प्रदान कर सकता है । इसलिए हम इसका समावेश धार्मिक चेतना के अन्तर्गत करना आवश्यक समझते हैं । व्यक्तिगत जीवन में भी कवि धारणीय गुणों के विषय में यत्र तत्र सर्वत्र चर्चा करते हैं । वे आत्मसंयम और आत्मबुद्धि के विकास पर विशेष बल देते हैं । एतदर्थ वह बिल्कुल प्रातःकाल ब्राह्ममुहूर्त में सोकर उठने को आवश्यक मानते हैं । रघुवंश में वे कहते हैं कि रात्रि के अन्तिम प्रहर में उठने से मन शान्ति तथा स्फूर्ति का अनुभव करता है । जैसे कि – पञ्चाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना ॥³¹ इसी के साथ जीवन को उदात्त बनाने के लिए संध्या, ध्यान, पूजा, प्रार्थना, साधना आदि को अपेक्षणीय बताते हैं । उनका मानना है कि जो हमारे पूज्य हैं आदरणीय हैं उनके प्रति सर्वदा आदरभाव रखना चाहिए ऐसा न करने पर मानव का सुखसौख्य खण्डित हो जाता है ।

प्रतिबध्नाति हि श्रेयो पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ।³²

मनुष्य को लौकिक शरीर को व्यतीत करने के बाद योगाश्रम से शरीर त्याग कर पवित्र और पूर्ण आध्यात्मिक जीवन में प्रवेश करना चाहिए ऐसा भाव निम्न श्लोक में प्रकट करते हैं ।

शैशवेभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।

वार्धक्ये मुनीवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥³³

राजा अतिथि ने चारों पुरुषार्थों में समरसता का संबंध स्थापित करने हुए बाह्य शत्रुओं को जीतने से पहले आन्तरिक शत्रुओं को किस प्रकार जीता उसका अप्रतिम वर्णन रघुवंश में किया है – अनित्याः शत्रवो बाह्याः विप्रकृष्टाश्च ते यतः।

अतः सोऽभ्यन्तरान्नित्याब्धपूर्वमजयद्रिपून् ॥

न धर्मार्थकामाभ्यां बबाधे न च तेन तौ ।

नार्थं कामेन कामं वा सोऽर्थेन सदृशस्त्रिषु ॥³⁴

इस प्रकार इन उपर्युक्त तथ्यों के आधार पर निष्कर्षरूप से यह कहा जा सकता है कि नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा से अनुप्राणित होकर रमणीय काव्यरचना में सिद्धहस्त तो महाकवि

³⁰ . रघु. ८.८७-९०

³¹ . वही. १७.१

³² . रघु. - १.७९

³³ . रघु. - १.८

³⁴ . रघु. - १७.४५-४६

कालिदास निस्सन्देह हैं पर इसके साथ भारतीय संस्कृति की मूलवर्तिनी दार्शनिक और धार्मिक धाराओं के प्रति आस्थाशील भी हैं जिनमें वेद, उपनिषद्, गीता आदि की मान्यताएं समाविष्ट हैं। कालिदास ने प्रेम और सौन्दर्य की स्रोतस्विनी अपने काव्यों में बहायी है जो युग युग तक मनुष्य को मंत्रमुग्ध करती रहेगी। कालिदास सम्पूर्ण मानवता के कवि हैं, वस्तुतः भारतीय संस्कृति के उच्चतम आदर्शों का वाङ्मयधुपान करानेवाला महाकवि मानवमात्र का कवि हो सकता है उसे हम किन्हीं तुच्छ या निम्न दीवारों में नहीं बांध सकते, जिन आदर्शों को उन्होंने व्यापक जीवन के सन्दर्भ में रखकर उपपादित किया है वे आज भी मूलरूप से अपना अक्षुण्ण महत्त्व बनाये हुए हैं। उनकी शैली में प्रेयस् के साथ श्रेयस् का और सुन्दरम् के साथ सत्यम् और शिवम् का भी समन्वय है जो उन्हें सर्वजनभोग्य और सर्वजनमान्य सिद्ध करता है। उनका कान्तासम्मित उपदेश कट्टरता का किञ्चित्मात्र भी संस्पर्श न करता हुआ भारतीय लोकजीवन के मानस पर गहरा और सार्थक प्रभाव छोड़ने में समर्थ प्रतीत होता है। उन्होंने जो कुछ धर्म तथा तत्सम्बद्ध सन्दर्भ में यहां कहा है वह सहृदय के मन पर लौकिक और लोकोत्तर आनंद के साथ साथ श्रद्धा का भाव भी जागृत करता है और जिसे अपनाने में किञ्चित्मात्र भी संदेह या संकोच शेष नहीं रह जाता। महाकवि ने मानवमात्र तथा विश्व-कल्याण की कामना से ओतप्रोत इस भरतवाक्य में धार्मिक भावना तथा आदर्श का सुंदर उदाहरण प्रस्तुत किया है।

सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।

सर्वः कामानवाप्नोतु सर्वः सर्वत्र नन्दतु ॥³⁵

इत्यलम्

³⁵ . विक्रमो.-७.२५

Challenges in Teacher Education for India

2

Parth M. Jani*

Research Scholar,

M.K. Bhavnagar University, Bhavnagar

Abstract

Education is the base of country. Education decides the future and progress of country. Country like India has also put major focus on Education. The expectation with regard to teachers' role in the education of children are very high. Teacher plays an important role in modern India. Still teacher Education is not thoroughly excellent in India. It is also facing many challenges. Modern teaching system needs more improvements. There are some nuclear points stand against teacher education as strong evidence of challenge. These points are directly related with sound policy, period of practice time, financial base, Modern techniques, norms related to admission process etc. Education is the weapon that protect person and country by wise and bad things. But education itself suffers from many troubles and fights with many challenges. There are many problems and issues digging the system of teacher education. Teacher preparation has been a subject of discussion at all level from the government, ministries, regulatory bodies, schools to teacher themselves.

❖ Introduction

Teaching is the holiest profession in India. The whole country considers this system with respect still Teacher Education has to fight with many issues and challenges. As we know that every coin has two sides. It has also light side

with respect of challenges. These all points touch teacher education directly or indirectly with the solution of these things it can become more powerful, efficient and beneficial to the whole system. There are many issues plaguing the system of teacher education. Then let's see major challenges in teacher education.

(1) Short time duration

Teacher education Courses complete in very short time period. In this small period. Students have to follow many steps. In much busy schedule they have to manage rather than have to accommodate with every programmer ,They have to complete assignments, practice lessons, projects, exams, tour, off campus, internship etc. Students have to run for stand in this course for regular attention and acquire proper place .Many time it is not possible for them to come across with every point of teacher education. Then it becomes leap education system. The main purpose of this education is to know more and deep knowledge about teacher and education but because of this small time duration it becomes superficial. So teacher student can not get deep knowledge. In every other profession practice time is long while in teacher education it is very short. Besides student has to complete theory and practice in short time. It is the most challenging thing in teacher education.

(2) Lack of Modern technology

Teacher education still refers old and common thing in every other profession we find spontaneous use of technology. Paper work is the base of teacher education. If teacher will not aware with current tools and apps. Then how will he/she gives knowledge to his/ her students about new trends and technology. As we know that modern Industry develops apps in every era. Then why should education system to be remain isolated from it? With the use of modern techniques teaching will become more sharp and effective. The world of student will also become global. We have to start think on macro

Cosam way. The world of education will become very wide. It will also become interesting and amusing too.

(3) Need Up gradation in Course.

In most of the University the course of teacher education is as the same as it before .From many years it runs typically. Of course, they change topics and units gradually. But they from the same pot. Once they give up them another time it got more attention. In fact there are some topics in course such have nothing to concern with current time but still these topics are in index of course. Because of such topics course become tough, boarding and less useful. The topic which is really related and useful with current time must be included in course. The main thing is implication of point in behave. We find that major variation between theory and practice. So it will become waste of time, energy and money. It must be harmonious with real world. 21st century is the century of challenge then students will also come in class advance than why should we focus on common points ?

(4) Privatization

Insect of Privatization take entry in every sector of country then why should education remain isolated from it? With privatization every one manages to get admission in any course. Through that what will happen, the person who is not appropriate for this field will get also admission. Same on other side the person who is really worth will not get entry because of high fees and low financial condition. It needs sound policy for it. Entrance exam and interview should be included in admission process. Otherwise persons of various field will get admission for the sake of just an experiment that weather they can be comfortable with teacher education or not. Those who get admission do work as a responsibility not for interest. This thing will directly make hollowness in education. It is fact that privatization will surely raise in facility but it is also sure that it will not create quality or aptness in education.

❖Conclusion:

In short modern India has already acquire development in many field but we must not forget that many big challenges are knocking on teacher education's door. Definitely we will overcome on every dark angle but we have to work harmoniously in tone of mordent tuning. Expertiseness is not impossible but it needs constant concentration on aim. Sooner or later perfection will must be acquired.

References:

- (1) Desai, A. J. (2012). "Problems of teacher education in India"

International journal for research in Education (IJRE),

Vol.no.-1, Issue : 1

- (2) Jamwal, B. (2012). "teacher education : Issues and their Remedies "

International journal Of Educational planning & Administration ,

Vol.no.-2, Issue :2

भीष्म साहनी

असगर राजाभाई अदामभाई

मुलाकाती व्याख्याता वाणी विनायक कोलेज भचाउ ।

भूमिका:-

भीष्म साहनी का जन्म ८ अगस्त १९१५ में पंजाब के रावलपिंडी के एक व्यापारी परिवार में हुआ था । प्रारम्भिक शिक्षा रावलपिंडी में हुई, फिर उन्होंने लाहौर से अंग्रेजी साहित्य में एम.ए. करने के बाद साहनी ने १९५८ में पंजाब विश्वविद्यालय से पी.एच.डी की उपाधि हासिल की । भारत पाकिस्तान विभाजन के बाद उन्होंने भारत आकर समाचार पत्रों में लिखने का काम किया । बाद में भारतीय जन नाट्य संघ (इण्टा) से जा मिले । इसके पश्चात् अंबाला और अमृतसर में भी अध्यापक रहने के बाद दिल्ली विश्वविद्यालय में साहित्य के प्रोफेसर बने । भीष्म साहनी का अवसान ११ जुलाई, २००३ में हुआ । उन्हें उनके लेखन के लिए तो स्मरण किया ही जाएगा लेकिन अपनी सहृदयता के लिए वे चिरस्मरणीय रहेंगे ।

कहानीकार भीष्म साहनी :-

भीष्म साहनी को हिन्दी साहित्य में प्रेमचंद की परंपरा का अग्रणी लेखक माना जाता है । जीवन के सहज प्रवाह से वास्तविकताओं को चुनकर उन्हें चित्रित करने में महारत हासिल है । अत्यंत सहज भाषा, छोटे-छोटे वाक्य और सामान्य लोगों के हृदय को छू लेने वाली सहज अभिव्यक्ति भीष्म जी के लेखन की विशेषतायें हैं । वामपंथी विचारधारा के साथ जुड़े होने के साथ-साथ वे मानवीय मूल्यों को कभी आँखों से ओझल नहीं करते थे । स्वतंत्रता के बाद के हिन्दी कहानीकारों में श्री भीष्म साहनी का नाम महत्वपूर्ण है । आपने अनेक महत्वपूर्ण कहानियाँ लिखकर हिन्दी साहित्य के कहानीकारों में अपना अमिट स्थान बना लिया है । आपके द्वारा लिखित कहानी संग्रह निम्न लिखित हैं -

(1)भाग्यरेखा

- (2) पहला पाठ
- (3) भटकती राख
- (4) पटरियाँ
- (5) वाइचू
- (6) शोभायात्रा
- (7) निशाचर

इसके अलवा 'गुलेल का खेल' भी साहनी द्वारा लिखित एक बालोपयोगी कहानी संग्रह है। साहनीजी को साहित्य लिखने की प्रेरणा जशवंत राय से मिली जो इनके अंग्रेजी के अध्यापक थे। इनके बड़े भाई बलराज साहनी के विचार, वाणी और व्यवहार तथा अभिनय एवं लेखन का प्रभाव भी साहनीजी की रचनाओं पर पड़ा। साहनीजी ने अपने स्कूल जीवन से ही कहानियाँ लिखना शुरू की थी। भीष्म साहनी हिन्दी साहित्य जगत में एक कहानीकार के रूप में विशेष प्रसिद्ध है। आपने सुलझी हुई कहानियाँ लिखी है जिसमें सत्यता उजागर होती है। साहनीजी की कहानियों में समाज का वास्तविक चित्रण मिलता है। भारतीय समाज के ऐतिहासिक परिदृश्य को भीष्म साहनी अपनी कहानियों से कभी ओझल नहीं होने देते। स्वाधीनता आन्दोलन, सांप्रदायिक दंगे, पूंजीवादी सिकंजा, गड़बड़ाते जीवन मूल्य, राजनीति, वर्ग घृणा का फैलाव आदि हमारे भारतीय इतिहास के हिस्से हैं।

भीष्म साहनी अपनी कहानियों में जीवन के सहज प्रवाह को पकड़ने की कोशिश करते हैं। इसी कारण उनकी कहानियाँ यांत्रिक और बने-बनाए निष्कर्षों से मुक्त रहती हैं। भीष्म साहनी की कहानियों में वर्गचेतना का स्वस्थ और निम्न मध्यवर्गीय पात्रों में वर्ग संक्रमण की ललक बहुत स्पष्ट है। नई कहानी के दौर में भीष्म साहनी की कहानियाँ उसकी रुठियों से आश्चर्यजनक रूप से मुक्त हैं। उसकी आत्मपरकता से हटकर वे जीवन के अंतहीन फैलाव के लेखक हैं। उनकी

कहानियों का गद्य एक ऐसी चमक लिए है जो जीवन के आत्मीय साक्षात्कार से उपजती है । भीष्म साहनी की कहानियों में रचना का रचाव महत्वपूर्ण होता है । भीष्म साहनी की कहानियों की भाषा गतिशील तो होती ही है साथ ही शांत सी प्रतीत होती है । कह सकते हैं कि भीष्म साहनी ने अपनी कहानियों में आधुनिक भारत की सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, तथा ऐतिहासिक उथल-पुथल को यथार्थ रूप में चित्रित किया है । हिन्दी साहित्य का पाठक वर्ग भीष्म साहनी को एक श्रेष्ठ तथा अमर कहानीकार के रूप में हमेशा याद करता रहेगा ।

सन्दर्भ पुस्तक:-

- (1)प्रतिनिधि कथामाला- संपादक – मार्कण्डेय. पृष्ठ सं. १६८
- (2)अभिनव कथा संचय- संपादक – चक्रधर. पृष्ठ सं. १४५
- (3)हिन्दी के प्रमुख साहित्यकार (भाग दो)- डॉ. सत्तारभाई.एस.बहोरा पृष्ठ सं. ११६

जयशंकर प्रसादजी और नाट्यकला

- नीमु चौधरी

शोधार्थी (हिन्दी विभाग)

वीर नर्मद दक्षिण गुजरात युनिवर्सिटी, सुरत.

‘काव्येषु नाटकम् रम्यम्’ कहकर संस्कृतके साहित्यक आचार्यों ने नाटक को सम्मानित किया है। साहित्यकी अन्य विधाओं तथा कविता, कहानी, उपन्यास, आलोचना, संस्मरण और जीवनी साहित्य की तुलना में नाटक का इतिहास अति प्राचीन और प्रौढ़ है। देशकाल और परिस्थितियों के अनुसार जहाँ मानव मूल्य बदल गये, युगिन दरारोंमें जहाँ उसके जर्जर परंपरावादी सिद्धांत फँस गये वहाँ साहित्यने भी समयकी माँग के अनुसार करवटें बदली। श्री जयशंकर प्रसादजी साहित्यकताकी द्रष्टिसे आधुनिक हिन्दी साहित्यके सर्वश्रेष्ठ नाट्यकार हैं। हिन्दी साहित्यको उन्होंने तेरह नाट्यकृतियाँ दी और यह सभी नाटक आधुनिक साहित्यकी अमरनिधि हैं। कथावस्तु में ऐतिहासिकता की संरक्षासे प्रसादजीके नाटकों का महत्त्व और भी बढ़ गया है। नाटक साहित्यका अत्यधिक महत्त्वपूर्ण एवम् समृद्ध अंग है। नाटक को ‘अवस्था की अनुकृति’ कहा गया है, इसके मूल में अनुकरण की प्रवृत्ति मुख्य रूप से रहती है। नाटक में उन्ही अवस्थाओं या घटनाओं की पुनरावृत्ति की जाती है। जिसका जीवन में विशिष्ट स्थान होता है और उन्हीं घटनाओं को मानव पुनः अभिनय के द्वारा रसोद्रेक कर जीवनको आनंदमय अनुभूतियों से आप्लावित करता है। ये अनुभूतियाँ किसी के लिए सुखद और किसी के लिए दुःखद हो जाती है। जिसका मुख्य कारण अनेक प्रकारकी सामाजिक स्थितियाँ, राजनितिक स्थितियाँ आदि तथा परिवेश हो सकते हैं।

हिन्दी नाट्यकलाको एक प्रशस्त पथ और गौरवपूर्ण स्थान दिलाने का श्रेय विशेषतः प्रसादजीको है। “उन्होंने नाट्य क्षेत्रमें प्रवेश कर नाटक को नये चरित्र, नयी घटनाएँ, नया ऐतिहासिक देशकाल, नया आलाप-संलाप, संक्षेपमें संपूर्ण नया समारंभ दिया।”^१

डॉ. बच्चनसिंहके अनुसार भी- “प्रसादका आविर्भाव हिन्दी नाट्य साहित्यमें एक नया अध्याय जोड़ता है। उनके पहले के नाट्यकारोंने वर्ज्य वस्तु को भी न तो श्रमपूर्वक उपलब्ध किया है और न उसकी पूर्णरचना की। अपने रोमान्टिक द्रष्टिकोण के कारण प्रसादजी ने हिन्दी नाटकों का नया विन्यास किया।”^२

हिन्दी नाटक साहित्यके इतिहासमें प्रसादजीका आविर्भाव एक महत्वपूर्ण घटना है। प्रसादजीका सांस्कृतिक एवं रोमान्टिक द्रष्टिकोण हिन्दी नाटक की विशिष्ट उपलब्धि है। आर्य संस्कृतिके प्रति उनकी अटूट आस्था थी। फलतः भारतीय पौराणिक आख्यान तथा वैदिक वाङ्मय प्रारंभ से अंत तक उनकी रचना का आधार रहा है। अतीत उनकी कर्मभूमि है, जिसके पुनरुत्थान में उन्होंने वर्तमान का समाधान ढूँढने का प्रयत्न किया। उन्होंने अपने गहन अध्ययन और गूढ़ ज्ञान के आधार पर उसका विश्वसनीय चित्र उपस्थित किया, साथ ही उसे प्राणवत्ता भी प्रदान की।

प्रसादजी अपने सभी नाटकों में संकुचित राष्ट्रीयता अथवा प्रांतीयता के स्तर से बहुत ऊपर उठकर संपूर्ण आर्यावर्त के महत्त्वगान का लक्ष्य लेकर आगे बड़े। प्रसादजीके इस सांस्कृतिक जागरण से अंधकाराच्छन्न स्वर्णिम अतीत पुनः प्रकाशित हो उठा है और उन्होंने इसके माध्यमसे जीवनकी सर्वव्यापी समस्याओं का समाधान खोज निकाला। प्रसादजी प्राचीन भारतीय संस्कृति के सौंदर्य पर मुग्ध थे। स्वभावसे चिंतनशील और कल्पनाप्रिय होने के कारण वे उसी युग में रहते थे। कोलाहलकी अवनी तज कर जब वे भूलावे का आह्वान करते हुए विराम स्थलकी खोज करते होंगे, उस समय यह रंगीन अतीत उन्हें सचमुच बड़े वेगसे आकर्षित करता होगा। इसलिए उनके नाटकमें पुनरुत्थानकी प्रवृत्ति बड़ी सजग रहती है।

“प्रसाद युग हिन्दी नाटकों के इतिहासमें उत्थानका स्वर्ण युग है। इसी युगमें प्रसादजीने भारतीके मंदिरमें नाटकोंकी दिव्य भेंट चढाई। नाटकों को स्वस्थ, साहित्यिक, कलापूर्ण, स्वाभाविक मौलिक रूप देने का सर्वप्रथम श्रेय प्रसादजी की प्रतिभाको है। प्रसाद युग में हिन्दी नाटक कला शैली, टेकनीक आदि की द्रष्टि से पूर्ण विकास को पहुँची।”³

प्रसादजी प्रथम नाट्यकार थे जिन्होंने अपने ऐतिहासिक नाटकोंमें इतिहास और कल्पनाका सुंदर समन्वय कर निष्प्राण इतिहासके-कंकालमें प्राणोंका संचार किया। अपनी अनन्य प्रतिभासे अतीत की मोटी मोटी दुर्भेद्य तहों में दबी भारतीय संस्कृतिके उद्धारका स्तुत्य प्रयास किया। उनके नाटकोंमें जहाँ एक ओर भारतीय नाट्यशास्त्र के समस्त अंगों का परिपाक है। वहाँ दूसरी ओर पाश्चात्य साहित्य के स्वस्थ सिद्धांतों का सामंजस्य भी हुआ है। उनकी नाट्यकला में आदर्श और यथार्थ का सुंदर संगम दिखाई पड़ता है। उनकी दार्शनिक विचारधारा भी नाटकोंमें जीवन का संदेश लेकर आती है। व्यक्ति वैचित्र्य और सुख दुःख मिश्रित नाटकका अंत भी उनकी नाट्य रचना का निजी वैशिष्ट्य है।

विषयवस्तु की दृष्टि से हम प्रसादजीके नाटकों को (१) ऐतिहासिक, (२) अर्धऐतिहासिक और (३) काल्पनिक वर्गों में विभाजित कर सकते हैं। 'राज्यश्री', 'अजातशत्रु' और 'स्कन्दगुप्त' ऐतिहासिक नाटक है। 'जनमेजय का नागयज्ञ' और 'विशाख' को हम अर्ध ऐतिहासिक नाटक श्रेणी में रख सकते हैं। लेखक की प्रारंभिक कृति मानी जाती है। 'कामना' काल्पनिक और प्रतिकवादी नाटक है। 'एक घूंट' की विषयवस्तु भी काल्पनिक है, पर यह एकांकी है। ऐतिहासिक श्रेणीमें रखे गये नाटकों के संबंधमें कोई वैमत्य नहीं है। कहीं किसी पात्र का परिस्थिति और इतिहास से मेल न खाना, उसमें अनैतिहासिकता का दोष उत्पन्न नहीं करता। वस्तुतः ऐसे पात्रों की दृष्टि लेखक की स्वयं अपनी स्थापना का परिणाम है। कलात्मक विकास की दृष्टि से प्रसादजी के नाटकों को हम तीन विभागोंमें विभाजित कर सकते हैं। (१) प्रयोगकालीन, (२) अंतर्वर्ती या विकासकालीन; और (३) प्रौढ या उत्कर्षकालीन।

प्रयोगकालीन नाटकों की श्रेणीमें 'सज्जन', 'प्रायश्चित', 'कल्याणी परिणय' और 'करुणालय' को स्थान दिया जाता है। इनमें प्रसादजी प्रयोगकर्ता के रूपमें ही पाठको के समक्ष आते हैं।

अंतर्वर्ती या विकासकालीन रचनाओं में 'राज्यश्री', 'विशाख', 'अजातशत्रु', 'जनमेजय का नागयज्ञ', 'कामना' और 'एक घूंट' को स्थान दिया जाता है।

प्रौढ या उत्कर्षकालीन कृतियों में 'स्कन्दगुप्त', 'चन्द्रगुप्त', और 'ध्रुवस्वामिनी' को स्थान मिलता है।

संदर्भसूची :

१. आधुनिक साहित्य - आचार्य नंददुलारे बाजपेयी- पृ. ३७
२. हिन्दी नाटक - डॉ. बच्चनसिंह - पृ. ५०१
३. हिन्दी नाटककार - जयनाथ मलिन - पृ. २९

A REVIEW ON NECESSITY OF CYBER SECURITY TO THE CURRENT SITUATION

5

Hetal Bhatt Research Scholar of Rai University,

Dr.Kamaljit Lakhtaria Guide And Supervisor of Rai University, Ahmadabad

Abstract

Organizations cannot sustain without communication networks linking the vast sources of information spread all over the globe and information technology experts are struggling to design the high performance hardware and software which can cater the needs of today's' hi tech firms. The potential threat to secure enormous volume of data with a varied community of cyber criminals is a challenge in the current digital era. The present study is an attempt to reveal the varied cyber attack strategies adopted by cyber criminals to target the selected banks in India where spoofing, brute force attack, buffer overflow and cross side scripting are found positively correlated with public and private sector banks. Further, the findings show a positive correlation between Intruder Detection and cyber attacks, i.e., online identify theft, hacking, malicious code, DOS attack and credit card/ATM frauds as well as online identify theft, DOS attack & credit card/ ATM fraud are found positively correlated with System Monitoring.

(Keywords: Cyber crime, attach, hacking, fraud, Prevention, Law.)

Introduction

Success in any field of human activity leads to crime that needs mechanisms to control it. Legal provisions should provide assurance to users, empowerment to law enforcement agencies and deterrence to criminals. The law is as stringent as its enforcement. Crime is no longer limited to space, time or a group of people. Cyber space creates moral, civil and criminal wrongs. It has now given a new way to express criminal tendencies. Back in 1990, less than 100,000 people were able to log on to the Internet worldwide. Now around 500 million people are hooked up to surf the net around the globe.

Until recently, many information technology professionals lacked awareness of and interest in the cyber crime phenomenon. In many cases, law enforcement officers have lacked the tools needed to tackle the problem; old laws didn't quite fit the crimes being committed, new laws hadn't quite caught up to the reality of what was happening, and there were few court precedents to look to for guidance. Furthermore, debates over privacy issues hampered the ability of enforcement agents to gather the evidence needed to prosecute these new cases. Finally, there was a certain amount of antipathy—or at the

least, distrust—between the two most important players in any effective fight against cyber crime: **law enforcement agencies** and **computer professionals**. Yet close cooperation between the two is crucial if we are to control the cyber crime problem and make the Internet a safe “place” for its users.

Law enforcement personnel understand the criminal mindset and know the basics of gathering evidence and bringing offenders to justice. IT personnel understand computers and networks, how they work, and how to track down information on them. Each has half of the key to defeating the cyber criminal.

IT professionals need good definitions of cybercrime in order to know when (and what) to report to police, but law enforcement agencies *must* have statutory definitions of specific crimes in order to charge a criminal with an offense. The first step in specifically defining individual cybercrimes is to sort all the acts that can be considered cybercrimes into organized categories.

Introduction to cyber crimes

In simple way we can say that cyber crime is unlawful acts wherein the computer is either a tool or a target or both. 1Cyber crimes can involve criminal activities that are traditional in nature, such as theft, fraud, forgery, defamation and mischief, all of which are subject to the Indian Penal Code. The abuse of computers has also given birth to a gamut of new age crimes that are addressed by the Information Technology Act, 2000.

Cyber crime can be recognized in two ways

I. The Computer as a Target:-using a computer to attack other computers.

Ex:. Hacking, Virus/Worm attacks, DOS attack etc.

II. The computer as a weapon:-using a computer to commit real world crimes.

Ex:. Cyber Terrorism, IPR violations, Credit card frauds, EFT frauds,

Pornography etc.

Cyber Crime Laws of Nations

Based on its finding in the E-Reading study, and in the wake of the Philippines inability to prosecute the student responsible for the “I LOVE YOU” virus, McConnell International surveyed its global network of information technology policy officials to determine the state of cyber security laws around the world . Countries were asked to provide laws that would be used to prosecute criminal acts involving both private and public sector computers. Countries that provided legislation were evaluated to determine whether their criminal statutes had been extended into cyberspace to cover ten different types of cyber crime in four categories:

1. Data-related crimes, including interception, modification, and theft.
2. Network-related crimes, including interference and sabotage.
3. Crimes of access, including hacking and virus distribution.

4. Associated computer-related crimes, including aiding and abetting cyber criminals, Computer fraud and Computer forgery.

Effect of crime

Criminals take advantage of technology in many different ways. The Internet, in particular, is a great tool for scammers and other miscreants, since it allows them to ply their trade while hiding behind a shield of digital anonymity. Cyber crime affects society in a number of different ways, both online and in the offline world.

Identity Theft

Becoming the victim of cyber crime can have long-lasting effects on your life. One common technique scammers employ is phishing, sending false emails purporting to come from a bank or other financial institution requesting personal information. If you hand over this information, it can allow the criminal to access your bank and credit accounts, as well as open new accounts and destroy your credit rating. This type of damage can take months or even years to fix, so protecting your personal information online is an important skill to learn.

Security Costs

Cyber criminals also focus their attacks on businesses, both large and small. Hackers may attempt to take over company servers to steal information or use the machines for their own purposes, requiring companies to hire staff and update software to keep intruders out. According to EWeek, a survey of large companies found an average expenditure of \$8.9 million per year on cyber security, with 100 percent of firms surveyed reporting at least one malware incident in the preceding 12 months and 71 percent reporting the hijacking of company computers by outsiders.

Monetary Losses

The overall monetary losses from cyber crime can be immense. According to a 2012 report by Symantec, more than 1.5 million people fall victim to some sort of cyber crime every day, ranging from simple password theft to extensive monetary swindles. With an average loss of \$197 per victim, this adds up to more than \$110 billion dollars lost to cyber crime worldwide every year. As consumers get wise to traditional avenues of attack, cyber criminals have developed new techniques involving mobile devices and social networks to keep their illicit gains flowing.

Piracy

The cyber crime of piracy has had major effects on the entertainment, music and software industries. Claims of damages are hard to estimate and even harder to verify, with estimates ranging widely from hundreds of millions to hundreds of billions of dollars per year. In response, copyright holders have lobbied for stricter laws against intellectual property theft, resulting in laws like the Digital Millennium Copyright Act. These laws allow copyright holders to target file sharers and sue them for large sums of money to counteract the financial damage of their activities online.

Affects To Whom

Cyber Crimes always affects the companies of any size because almost all the companies gain an online presence and take advantage of the rapid gains in the technology but greater attention to be given to its security risks. In the modern cyber world cyber crimes is the major issue which is affecting individual as well as society at large too.

Need of Cyber Law

information technology has spread throughout the world. The computer is used in each and every sector wherein cyberspace provides equal opportunities to all for economic growth and human development. As the user of cyberspace grows increasingly diverse and the range of online interaction expands, there is expansion in the cyber crimes i.e. breach of online contracts, perpetration of online torts and crimes etc. Due to these consequences there was need to adopt a strict law by the cyber space authority to regulate criminal activities relating to cyber and to provide better administration of justice to the victim of cyber crime. In the modern cyber technology world it is very much necessary to regulate cyber crimes and most importantly cyber law should be made stricter in the case of cyber terrorism and hackers.

Penalty For Damage To Computer System

According to the Section: 43 of 'Information Technology Act, 2000' whoever does any act of destroys, deletes, alters and disrupts or causes disruption of any computer with the intention of damaging of the whole data of the computer system without the permission of the owner of the computer, shall be liable to pay fine upto 1crore to the person so affected by way of remedy. According to the Section:43A which is inserted by 'Information Technology(Amendment) Act, 2008' where a body corporate is maintaining and protecting the data of the persons as provided by the central government, if there is any negligent act or failure in protecting the data/ information then a body corporate shall be liable to pay compensation to person so affected. And Section 66 deals with 'hacking with computer system' and provides for imprisonment up to 3 years or fine, which may extend up to 2 years or both.

Technology Challenges in Cyber Crime

In the present era of information technology, the technology in World has become more advanced; law enforcement agencies must provide their computer crime investigators with the technology required to conduct complex computer investigations. Besides access to technology, law enforcement agencies must also be given Forensic Computer support as

many computer crimes leave “footprints” on the computer as well as on the internet [4] Most prosecutors also lack the training and specialization to focus on the prosecution of criminals who use computer-based and Internet system as a means of committing crimes. Thus, they must have a working knowledge of computer-based and Internet investigations if they are to handle these crimes effectively.

A good example is a recent case in UK where a teenager was acquitted after being charged in court for Distribution Denial of Service (DDOS) attack that crippled the Port of Houston, a US web-based computer system. Denial of Service (DoS) attacks and more particularly the distributed ones (DDoS) are one of the latest and most powerful threats that have appeared in the world of networking. The wildly publicized DDoS attacks against Yahoo, eBay, Amazon.com and the White House websites have revealed the vulnerability of well-equipped networks.

There are two principal classes of attacks: Logic attacks & Flooding attacks. The logic attacks, such as the “Ping of Death” exploit the existing software flaws to substantially degrade network performance, the flooding attacks such as “Smurf” overwhelm the victim's CPU, memory and network resources by sending a large number of spurious requests. In this paper, we will focus only on flooding attacks

Cyber Laws & their roles

Existing laws against physical acts of trespass or breaking and entering often do not cover their “virtual” counterparts. Computer – related crime is a real expanding phenomenon. It seems very difficult to make only laws applicable to online activities that have no relevant or even determinable geographic location. Web pages such as the e-commerce sites recently hit by widespread, distributed denial of service attacks may not be covered by outdated laws as protected when it attempted to prosecute the perpetrator of the May 2000 Love Bug virus, which caused billion of dollars of damage in worldwide . In India, Information Technology Bill (1999) came into focus for regulating cyber world .

To meet the challenges posed by new kinds of crime possible by computer technology, many countries have also reviewed their respective domestic criminal laws so as to prevent computer related crimes. The legislations enacted by different countries cover only few of the classified computer related offences.

Prospective role of cyber laws

1. Cyber Laws have an important role in representing and defining the norms of the cyber society.
2. Cyber Laws help in giving the right to enter into legally enforceable digital contracts.
3. Cyber Laws help in maintaining the Cyber properties.
4. Cyber Laws help in to carry on online business.
5. Cyber Laws help in providing legal reorganization for Electronic documents and Digital signature.

Since users of computer system and internet are increasing worldwide, where it is easy to access any information easily within a few seconds by using internet which is the medium for huge information and a large base of communications around the world. Certain precautionary measures should be taken by netizens while using the internet which will assist in challenging this major threat Cyber Crime.

Conclusion

The nature of electronics evidence is such that it poses special challenges for its admissibility in court. To meet these challenges, it is imperative to follow proper forensic procedures. These procedures include, but not limited to, four phases: collection, examination, analysis and reporting. This article emphasizes on Role of Computer Forensic Science and cyber laws to save cyber society of 21st century from cyber crime by developing strong cyber laws worldwide. Experts, who investigate only cyber crime are required to stop the cyber crime. To improve law and forensic science technique officers should be trained to become more literate about cyber world. Proper forensic procedures and techniques go hand in hand with good forensic tools, the evidence may be compromised or destroyed.

Reference:-

- <http://www.iibf.org.in/documents/Cyber-Laws-chapter-in-Legal-Aspects-Book.pdf>
- <http://www.ijeset.com/media/0002/2N12-IJES0602134A-v6-iss2-142-153.pdf>
- <http://science.opposingviews.com/effects-cyber-crime-1704.html>
- <http://ispub.com/IJLHE/4/2/9300>
- Curtis P A., Cowell L. " Cyber Crime": "The Next Challenge" in seminar at School of Law Enforcement Supervision in November 12, 2000
- Patil S V "Computer forensic Science" The proceeding of conference on E-security, February 18-19, 2004.
- Vijayahankar N. "The role of Cyber Laws in E-Governance" Paper presented at the Seminar in Chennai on September 16, 2000.
- <http://www.legalindia.com/cyber-crimes-and-the-law/>

Emerging issues of disabilities in higher education system

Mohammad Kalim Siddiqui

Assistant professor and HOD, College of special education, Indraprastha

Abstract

A sound education is the necessary to a successful life for all students, including those with disabilities. Students with disabilities have individual strengths, weaknesses, and academic needs--as do all students. Hence there is urgent need and demand in higher education system to create an appropriate educational environment or disable friendly environment for disable student. Disability in higher education has different implications from that of school Education. Higher education increases the chance of employability, thus, affirming dignified life for the persons with disabilities. While going through the policies and programmes in India it is found that not much has been done in the field of disability and higher education. Keeping in above, this paper addresses emerging issues of disabilities in higher education system. Issues like institutional mission, policy issues, documentation policy, appropriate accommodations and curriculum adjustments. The paper concludes with recommendations for creating a responsive campus environment.

Introduction

We lived in a world full of diversities. Every form of living and non-living being is quite unique and different from each other. A child comes to this earth with its own unique abilities and capacities of body and mind. Some are fortunate enough to have extraordinary ability or capacities, while others are averages or even suffer from so many deficits and deficiencies. This gap between the ability and capacities of the children or learner related to their, adjustment and development. Person with disability suffer from so many deficits and deficiencies. There are variation in need and ability among disable students and non disable students. Person with disability face difficulty in learning, adjustment and development. Education of individuals with disabilities can be greatly enhanced with creation of appropriate educational environment or disable friendly environment. So there is urgent need and demand to understand the benefits of educating a disable student and create an appropriate educational environment or disable friendly environment in higher education system. On the basis of different need and ability of disable student, colleges and universities examine their mission, develop policy, and work together as a campus community. Policies should address the issues of admissions, documentation of disability, accommodations, and curriculum modifications. The purpose of this paper is to provide recommendations related to institutional mission, policies, and accommodations for students with disabilities in higher education.

Higher education

Higher education is recognized as a critical factor in inclusive and faster growth in any country including India. It generates skilled labour force and inputs for research and development. It hardly needs any justification that higher education is an engine of economic growth in any country including India. Higher education has significant role in supporting knowledge driven economic growth strategies. It provides an opportunity to critically reflect

upon the social, economic, cultural, moral and spiritual issues facing humanity. It contributes to national development through dissemination of specialized knowledge and skills. It fosters higher growth rate and enables non disable and disable people to compete in a globalize world. There is urgent need and demand in higher education system to create an appropriate educational environment or disable friendly environment for enhancing the educational level of individual with disability.

Understanding the disability

There is wide range of debate about the understanding of disability. Historically, persons with a Disability have been viewed as charity cases, or from a purely medical perspective, yet this view is rapidly changing. Today, disability is viewed within a human rights framework. Countries around the world give their own definitions of disability. Disability stands for the decrement in function that a person experiences as a consequence of his or her impairment and functional limitation.

According to W.H.O. (1976), "Disability reflects the consequence of impairment in terms of performance and activity by the individual".

According to Persons with Disability (PWD) Act (Equal Opportunities, Protection of Rights and Full Participation) of India (1995), "Person with disability means a person suffering from not less than forty percent of any disability as certified by a medical authority."

PWD Act (1995) of India where disability classified –

- Blindness
- Hearing Impairment
- Low Vision
- Loco motor disability
- Leprosy-Cured
- Mental retardation
- Mental illness

Emerging issues of disability in higher education system

Institutional mission

Presently, institutions are establishing learner outcomes for all programs. While students with disabilities should be expected to meet the institution's academic standards, they should be given the opportunity to fulfill learner outcomes in alternative ways. The process by which students with disabilities demonstrate mastery of academic standards may vary from that of the larger student body, but the outcomes can and should remain the same. Accommodating students with disabilities need not jeopardize the academic standards of the institution.

A team approach to reviewing the institution's mission and its policies for evaluating its essential programmatic elements results in a balanced and integrated plan for both academic integrity and educational access. Faculty and staff from the various programs can work to outline essential program components in relation to the institution's mission. Collaboration among administrators, faculty members, and disability service professionals should ensure that academic standards are delineated and maintained.

Although the team approach to policy design may involve a number of administrative offices, it is highly recommended that services for students with disabilities be housed within the administrative structure that promotes a strong academic focus and shared faculty

responsibility for providing accommodations. For some campuses that office reports directly to the president or provost; for others, disability issues may be under the purview of the academic or student affairs offices.

Policy issues

It is essential to have written policies that ensure that students with disabilities receive the same high-quality education as their peers. These policies should address the issues of admission, documentation of a disability, accommodations, and curriculum modifications. It is important that students be made aware of the existence of an appeal process which is set forth in writing. Students should have easy access to all written policies and procedures including the appeal process. Such documents should be available in a variety of formats, in all appropriate campus literature, and through available technology, such as a Web site, which all students can access.

Admission policy

Colleges and universities vary in their admission requirements and policies; some have open admissions, while others have rigid entry requirements. Most students with disabilities meet the standard admission criteria and will not be readily identifiable during the admission process. However, some students with disabilities may appeal the standard entry requirements because of the effects of their disability on their academic performance or test scores. Within the appeal process for admission, available to all students, a mechanism is needed to consider the impact of a student's disability on his/her academic record. During the appeal process, it is important to recognize that inconsistencies in the student's academic record may reflect the presence of his/her disability. It is recommended that the admission appeal process for students with disabilities involve a team approach to decision making. It is imperative that the team consist of institutional representatives who are knowledgeable about disabilities.

Documentation policy

Disabilities occur throughout the life span. Whether a college or university accepts a student's documentation as adequate or requires additional information before providing services, accommodation decisions should be addressed on an individual basis. The campus disability professional, in conjunction with the student, should evaluate the effects of the student's disability in relation to the curriculum and academic standards. During this process, faculty and other campus representatives may be consulted to review the academic environment and its relationship to the student.

Appropriate accommodations

A disability is not static; its effects may change in relation to a number of student, environmental, and curricular factors. Such factors as the student's abilities, the classroom setting, methods of instruction, or task demand may entail the need to provide differing academic adjustments. These accommodations, to be requested by the student, must be made on a case-by-case basis to ensure the integrity of the academic program and the educational experience. Requests for accommodations must be responded to in a timely fashion. The decision-making process for academic adjustments may involve the faculty member, the student, and the disabilities professional. Identifying and selecting appropriate accommodations require an analysis of the task, the student's disability, course objectives, and faculty input.

There are a number of new technologies and software options available that foster access to academic materials, such as text-to-speech, speech synthesizers, visual outliners, reading programs, textbooks on tape, print enlargers, visual tracking, phonetic spell checkers, and other emerging technologies. It is critical that technology on campus be reviewed and made accessible to students with disabilities [Riley, 1997; letter to the Chancellor of the California Community College System (from Region IX OCR Regional Director, January 22, 1998)].

Curriculum adjustments

Before course substitutions are considered, an evaluation of the course's purposes and outcomes should be conducted. Alternatives to course substitutions might include alternative testing, alternative evaluation of performance, and course audits. Because both the integrity of the academic program and the educational experience of the student are at stake, policy of this magnitude should be established and implemented through shared decision making. A team including the faculty member, disability service provider, student, and a disability specialist constitutes a balanced forum for decision making.

Acceptable course substitutions to be considered by college personnel include the following: culturally oriented courses, anthropology courses, or sign language, logic, philosophy, or computer science courses as an alternative for a math requirement. The team making this decision should consider the individual's disability in relation to the student's chosen academic program (Tucker, 1996).

Recommendations for creating a responsive campus environment

In recent years many questions have emerged during the development of services for students with disabilities: What documentation is necessary to determine eligibility for which services? What are the institution's responsibilities to modify a curriculum? What constitutes true access to education? Kroeger and Schuck (1993) give specific directives for creating a responsive environment. The authors call for organizing and structuring services, further defining access to higher education, clarifying of available sources and allocations of funding for services, and consistently evaluating services and the model for collaborating with faculty. Following are recommendations for building a responsive campus community to provide appropriate services to students with disabilities.

A. Review the structure of the institution

- Ensure that written college and university policy statements regarding services for students with disabilities are consistent with the mission of the institution.
- Review all campus literature for statements of equal access and the procedures students with disabilities must follow to request services.
- Consider housing the office for disability services in academic affairs or a similar administrative office for effective reporting and support.

B. Establish Policies

- Ensure confidentiality of student information.
- Develop written policies and procedures, including the appeal processes, regarding students with disabilities in the areas of admission, documentation, academic accommodations and curriculum adjustments.
- Make policies and procedures available to the entire campus community via student handbooks, catalogs, and course schedules in alternative formats.

C. Promote Awareness

- Establish mechanisms for dissemination of information about disabilities to students, administration, faculty, and service professionals.

- Disseminate information to the campus community about available services.
- Familiarize faculty, staff, administration, and students with laws governing accommodations for students with learning disabilities.
- Clearly designate the individuals who make the decisions regarding accommodations so that intra faculty or staff disputes are minimized.

D. Collaborate

- Build campus expertise through collaboration and consultation.
- Establish a team of service providers and faculty members for decision making in regard to admission, documentation, academic adjustments and program accommodations for students with disabilities.
- Remain current regarding disability issues.
- Provide cost effective, reasonable accommodations for students with disabilities.

Conclusion

The purpose of this paper is to provide recommendations related to institutional mission, policies, and accommodations for students with disabilities in higher education. Building an academic community responsive to diverse student populations, including students with disabilities, benefits the college community as well as society. Students with disabilities have individual strengths, weaknesses, and academic needs--as do all students. While it is important to consider individually the status of students with disabilities, it is critical that academic institutions plan for the admission and consequent education of these students. When colleges and universities examine their mission, develop policy, and work together as a campus community, education of individuals with disabilities can be greatly enhanced. Policies should address the issues of admissions, documentation of disability, accommodations, and curriculum modifications.

Ensuring the education of students with disabilities is a campus-wide responsibility. Bringing the campus community together for shared decision making requires campus-wide awareness of students with disabilities, an understanding of the legal requirements for access, a review of essential program components, and a structuring of service delivery that is compatible with the school's mission. This institutional commitment and planning will allow students, faculty, and administration to work together toward their common goal: successful higher education for students with disabilities.

References

1. Concept of Exceptionality and Exceptional Children (2007)- S. K. Mangal, Prentice-Hall publication, India
2. Disability in the Context of Higher Education: Issues and Concerns in India-Syed Salma Jameel, Electronic Journal for Inclusive Education, Vol. 2, No. 7 [2011], Art. 3
3. Higher Education in India: Present Issues & Challenges- Ms. Nidhi Walia, INDIAN JOURNAL OF APPLIED RESEARCH Volume : 3 | Issue : 11 | Nov 2013 |
4. National Joint Committee on Learning Disabilities. (1999, January). Learning disabilities: Issues in higher education
5. Vishishta Shiksha (2008)- Kumar Sanjeev, Janki Prakashan, Patana

7

તૈત્તિરીયોપનિષદમાં આચાર્યોપદેશ :

ગાગલિયા મંજુલાબેન અરસીભાઈ

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, સંસ્કૃત ભવન,

એમ.એ., યુ.જી.સી. નેટ.

પ્રાચીન કાળે શિષ્ય ગુરુના આશ્રમમાં નિવાસ કરી વિદ્યા મેળવતો. વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ થાય બાદ ગુરુ શિષ્યને ઉપદેશ આપતાં. પ્રાચીન કાળે સમાપ્તિ બાદ વિદ્યાર્થીઓના સન્માનમાં દીક્ષાન્તસમારોહનું આયોજન થતું. જેમાં પ્રમુખ આચાર્યો શિષ્યોને ઉપદેશ આપતાં. વેદાધ્યયન બાદ આચાર્યો સમાવર્તન સમારંભ સમયે શિષ્યને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરતાં વેળાએ સ્વધર્મપાલન અંગે ઉપદેશ આપતાં. બ્રહ્મ અને આત્માની ઐક્યાનુભૂતિ થાય એ જરૂરી છે અને એ માટે કર્મ કરતાં રહેવું જરૂરી છે. ગુરુનો આશ્રમ છોડીને જઈ રહેલો શિષ્ય કર્મમાંથી ક્યારેય વિચલિત નથાય અને બ્રહ્માનુભૂતિ કરતો રહે તે માટે ઉપદેશ આપે છે. આ ઉપદેશ શિષ્યોમાં ધર્મજિજ્ઞાસા સતત જાગૃત રહે તે માટે આપવામાં આવતો.

કર્મ જ જ્ઞાનોત્પત્તિનું કારણ છે. તેથી આચાર્ય કર્માનુષ્ઠાનનો ઉપદેશ આપે છે. શિષ્ય જ્યારે પોતાનું નવું જીવન શરૂ કરે, ત્યારે કેટલીક બાબતો હંમેશા યાદ રાખવા અંગે ગુરુનો ઉપદેશ જરૂરી છે. ગુરુ અર્થાત્ આચાર્યનો અર્થ સમજાવતાં મનુસ્મૃતિનું વચન ટાંકીને સ્વામી સર્વાનન્દજીએ કહ્યું છે, " સ્વયં આચારના નિયમો જાણતો હોય તેમજ શિષ્યોને શીખવતો હોય તે આચાર્ય છે. " સ્વયં આત્મશોધમાં રત હોય, પરમાત્માની દિશામાં આનંદ તરફ મક્કમ પગલા માંડે અને શિષ્યને મંડાવે તે ગુરુ અથવા આચાર્ય કહેવાય. આવો આચાર્ય જ શિષ્યને સંસારમાં આવતાં સુખ-દુઃખોમાં સમાન રીતે જીવવાનું શીખવી શકે છે.

સત્ય બોલનારમાં સર્વ સદ્ગુણો આપોઆપ આવી જાય છે. આથી ગુરુના આશ્રમથી વિદાય લેતાં શિષ્યને સત્ય બોલવાનો ઉપદેશ અપાયો છે. વ્યક્તિના જીવનમાં અનેક આપત્તિઓ આવી શકે છે. આ આપત્તિઓથી બચવા માણસ અસત્યનું આચરણ કરી શકે છે. પરંતુ આમ અસત્ય બોલવાથી આપત્તિઓ ટળી જતી નથી. આપત્તિઓને કારણે વિચલિત થઈને શિષ્ય ક્યારેય અસત્યનું આચરણ ન કરી બેસે તે માટે ગુરુ તેને ભારપૂર્વક સત્યનું આચરણ કરવાનું સૂચવે છે. કારણ કે સત્ય સર્વત્ર વિજય અપાવનારું છે.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં પગ માંડ્યા પછી ક્યારેક વ્યક્તિ સ્વાર્થને કારણે, ક્યારેક ભયથી તો ક્યારેક રમત રમત માં કદાચ અસત્યનો આસરો લે છે. આવા અસત્ય વચનો ઉચ્ચારવામાં શિષ્યની વાણી વેડફાય ન જાય, તેનાથી સાવધ રહેવા ગુરુ શિષ્યને સૂચવે છે. વાણીને કારણે જ વિશ્વમાં વ્યક્તિ વિખ્યાત થાય છે. એટલે જ સનત્કુમારોનું નારદજી ને વાણીને બ્રહ્મરૂપ ગણી તેની ઉપાસના કરવાનું જણાવ્યું છે.¹

તૈત્તિરીયોપનિષદની શિક્ષાવલ્લીમાં સર્વ પ્રથમ સત્ય બોલવાનો ઉપદેશ અપાયો છે. સર્વ પ્રકારના દંભોથી મુક્ત રહી, અન્યને હાનિ પહોંચાડ્યા વગરનો જે શુદ્ધ વિચાર મનુષ્યના મનમાં જન્મે તેનું જ નામ સત્ય. ઘણીવાર વ્યક્તિ માં પ્રામાણિકપણે વિશુદ્ધ સત્ય વિચારોની અન્ય લોકો સમક્ષ વ્યક્ત કરવાની નૈતિક હીમત હોતી નથી. પરિણામે અસત્યના વાઘાનો આશ્રય લઈ સત્યને છૂપાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અસત્યના આચરણને કારણે વ્યક્તિમાં વાણી અને વિચાર વચ્ચે વિષમતા જણાય છે. આ વિષમતા વ્યક્તિની માનસિક શક્તિ, ઈચ્છાશક્તિ અને નિર્ણયશક્તિનો નાશ કરે છે. માનસિક રીતે દુર્બળ માણસ પોતાના જીવનમાં ઉન્નતિ કરી શકે નહીં.

માત્ર વિચારોને પ્રામાણિકપણે રજૂ કરવા એ જ સત્ય નથી, પરંતુ મનમાં ઉદ્ભવતાં વિચારો વ્યક્ત થાય અને સ્વીકારાય તેને સત્ય કહેવાય. દેવ અને દુહિતાને સત્યની દેવી ગણાવાઈ છે. સત્યને કળીયુગનું તપ ગણાવાયું છે. પ્રશ્નોપનિષદમાં પણ અસત્યને વિનાશ નોતરનારું ગણાવાયું છે. જેનામાં કુટિલતા નથી, કપટ નથી, જે અસત્યનું આચરણ કરતો નથી, તેવા સત્ય બોલનારા શુદ્ધ હૃદયવાળાને જ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે.

એટલે જ ઋષિ વારંવાર ઉપદેશ આપતાં કહે છે, " સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
" એટલે કે સત્ય બોલવામાં ક્યારેય પ્રમાદ સેવવો નહીં. સત્ય એ જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. એટલે જ પ્રથમ ક્રમે ગુરુ શિષ્ય ન
" સત્યં વદ " નો ઉપદેશ આપે છે.

સત્ય બાદ બીજા ક્રમે ગુરુ દ્વારા શિષ્યને ધર્માચરણનો ઉપદેશ અપાયો છે. ધર્મ અર્થાત્ જે વાત કહેવાઈ હોય એ વાતને પ્રામાણિકતાથી રજૂ કરવી એટલે જ ધર્મ. ધર્મ અનુષ્ઠેય કર્મનો વાચક છે. કરવા લાયક કર્તવ્ય બજાવવું તે ધર્મ. વ્યક્તિના શિરે આવેલા કર્તવ્યથી વિમુખ થવું તે અધર્મ. આ ધર્મ અનેક પ્રકારના હોઈ શકે. વ્યક્તિએ તેને એક પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને તેનું પાલન કરવું જોઈએ. ભલે પછી તે પિતૃધર્મ, પુત્રધર્મ, રાજધર્મ કે પછી કુળધર્મ હોય. ધર્મ-અધર્મને સમજવામાં વ્યક્તિ ક્યારેક ભૂલ ખાઈ જાય છે અને પરિણામે પોતાના કર્તવ્યથી વિમુખ થઈ જાય છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં પણ અર્જુનની સ્થિતિ આવી જ થાય છે. અર્જુન પોતાની સામે =ભેલા ગુરુઓ, બાંધવો, વડિલો અને પિતામહને જોઈને પોતાનો ક્ષત્રિય ધર્મ વિસરી જાય છે અને યુદ્ધ નહીં કરવાનો નિશ્ચય કરે છે. અહીં

¹ સ યો વાચં બ્રહ્મેત્યુપાસ્તે યાવદ્વાચો ગતં તત્રાસ્ય યથાકામચારો ભવતિ યો વાચં બ્રહ્મેત્યુપાસ્તેઽસ્તિ ભગવો વાચો ભૂય ઇતિ વાચો વાવ
ભૂયોઽસ્તીતિ તન્મે ભયવાન્બ્રવીત્વિતિ । - છાન્દોગ્યોપનિષદ ૭/૨/૨

અર્જુન ધર્મને સમજી શકતો નથી, પરિણામે તે અધર્મને પણ ધર્મ માની બેસે છે. એટલે જ તે કુલક્ષ્યને અધર્મ ગણાવે છે. ધર્મ-અધર્મને સમજવામાં અકળાયેલો અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને કહે છે કે અધર્મના પ્રાબલ્યથી સ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી બને છે.

ધર્મ એ છે કે જેના દ્વારા વ્યક્તિને પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ, બંધન-મોક્ષ આદિનું જ્ઞાન થાય. કરવા યોગ્ય કર્તવ્ય અને નહીં કરવા યોગ્ય કર્તવ્યનું જ્ઞાન તે જ સાચો ધર્મ. અજ્ઞાનને દૂર કરી મનુષ્યને જે કલ્યાણના કાર્યોમાં જોડે તે ધર્મ. ધર્મ એ છે કે ધર્મ ઉપરાંત ત્રણ પુરુષાર્થો – અર્થ, કામ અને મોક્ષનું યોગ્ય માત્રામાં સેવન કરાવે. અર્થ, કામ અને મોક્ષ માં જે અવિવેક કરાવે તે અધર્મ. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં પોતાનો ધર્મ ગુણહીન હોય તો પણ શ્રેષ્ઠ ગણાવાયો છે.²

દોષયુક્ત હોય તો પણ વ્યક્તિએ પોતાનો ધર્મ ત્યજવો જોઈએ નહીં. જ્યારે વ્યક્તિમાં ધર્મ-અધર્મની ગડમથલ =ભી, થાય ત્યારે તેણે પોતાના કર્તવ્યને ભગવાનના ચરણે ધરીને એને જ ધર્મ સમજીને બજાવવું જોઈએ. કર્તવ્યમાંથી વિચલિત થયેલા અર્જુનને પણ શ્રીકૃષ્ણ શોક છોડી પોતાના શરણે આવવાનું કહે છે.

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષતિષ્ણામિ મા શુચઃ ।।

ઇદં તે નાતપસ્કાય નાભક્તાય કદાચન ।

ન ચાશુશ્રુષવે વાચ્યં ન ચ માં યોઽભ્યસૂયતિ ।।

– શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા ૧૮ / ૬૬, ૬૭

સ્વધર્મને છોડનાર વ્યક્તિને ભગવાનનો નિંદક ગણાવાયો છે. ધર્માચરણને અવરોધનારી કોઈ પણ પ્રિય વસ્તુ હોય તો પણ તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. શ્રી રામે રાજધર્મ નિભાવવા પ્રિય જાનકીનો પણ ત્યાગ કર્યો હતો. ધર્મ શબ્દ એટલો અર્થગર્ભિત છે કે તેને સમજાવવો કઠિન છે. જીવનના મૂળભૂત મૂલ્યો આ ધર્મ શબ્દમાં સમાયેલા છે. વૈશ્વિક સ્તરે સ્વીકારાયેલા સનાતન મૂલ્યો, પોતાના આચાર-વિચારોનું આયોજન કરવું એટલે જ ધર્મ.

નરમાંથી નારાયણ બનવા ધર્મનું નિષ્ઠાપૂર્વક પાલન કરવું જરૂરી છે. ધર્મનું બીજું નામ કર્તવ્ય આપી શકાય. ધર્મનો અર્થ માત્ર અહીં અધિકાર એવો ઘટાવવો નહીં. માત્ર પોતાના માટે સંગ્રહ ન કરતાં અન્ય જરૂરતમંદોને કશુંક અર્પણ કરવાની વૃત્તિ એટલે ધર્માચરણ. સ્વાર્થે, સમાજાર્થે અને ઈશ્વરાર્થે બજાવાતું કર્તવ્ય તેનું જ નામ ધર્મ. આવા જ ધર્માચરણનો ઉપદેશ ગુરુ પોતાના શિષ્યને આપે છે અને તેમાં પ્રમાદ ન કરવાનું સૂચવે છે.

" ધર્મ ચર । ધર્માન્નિ પ્રમદિતવ્યમ્ । "

² શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।

સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્બિષમ્ ।। – શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા ૧૮ / ૪૭

કર્મ એ જ ધર્મ છે. વ્યક્તિએ કર્મને જ ધર્મ સમજીને જીવવું જોઈએ. કર્મ કરતાં ક્યારેય વિરમવું જોઈએ નહીં. તૈત્તિરીયોપનિષદની શિક્ષાવલ્લીમાં કુશળતાપૂર્વક કર્મ કરતાં રહેવાનો ઉપદેશ અપાયો છે. કર્મમાં સતત રત રહેવું જોઈએ. સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા કર્મનો ત્યાગ કરવો નહીં. નદીઓ વહેતાં રહેવાનું કર્મ કરે છે. વૃક્ષો શીતળ છાંયો આપવાનું કર્મ કરે છે. વાયુ એટલે કે પવન સજીવોને પ્રાણ વાયુ પૂરો પાડવાનું કર્મ કરે છે. આમ, પ્રકૃતિ જો કર્મ કરતાં ન અટકતી હોય તો માનવે શા માટે કર્મથી વિમુખ થવું? શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં પણ એક ક્ષણ પણ કર્મ કરતાં નહીં અટકવાની બાબત દર્શાવાઈ છે.³

કર્મમાં ક્યારેય વિષયાસક્ત થવું નહીં. વિષયાસક્તિથી કરાતું કર્મ એ મનુષ્યનું કર્મ નથી, પરંતુ તેમનું દંભીપણું છે. શ્રેષ્ઠ કર્મવીર એને કહેવાય કે જે વિષયાસક્તિથી પર હોઈ, દેહના પોષણાર્થે કર્મ કરતાં રહેવાનો ઉપદેશ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં અપાયો છે.

नैव किञ्चित्करोमिति युक्तो मन्ये तत्त्ववित् ।

पश्यन्शृण्वन्स्पृશञ्जिघ्रन्शनन्गच्छन्स्वपञ्चसन् ।।

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्निपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ।।

— શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા ૫ / ૮, ૯

કર્મના બંધનથી પર રહી શકાય તે માટે પરમેશ્વરને અર્પિત કર્મ કરવા જોઈએ. વ્યક્તિએ સ્વાસ્થ્યની જાળવણી માટે અને એશ્વર્યની પ્રાપ્તિ અર્થે પણ કર્મ કરવા જોઈએ. કારણ કે જીવન ચલાવવા શરીરનું સ્વાસ્થ્ય અને ભૌતિક સુખ-સમૃદ્ધિ પણ જરૂરી છે. જો સ્વાસ્થ્ય સારું હશે અને વ્યક્તિ સમૃદ્ધિવાન હશે તો તે પોતાના જીવનને સેવાકાર્ય માં અર્પિત કરી શકશે.

તૈત્તિરીયોપનિષદમાં કુશળતાપૂર્વક કર્મ કરવા પર ભાર મૂકાયો છે. કારણ કે મનુષ્યને તેના જીવનમાં એવી પરિસ્થિતિનો સામનો કરવામાં આવે છે કે દુર્જનો તેને ફસાવે છે. આવા સમયે આત્મરક્ષણાર્થે મનુષ્યમાં કુશળ બુદ્ધિ હોવી આવશ્યક છે. તૈત્તિરીયોપનિષદમાં સુખસમૃદ્ધિ અર્થે પણ કર્મ કરવાનું કહ્યું છે. તેનો અર્થ એ નથી કરવાનો કે ધનનો સંગ્રહ કરીને વ્યક્તિએ પોતે જ સુખ-સમૃદ્ધિમાં ડૂબી જવું. પરંતુ તેનો અર્થ એ છે કે વ્યક્તિએ સતત કર્મ કરતાં રહીને પ્રાપ્ત કરેલું ધન અન્ય જરૂરતમંદો માટે અર્પણ કરવું જોઈએ.

³ न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशं कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ।। — શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા ૩ / ૫

એટલે જ શિક્ષાવલ્લીમાં સુખ-સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિમાં કુશળતા દાખવવી, સંગ્રહવૃત્તિ ત્યાગી સેવાવૃત્તિ રાખવી અને પ્રમાદ ન સેવીને કર્મ કરતાં રહેવાનો ઉપદેશ અપાયો છે. એટલે જ કહ્યું છે. " કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ભૃત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । "

શિક્ષાવલ્લીમાં ગુરુ શિષ્યને માતા-પિતાની સેવાનો ઉપદેશ આપે છે. ઈશ્વર સૃષ્ટિનો પાલનહાર છે, તો માતા-પિતા પોતાના સંતાનોના પાલનહાર છે. એટલે જ જનની અને જન્મભૂમિને સ્વર્ગ કરતાં પણ ચડિયાતી ગણાવી છે. જે માતા-પિતાએ સંતાનોને મુખમાં કોળિયા આપી, આંગળીનો આધાર આપી મોટા કર્યા, તેઓની વૃદ્ધાવસ્થામાં સેવા કરવી એ દરેક સંતાનનું કર્તવ્ય છે. શ્રવણ તેનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. કર્ણએ પણ કુંતી માતાને તેના પાંચ પુત્રો જીવિત રાખવાનું વચન આપીને માતૃઋણ ચૂકવ્યું હતું.

માતા-પિતા પ્રત્યે પૂજ્યભાવ રાખીને તેની સેવા કરવી જોઈએ. માતા સમાન કોઈ દેવ નથી અને પિતા સમાન કોઈ માર્ગદર્શક નથી. પ્રેમ, ભક્તિભાવ અને આદર સહિતની સેવા કરવી એ જ સાચી ભક્તિ ગણાય. માતા-પિતા ના ઋણમાંથી ક્યારેય સંતાનો મુક્ત થઈ શકતા નથી. આમ, માતા-પિતાને દેવ સમાન ગણી તેની સેવા કરવી જોઈએ.

ગણેશે પણ માતાને તીર્થ ગણી તેની પરિક્રમા કરી હતી. એટલે જ કહેવાયું છે કે

પહેલા માતા પછી રે પિતા
પછી લેવું પ્રભુ કેરું નામ રે,
મારે નથી જાવું તીરથધામ.

અહીં માતા-પિતાને જ સાચું તીર્થ ગણાવાયું છે. જે માતા-પિતાને તીર્થ સમજી તેની સેવા કરે છે, તેના હૈયાને ઠારે છે તેને અન્ય તીર્થસ્થળોએ જવાની કોઈ જરૂર નથી, માતા-પિતાના આશીર્વાદ એ એના સઘળા તીર્થો બળ છે જે જનક અને જનનીના હૈયાને જીતી લે છે, તે આખું જગત જીતી લે છે. શિક્ષાવલ્લીમાં માતા-પિતાને દેવતુલ્ય ગણી તેની સેવા કરવાનો ઉપદેશ અપાયો છે. ગુરુ શિષ્યને ઉપદેશ આપતાં કહે છે,
" માતૃદેવો ભવ । પિતૃદેવો ભવ । "

પોતાની પાસે રહેલી વસ્તુને ત્યાગપૂર્વક અર્પણ કરવું એટલે દાન. વ્યક્તિમાં ત્યાગની ભાવના હોવી જરૂરી છે અને આ ત્યાગ દાન +દ્વારા જ સંભવે છે. એટલે જ શિક્ષાવલ્લીમાં દાન કેવું અને કઈ રીતે કરવું તેનો ઉપદેશ અપાયો છે

દરેક માણસે પોતાની આર્થિક પરિસ્થિતિને અનુરૂપ દાન આપવું જોઈએ. દાન કરતી વખતે નમ્રતા રાખવી જોઈએ.

मेधावी आलोचक आचार्य रामचन्द्र शुक्ल

8

विनोद एम .कटुवा
मुन्द्रा कोलेज ।

हिन्दी आलोचना की विकासयात्रा में कई नामी-अनामी आलोचकों का योगदान रहा है । आचार्य रामचन्द्र शुक्ल हिन्दी आलोचना के साथ झुड़ा एक ऐसा नाम जिसकी गरिमा कालजयी रही है । हिन्दी आलोचना के क्षेत्र में आचार्य रामचन्द्र शुक्ल एक युग प्रवर्तक विचारक थे । कहने में कोई अतिशयोक्ति न होगी की हिन्दी आलोचना की विकासरेखा को इस व्यक्ति के इर्द-गिर्द नापा जा सकता है । इसी संदर्भ में डॉ.नगेन्द्र का यह विचार विचारणीय है -

“आचार्य रामचन्द्र शुक्ल के विषय में यह कहना अत्युक्ति नहीं होगी कि उनके समान मेधावी आलोचक किसी भी भारतीय भाषा में नहीं है ।” १

डॉ.नगेन्द्र यह कथन हमें उनकी सफल आलोचनात्मक दृष्टि जानने को इंगित करता है । बहुमुखी प्रतिभा के धनी रामचन्द्र शुक्ल ने जिस कोटी के निबंध लिखे हैं, उसी कोटी की आलोचनाएँ भी लिखी हैं ।

“(१) कविता क्या है (२) चिन्तामणी (३) काव्य में रहस्यवाद (४) रसमीमांसा (५) तिलसी ग्रन्थावली (६) रामचरित मानस (७) जायसी ग्रन्थावली (८) हिन्दी साहित्य का इतिहास ”२ आदि उनके द्वारा लिखित सफल आलोचनात्मक ग्रन्थ हैं ।

हिन्दी भाषा के प्रबुद्ध इस विद्वान् ने अपने व्यापक एवं गंभीर अध्ययन से काव्य गुणों को पहचानने की चेष्टा की है । उनकी आलोचना पद्धति लोकमंगल की साधनावस्था ,रससिद्धांत आदि जैसे मूल्यों पर आधारित है । उन्होंने सैधांतिक ,व्यवहारिक एवं तुलनात्मक आलोचनात्मक ग्रन्थ लिखे हैं । रसमीमांसा उनका सैधांतिक समीक्षात्मक ग्रन्थ है ।

इसमें शुक्लजी ने अपनी मौलिकता का परिचय दिया है । अपने सैधांतिक ग्रंथों के विवेचन में उन्होंने रसवाद को आधार बनाया है । रसवाद को आध्यात्मिक भूमि से उतारकर मनोवैज्ञानिक धरातल पर प्रतिष्ठित किया है । रस के सभी अंगों का सूक्ष्म एवं विशद विवेचन किया है । उन्होंने स्पष्ट रूप से धोषित किया है कि काव्य की आत्मा रस है । अलंकार ,रीति,ध्वनी,गुण आदि काव्य के शरीर के अंग विन्यास हैं । रस को परिभाषित करते हुए उन्होंने लिखा है कि -

“ जिस प्रकार आत्मा की मुक्तावस्था ज्ञान-दशा कहलाती है ,उसी प्रकार हृदय की मुक्तावस्था रस-दशा कहलाती है । “ ३

व्यवहारिक समीक्षा के क्षेत्र में शुक्लजी ने प्रत्येक युग के साहित्यकारों का गम्भीर चिन्तन प्रस्तुत किया है। शायद 'सूर-सूर तुलसी -ससी उडगन केशवदास' वाला प्रसिद्ध यह दोहा उनके ही विराट मस्तिष्क की निपज था। उन्होंने अपने तर्कों के माध्यम से तुलसीदास को श्रेष्ठ सिद्ध किया तो दूसरी ओर केशवदास को 'कठिन काव्य का प्रेत' घोषित किया। आचार्य शुक्ल ने यह प्रतिपादित किया कि रामचरितमानस में तुलसीदास ने प्रत्येक मानव स्थिति में अपने को डालकर उसके अनुरूप भाव का अनुभव किया है।

शुक्लजी ने क्रॉचे के 'अभीव्यंजनावाद' और कुंतक के 'वक्रोक्तिवाद' का तुलनात्मक विवेचन किया है। उनके द्वारा निर्मित हिन्दी साहित्य का इतिहास एक अनमोल धरोहर है। यह एक ऐसी ऐतिहासिक समीक्षात्मक कृति है, जिसमें कलानुरूप हिन्दी साहित्य को व्यापक रूप से जानने, पहचानने और वैज्ञानिक दृष्टिकोण से देखने का प्रयास किया है।

ईस प्रकार आचार्य रामचन्द्र शुक्ल हिन्दी आलोचना जगत के महारथी थे। उनकी आलोचना पद्धति नैतिकवादी, लोकमंगलकारी एवं आदर्शवादी रही है। "निष्पक्षता, स्पष्टता और समन्वयशीलता उनके समीक्षात्मक ग्रंथों की विशेषता रही है।" ४ उन्होंने हृदय एवं बुद्धि का अदभुत समन्वय स्थापित किया है। रामचरितमानस जैसे कतिपय ग्रंथ उनके गांभीर्य और सधन अभ्यासवृत्ति के परिचायक रहे हैं। शुक्लजी के व्यक्तित्व में जिस प्रकार की शालीनता थी ठीक उसी प्रकार का उनका शालीन लेखन भी रहा है। कहने में कोई अतिशयोक्ति न होगी कि हिन्दी समीक्षा को शायद ही रामचन्द्र शुक्ल जैसा धीरगंभीर, विचशील एवम अभ्यासु आलोचक मिला हो। हिन्दी आलोचना को एक सही दिशा देने का प्रयास शुक्लजी ने अवश्य ही किया है। इसी सन्दर्भ में नंददुलारे बाजपेयी का मानना है कि

-
"हिन्दी समीक्षा को शास्त्रीय और वैज्ञानिक भूमि पर प्रतिष्ठित करने में शुक्ल ने युग-प्रवर्तक का कार्य किया। वह हिन्दी के इतिहास में सदैव ही स्मरण रहेगा।"

भाषाशैली की दृष्टि से उनके आलोचनात्मक ग्रंथ सरल, सफल एवम सुगम रहे हैं। उनके समीक्षात्मक ग्रंथों में कलिष्ठता एवं जटिलता बहुत ही कम मात्रा में दृष्टिगोचर होता है। साहित्यिक भाषा का प्रयोग उन्होंने अपने ग्रंथों में किया है। इस प्रकार ख सकते हैं कि हिन्दी आलोचना जगत में प्रोढ़ एवम कर्मठ आलोचक रामचन्द्र शुक्ल जैसा अन्यत्र दुर्लभ ही है। हिन्दी आलोचना जगत में शुक्लजी ने युगांतकारी कार्य किया है।

संदर्भ सूचि :-

- (१) साहित्यिक निबंध - राजनाथ शर्मा -पुष्ठ- ६०४
- (२) साहित्यिक निबंध - गणपतिचन्द्र गुप्त - पुष्ठ- ४७२
- (३) काव्यशास्त्र - डा.ओमप्रकाश गुप्त, डा. गोवर्धन बनजारा- पुष्ठ- ९३
- (४) हिन्दी आलोचना - विश्वनाथ त्रिपाठी - पुष्ठ- ४९

વાધૂલસ્મૃતિ : એક અધ્યયન

કણસાગરા હેમલ અશોકભાઈ

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, સંસ્કૃત ભવન,

એમ.એ.(સુવર્ણચંદ્રક), એમ. ફિલ., યુ.જી.સી. નેટ.

મહર્ષિ યુનિવર્સિટી દ્વારા કરાયેલા વિભાજન અનુસાર ૧૮ સ્મૃતિઓ અને ૧૮ ઉપસ્મૃતિઓ અને તે સિવાય પણ અનેક સ્મૃતિઓ જે હાલ પ્રાપ્ય છે, તે બધાનાં શીર્ષકના આધારે જ એ વાતની પ્રતીતિ થાય છે કે સ્મૃતિઓ જે નામથી પ્રખ્યાત છે, તે જ તે સ્મૃતિના રચયિતા હોઈ શકે છે, જેમ કે મનુ, નારદ, અત્રિ, વિષ્ણુ, દક્ષ, શાતાતપ, પરાશર, હારિત, યાજ્ઞવલ્ક્ય, આપસ્તમ્બ, શંખ, લિખિત, વસિષ્ઠ, ઉશના, બૃહસ્પતિ, વ્યાસ, દેવલ, વ્યાઘ્રપાદ, કપિલ, વિશ્વામિત્ર, લોહિત, નારાયણ, શાંડિલ્ય, કણ્વ, દાલ્બ્ય, પ્રજાપતિ, આશ્વલાયન, બૌધાયન, ગૌતમ, યમ, અરુણ, પુલસ્ત્ય, બુધ, કાશ્યપ વગેરે નામોથી પ્રખ્યાત સ્મૃતિઓના પ્રણેતા છે.

આ સ્મૃતિકારોનાં નામોમાં જોઈશું તો એક વાત ધ્યાનમાં આવશે કે આમાંથી કેટલાક પૌરાણિક ત્રિદેવ સાથે સંબંધિત છે, જેમ કે વિષ્ણુ, પ્રજાપતિ, નારાયણ વગેરે, તો કેટલાક વૈદિક ઋષિ પણ છે, જેમ કે કણ્વ, ભરદ્વાજ, અત્રિ, પરાશર, વસિષ્ઠ, ઉશના, બૃહસ્પતિ, વિશ્વામિત્ર વગેરે, તો કેટલાક વૈદિક શાખાસંહિતાના પ્રવચનકારો છે, જેમ કે વ્યાસ, શાંડિલ્ય, યાજ્ઞવલ્ક્ય, આશ્વલાયન, બૌધાયન વગેરે, તો કેટલાક ઉપનિષદકાલીન ઋષિઓ છે, જેમ કે અરુણ, દાલ્બ્ય, અંગિરા વગેરે, તો વળી કેટલાક ધર્મશાસ્ત્ર સાથે જોડાયેલાં છે, જેમ કે મનુ, માર્કંડેય, દેવલ, લૌગાક્ષિ વગેરે. પરંતુ આ બધા જ સ્મૃતિઓના પ્રણેતા ન હોઈ શકે, કારણ કે આ અત્યંત પ્રાચીન ઋષિ તથા આચાર્યો છે, જ્યારે સ્મૃતિઓ તો અર્વાચીન છે. કલ્પસૂત્ર અંતર્ગત જે ધર્મસૂત્રો છે, તે ધર્મશાસ્ત્રો પ્રાચીનતમ ગ્રંથો છે. ધર્મસૂત્રો સંબંધે પણ પ્રણેતાઓના રૂપમાં જે જે આચાર્યોનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે અને જે તે આચાર્યનાં નામ સાથે જોડવામાં આવ્યાં છે, તેઓ ધર્મસૂત્રોના મૂળ રચયિતા નથી, તે ખરેખર તે આચાર્યોના શિષ્યો કે પ્રશિષ્યો દ્વારા સંકલિત કરવામાં આવ્યાં છે અને પછી તેની સાથે જે તે ઋષિનું નામ જોડી દેવામાં આવ્યું છે. કારણ આપણી ભારતીય પરંપરાની એ વિશિષ્ટતા છે કે પોતાનું નામ ન જણાવતાં પોતાના ગુરુ કે પરંપરાનું નામ જણાવી દે છે અને સમય જતાં તે જ પ્રસ્થાપિત થવા પામે છે. ઉદાહરણ તરીકે વેદવ્યાસના સંદર્ભે વિચારીએ તો સમયગાળાના સંદર્ભે જોતાં સૌ પ્રથમ કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસે વેદોનું વિભાજન કરવાનું પ્રયંસ કાર્ય કરેલું જોવા મળે છે, પરંતુ બ્રહ્મસૂત્ર અને મહાભારત પણ તેમની જ રચના ગણવામાં આવે છે, જે કાલગણનાનુસાર બંધબેસતું લાગતું નથી. બ્રહ્મસૂત્રની રચના કદાચ કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસે કરી હશે, પરંતુ મહાભારત તો તેના ઘણાં વર્ષો બાદ લખાયેલું જોવા મળે છે. તે અનુસાર વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, કશ્યપ, અત્રિ વગેરે ઋષિઓના બારામાં આ પ્રમાણે પરંપરાનો સંદર્ભ જોવા મળે છે. આ પ્રમાણે યાજ્ઞવલ્ક્ય કે જે શુક્લયજુર્વેદસંહિતાના પ્રવચનકર્તા છે, આશ્વલાયન

કે જે ઋગ્વેદના આશ્વલાયનશાખાના પ્રવચનકર્તા છે, આચાર્ય વાઘૂલ કે જે કૃષ્ણયજુર્વેદમાં વાઘૂલશાખાના પ્રવચનકર્તા છે, તેઓ સ્મૃતિઓના રચયિતા કેવી રીતે હોય શકે? આથી એ માનવું ઉચિત અને યુક્તિસંગત રહેશે કે પ્રાચીન ઋષિઓ, શાખાપ્રવર્તક આચાર્યો, કલ્પસૂત્રોના પ્રણેતાઓ, બ્રાહ્મણો તથા કલ્પસૂત્રોમાં ઉદ્ધૃત આચાર્યોનાં નામથી જ સ્મૃતિઓનું નામાભિધાન થયું, આ સ્મૃતિના રચયિતાઓએ પોતાના વ્યક્તિત્વ પ્રકાશિત ન કરતાં તે જ પ્રાચીન ઋષિઓ કે આચાર્યોનાં નામ સાથે પોતાના દ્વારા સંકલિત સ્મૃતિગ્રંથોનું કર્તૃત્વ દર્શાવવા માટે ગ્રંથની શરૂઆતમાં જ એ વાતનો ઉલ્લેખ કરી દીધો કે ઋષિઓએ મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ અમુક મુનિ પાસે જઈને નિત્યનૈમિત્તિક, વર્ણાશ્રમ, પ્રાયશ્ચિત્ત, આચાર આદિ વિષયક વિવિધ કર્મોના વિષયમાં જિજ્ઞાસા કરી અને મુનિશ્રેષ્ઠે ઋષિઓને તદનુસાર આચારધર્મનો ઉપદેશ કર્યો. આ પ્રમાણે જે મુનિનું નામ પ્રવચનકર્તારૂપે પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું, તે જ તે સ્મૃતિના રચયિતા માનવામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે સ્મૃતિગ્રંથોની રચનામાં મૂળ સંકલનકર્તાઓએ પોતાના વ્યક્તિત્વને હંમેશા માટે છૂપાવ્યું. આથી કોઈ પણ સ્મૃતિના વિષયમાં તે નિશ્ચિત રૂપમાં કહેવું શક્ય નથી કે આ સ્મૃતિ મૂળભૂત રીતે કયા આચાર્ય દ્વારા લખવામાં આવી હતી.

જે વાત બધી સ્મૃતિઓના રચયિતાના બારામાં લાગુ પડે છે, તે જ વાત વાઘૂલસ્મૃતિના પ્રવચનકર્તાના વિષયમાં પણ લાગુ પડે છે. વાઘૂલસ્મૃતિના પ્રારંભમાં જ ઉલ્લેખ છે કે પોતાના આસન પર વિરાજમાન વાઘૂલ મુનિની પાસે જઈને મહર્ષિઓએ તેમનું સ્વાગત કરીને બ્રાહ્મણોના આચારધર્મના બારામાં તેમની પાસેથી જાણવાની જિજ્ઞાસા કરી. મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ વાઘૂલ મુનિએ મહર્ષિઓને ઉપદેશ આપ્યો. વાઘૂલ મુનિને ‘મુનિશાર્દૂલ’¹ અને ‘ધર્મવિત્’² કહેવામાં આવ્યા છે. વાઘૂલ મુનિનો ઉલ્લેખ માત્ર પ્રથમ શ્લોકમાં³ જ આવે છે, અન્ય કોઈ સ્થળ પર નહીં. વાઘૂલસ્મૃતિમાં એક જગ્યાએ આપસ્તમ્બના⁴ મતને ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યો છે, જે વાઘૂલોના મતથી ભિન્ન છે. આથી વર્તમાન વાઘૂલસ્મૃતિ શાખાપ્રવચનકાર વાઘૂલ ઋષિની કૃતિ ન હોઈ શકે, કારણ કે વાઘૂલ ઋષિ તો આપસ્તમ્બના પૂર્વવર્તી છે. આથી એ માનવું વધારે ઉચિત રહેશે કે અહીં વાઘૂલસ્મૃતિકારે વાઘૂલપરંપરાને જ મહત્ત્વ આપીને પોતાનું વ્યક્તિત્વ પ્રચ્છન્ન રાખ્યું.

વાઘૂલસ્મૃતિનો વાઘૂલપરંપરા સાથે કેવળ નામનો જ સંબંધ છે. શું તેના અહીં કે અન્યત્ર પોષક પ્રમાણો પણ મળે છે. જેમ આપણે આગળ જોયું કે વાઘૂલ કૃષ્ણયજુર્વેદીય પરંપરામાં એક શાખાપ્રવર્તક આચાર્ય છે. વાઘૂલસ્મૃતિમાં સ્નાન, આયમન, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે કર્મોમાં વૈદિક મંત્રોનો વિનિયોગ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. (ઉદા. શ્લોક ક્રમાંક ૨૧, ૭૯, ૮૦, ૮૧, ૮૨, ૮૫, ૮૬, ૮૮, ૮૯, ૯૦, ૯૨) આ બધા મંત્રો કૃષ્ણયજુર્વેદીય

¹ ભગવન્ બ્રાહ્મણાદીનામાચારં વદ તત્ત્વતઃ । તચ્છૂત્વા મુનિશાર્દૂલસ્તાનુષિન્ પ્રાહ ધર્મવિત્ ॥ (વાઘૂલસ્મૃતિ શ્લોક ૨)

² એજન

³ વાઘૂલમુનિમાસીનમભિગમ્ય મહર્ષયઃ । પ્રતિપૂજ્ય યથાન્યાયમિદં વચનમબ્રુવન્ ॥ (વાઘૂલસ્મૃતિ શ્લોક ૧)

⁴ વદન્ત્યેષુ નિમિત્તેષુ કેચિદગ્નિવિનાશનમ્ । આપસ્તમ્બસ્ય તન્નેષ્ટમાત્મારૂઢઃ સદા શુચિઃ ॥ (વાઘૂલસ્મૃતિ શ્લોક ૧૫૧)

પરંપરાના છે અને તે બધા જ મંત્રો તૈત્તિરીયઆરણ્યકમાં પણ ઉપલબ્ધ છે. આથી એ વાત પુષ્ટ થાય છે કે વાઘૂલસ્મૃતિનો કૃષ્ણયજુર્વેદીય તૈત્તિરીયયજુર્વેદસંહિતાની પરંપરા સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે.

વાઘૂલગૃહ્યાગમવૃત્તિરહસ્ય વાઘૂલપરંપરાનો એક સ્માર્ત ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથના પ્રણેતા સંગમગ્રામવાસી આચાર્ય નારાયણ મિશ્ર છે. આ ગ્રંથમાં વાઘૂલસ્મૃતિના ઘણા શ્લોકો ક્યાંક પૂર્ણરૂપે જેમના તેમ તો ક્યાંક અલ્પ પાઠાન્તર સાથે જોવા મળે છે. અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે શું વાઘૂલસ્મૃતિના શ્લોકો વાઘૂલગૃહ્યાગમવૃત્તિરહસ્યમાંથી લેવામાં આવ્યા છે કે વાઘૂલગૃહ્યાગમવૃત્તિરહસ્યમાં વાઘૂલસ્મૃતિમાંથી ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે ? વાઘૂલગૃહ્યાગમવૃત્તિરહસ્ય વાઘૂલસ્મૃતિથી પ્રાચીન ગ્રંથ છે. આથી સંભવ છે કે વાઘૂલસ્મૃતિએ વાઘૂલગૃહ્યાગમવૃત્તિરહસ્યમાંથી અમુક શ્લોકો ગ્રહણ કર્યા હોય. પરંતુ આ વિષયમાં નિશ્ચિતરૂપે કંઈ કહી શકાતું નથી.

વાઘૂલસ્મૃતિમાં આત્મારૂઢ વ્યક્તિના અગ્નિવિનાશની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આહિતાગ્નિ વ્યક્તિ પ્રવાસે જતી વખતે આધાન કરેલ અગ્નિ પોતાનામાં આરોપિત કરે છે. આધાન કરેલ અગ્નિને પોતાનામાં આરોપિત કરનાર વ્યક્તિ માટે ‘આત્મારૂઢ’ શબ્દ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. વાઘૂલશાખીય એમ માને છે કે આત્મારૂઢ વ્યક્તિએ પાણીમાં સ્નાન ન કરવું જોઈએ, પતિતાદિ લોકો સાથે વાતચીત ન કરવી જોઈએ અને કામમોહિત થઈને ઋતુકાલ સિવાય સ્ત્રીસમાગમ પણ ન કરવો જોઈએ, જો તે તેવું કરે છે, તો તેનામાં આરોપિત અગ્નિ નાશ પામે છે⁵. પરંતુ આપસ્તમ્બશાખીય આ અવસ્થાઓમાં પણ આત્મારોપિત અગ્નિનો વિનાશ માનતા નથી. તેઓના મતે આત્મારૂઢ વ્યક્તિ સદા પવિત્ર હોય છે⁶. વાઘૂલસ્મૃતિ આત્મારૂઢ વ્યક્તિની ત્રણ અવસ્થાઓમાં અગ્નિવિનાશની જે વાત કરવામાં આવી છે, તે વાઘૂલઅન્વાખ્યાનમાંથી ગ્રહણ કરવામાં આવી છે. વાઘૂલઅન્વાખ્યાનમાં પણ આત્મસમારૂઢના આચારનિયમોનો ઉલ્લેખ કરતી વખતે જણાવવામાં આવ્યું છે કે આત્મસમારૂઢ વ્યક્તિ પાણીમાં સ્નાન ન કરે, મૈથુનનું આચરણ ન કરે તથા ચંડાલો સાથે વાર્તાલાપ ન કરે. વાઘૂલઅન્વાખ્યાન નિશ્ચિત જ વાઘૂલપરંપરાનો મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથ છે અને વાઘૂલશ્રૌતસૂત્રની માફક સ્વયં આચાર્ય વાઘૂલ દ્વારા પ્રવચન કરવામાં આવ્યો છે. વાઘૂલઅન્વાખ્યાનમાંથી આત્મસમારૂઢ વ્યક્તિના આચારનિયમો ગ્રહણ કરવાથી એ વાતનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે વાઘૂલસ્મૃતિનો વાઘૂલપરંપરા સાથે સંબંધ છે.

એક બાબત એ પણ ઉલ્લેખનીય છે કે વાઘૂલસ્મૃતિ વૈષ્ણવ સંપ્રદાય સાથે સંબંધ ધરાવે છે. અહીં વિષ્ણુને પરમઆરાધ્ય દેવ માનવામાં આવ્યા છે. સવારે ઊઠીને હરિસંકીર્તન, પુણ્યધારણ માટે વિષ્ણુક્ષેત્રમાંથી લાવેલી માટી પવિત્ર માનવી, વિષ્ણુના ચરણામૃતના પાન બાદ આચમન ન કરવાનું વિધાન, વિષ્ણુના અભિષિક્ત ચૂર્ણને મસ્તક પર ધારણ કરવાથી અશ્વમેધ ફળપ્રાપ્તિનું કથન, એકાદશીને હરિદિનરૂપે વ્રત માનવું, તુલસીની મહત્તાનું પ્રતિપાદન, વાસુદેવના ઉત્સવમાં સ્પર્શશંકાથી સ્નાનનો નિષેધ, શ્રાદ્ધમાં વાસુદેવની પૂજા આ બધાં તથ્યો

⁵ આત્મારૂઢોઽપ્સુ મજ્જેદ્વા વદેદ્વા પતિતાદિભિઃ । અથવા યોષિતં ગચ્છેદનૃતૌ કામમોહિતઃ ॥ (વાઘૂલસ્મૃતિ શ્લોક ૧૫૦)

⁶ વદન્ત્યેષુ નિમિત્તેષુ કેચિદગ્નિવિનાશનમ્ । આપસ્તમ્બસ્ય તન્નેષ્ટમાત્મારૂઢઃ સદા શુચિઃ ॥ (વાઘૂલસ્મૃતિ શ્લોક ૧૫૧)

વાધૂલસ્મૃતિનો સંબંધ વૈષ્ણવ પરંપરા સાથે જોડે છે. શ્લોક ક્રમાંક ૧૦૨ ઓ ૧૦૪માં વિષ્ણુનું સ્વરૂપ તથા તેની ઉપાસનાનો વિશેષ રૂપે ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. આમ વૈષ્ણવ પરંપરા સાથે સંબંધ હોવાથી વાધૂલસ્મૃતિમાં જે બ્રાહ્મણનું નિત્યનૈમિત્તિક આચારકર્મનું જે વિધાન કરવામાં આવ્યું છે, તે એક વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણની આચારસંહિતા તરફ જ લક્ષ્ય કરે છે.

પ્રાચીન સ્મૃતિઓની સૂચિમાં જેની ગણના કરવામાં આવે છે, તે સ્મૃતિઓ છે – ૧ મનુ, ૨ યાજ્ઞવલ્ક્ય, ૩ અત્રિ, ૪ વિષ્ણુ, ૫ હારીત, ૬ ઉશના, ૭ અંગિરા, ૮ કાત્યાયન, ૯ બૃહસ્પતિ, ૧૦ પારાશર, ૧૧ વ્યાસ, ૧૨ યમ, ૧૩ દક્ષ, ૧૪ ગૌતમ, ૧૫ વસિષ્ઠ, ૧૬ નારદ તથા ૧૭ ભૃગુ. આ સૂચિમાં વાધૂલસ્મૃતિની પરિગણના નથી. અલ્બેરુની દ્વારા જે ૨૬ સ્મૃતિઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેમાં પણ વાધૂલસ્મૃતિનું નામ નથી. ૧૩મી સદીના પ્રસિદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રના વિદ્વાન દેવણભટ્ટે ‘સ્મૃતિચંદ્રિકા’ નામના વિશાળ ગ્રંથમાં પોતાની પૂર્વે થયેલા સ્મૃતિકારોનો તેમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે અને તેના વચનો ઉદ્ધૃત કર્યા છે. તેમાં વાધૂલસ્મૃતિના અનેક શ્લોકો ઉદ્ધૃત થયા છે, પણ તે વાધૂલના નામે ન હોવાને બદલે યમ, મનુ, જાબાલિ, શંખ, શાતાતપ, વ્યાઘ્રપાદ, દક્ષ, માર્કણ્ડેય, યાજ્ઞવલ્ક્ય, દેવલ, ભારદ્વાજ, હારીત, વિષ્ણુ, પૈઠીનસિ, શૌનક, પરાશર, પુલસ્ત્ય, વૃદ્ધ મનુ, ભાનુ, વ્યાસ વગેરેનાં નામોથી ઉદ્ધૃત છે. આવી સ્થિતિમાં શું એમ માની લેવું કે વાધૂલસ્મૃતિ નામક કોઈ ગ્રંથ તે સમયે ન હતો અને વાધૂલસ્મૃતિના આ શ્લોકો મૂળરૂપે તે સ્મૃતિના નથી. એ વાત નિસ્સંદેહ છે કે અન્ય સ્મૃતિના અમુક શ્લોકો જેમ ના તેમ કે થોડા પાઠાન્તર સાથે વાધૂલસ્મૃતિમાં મળે છે, પરંતુ તેના બધા શ્લોકો અન્યમાંથી જ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે, તેવું નથી. વાધૂલસ્મૃતિની સ્વતંત્ર હસ્તપ્રતો ઉપલબ્ધ હોવાથી તેમની સત્તામાં અવિશ્વાસ ન થઈ શકે.

વાધૂલસ્મૃતિની પ્રાપ્ત સંદર્ભો મુજબ એક હસ્તપ્રત ગવર્નમેન્ટ ઓરિએન્ટલ મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ લાયબ્રેરી, મદ્રાસમાં ગ્રંથલિપિમાં ઉપલબ્ધ છે, જેનો ઉપયોગ કરી ડૉ. વ્રજભિહારી ચૌબેએ પુસ્તક પ્રકાશિત કર્યું હતું. તે જ રીતે પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, બરોડામાં પણ ગ્રંથલિપિમાં ઉપલબ્ધ છે, જેનો અભ્યાસ આપણે આગળ કરીશું.

વાધૂલસ્મૃતિના કાળની ચર્ચા કરતાં પહેલાં વાધૂલ ઋષિના તથા ગ્રંથલિપિના કાળ અને સ્થળ વિશે થોડી ચર્ચા કરી લઈએ.

વાધૂલ ઋષિનો સમય તો વ્રજભિહારી ચૌબેના મતે આપસ્તમ્બ કરતાં પણ પૂર્વનો છે. તેઓ પોતાના વાધૂલસ્મૃતિ નામના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે કે વસ્તુતઃ વાધૂલ એક શાખાપ્રવર્તક પ્રાચીન આચાર્ય હતા. વાધૂલસ્મૃતિના શ્લોકોમાં આવતા તૈત્તિરીયઆરણ્યકના સ્નાન, પ્રાયશ્ચિત્ત અને આયમન સંદર્ભિત મંત્રોના વિનિયોગ વિશેની ચર્ચા કરતાં તેઓ જણાવે છે કે વાધૂલ ઋષિનો સંબંધ કૃષ્ણયજુર્વેદીય પરંપરા સાથે છે.

‘વાધૂલઅન્વાખ્યાન’, ‘વાધૂલશ્રૌતપ્રયોગકલ્પતિ’, ‘વાધૂલગૃહ્યાગમવૃત્તિરહસ્ય’ વગેરે વાધૂલશાખીય ગ્રંથોમાં તેમનો મત પ્રમાણરૂપમાં આદર સાથે ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યો છે. વાધૂલશ્રૌતસૂત્રના વ્યાખ્યાકાર આચાર્ય આર્યદાસે પોતાના ભાષ્યમાં વાધૂલ ઋષિને આચાર્ય કહીને તેમનો મત અલગ અલગ સ્થાનોએ ઉદ્ધૃત કર્યો છે. વ્રજભિહારી

ચૌબેના મતે કલ્પસૂત્રકારોમાં વાધૂલ સૌથી પ્રાચીન આચાર્ય છે.⁷ બૌધાયને પોતાના ગોત્રપ્રવરમાં વાધૂલને ગોત્રપ્રવરકાર ઋષિના રૂપમાં ઉદ્ધૃત કર્યા છે. આશ્વલાયને પોતાના શ્રૌતસૂત્રમાં વાધૂલનો એક ગોત્રના રૂપમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.⁸ શિવશ્રોણે પોતાના ‘પ્રયોગકલ્પતિ’ નામના ગ્રંથના પ્રારંભમાં એક શ્લોક⁹ આપ્યો છે, જેમાં આપસ્તમ્બને વાધૂલના પ્રશિષ્ય કહ્યા છે. ડૉ. પાંડુરંગ વામન કાણેએ પાંચ ભાગોમાં ‘ધર્મશાસ્ત્ર કા ઇતિહાસ’ ગ્રંથ લખ્યો, તેમાં પણ તેમણે વાધૂલસ્મૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, તેવું વ્રજબિહારી ચૌબે પોતાના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે. વાધૂલશાખીય ‘વાધૂલકલ્પાગમવૃત્તિરહસ્ય’નો ઉલ્લેખ તેમણે કર્યો છે, પરંતુ કોઈ રચનાનો ઉલ્લેખ ન હોવાથી તેમની સત્તાનો અસ્વીકાર ન થઈ શકે. પરંતુ એમ વાત એ પણ ઉલ્લેખનીય છે કે વ્રજબિહારી ચૌબેના ધ્યાનમાં માત્ર પી. વી. કાણે દ્વારા ત્રીજા ભાગમાં જે ધર્મશાસ્ત્રીય ગ્રંથસૂચિમાં વાધૂલવૃત્તિરહસ્ય કે વાધૂલગૃહ્યાગમવૃત્તિરહસ્ય (પૃષ્ઠ ક્રમાંક ૧૫૮૯) પરનો જ ઉલ્લેખ ધ્યાનમાં આવ્યો છે. જ્યારે તેના પ્રથમ ભાગમાં પૃષ્ઠ ૩૪ પર વૈખાનસધર્મપ્રશ્નની ચર્ચા સંદર્ભે મહાદેવ દ્વારા સત્યાષાઢશ્રૌતસૂત્ર પરની ટીકામાં છ કૃષ્ણયજુર્વેદીય શ્રૌતસૂત્રોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેમાં વાધૂલનો પણ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે, જે વ્રજબિહારી ચૌબેના ધ્યાન બહાર રહી ગયું લાગે છે. તે સાથે ત્યાં એ વાતનો પણ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે કે શૌનકકૃત ચરણવ્યૂહમાં વાધૂલ અને વૈખાનસનો ઉલ્લેખ નથી. આ બંને મતોને ધ્યાનમાં લઈને આપસ્તમ્બના સમયનો વિચાર કરીએ તો પી. વી. કાણેના ‘ ધર્મશાસ્ત્ર કા ઇતિહાસ’ ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ અને મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથો તથા લેખકોનું કાળનિર્ધારણ સૂચિમાં આપસ્તમ્બનો સંભાવિત સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ થી ૩૦૦ નો દર્શાવે છે. જ્યારે આપસ્તમ્બધર્મસૂત્ર વિષય અંતર્ગત તેઓ જણાવે છે કે આપસ્તમ્બનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી ૩૦૦ ની વચ્ચે રાખીશું તો અસંગત નહીં થાય. આ પ્રમાણે જોતાં વાધૂલ ઋષિનો સમય જો આપસ્તમ્બની પૂર્વેનો હોય તો ઓછા નામે ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ થી ૪૦૦ નો તો અંદાજિત ગણી શકાય.

વાધૂલશ્રૌતસૂત્ર પરના ભારતકોશમાં પ્રાપ્ત એક લેખમાં મહાદેવના સત્યાષાઢ શ્રૌતસૂત્ર પરના ભાષ્યમાં તેના અનેક પ્રમાણો મળે છે કે વાધૂલ ઋષિનો તૈત્તિરીયશાખા સાથે સંબંધ ન હોઈ તેમની એક અલગ, સ્વતંત્ર શાખા હતી. શક્ય છે કે તેની સંહિતા પણ હશે, જે અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. કાલાન્દે પણ વાધૂલને ગોત્રવાચક નામ માન્યું છે. બૌધાયનપ્રવરસૂત્રમાં વાધૂલનો ઉલ્લેખ યાસ્કભૃગુ અંતર્ગત એક ગોત્રના રૂપમાં આવે છે. પાણિનિ પણ કાર્ત્ત્વૈજપાદિ ગણમાં વાધૂલનો ઉલ્લેખ કરે છે. હાલ કેરલમાં પણ પાંચ વાધૂલગોત્રી પરિવાર છે, જે બ્રાહ્મણો દક્ષિણમાં આજે પણ છે. વાધૂલશ્રૌતસૂત્ર જે રૂપે મળે છે, તેમાં પણ ક્યાંય વાધૂલનો નામોલ્લેખ જોવા મળતો નથી. આથી વાધૂલ એક અતિ પ્રાચીનતમ ઋષિ હશે, કારણ શ્રૌતસૂત્રની ભાષા પ્રાચીન પ્રતીત થાય છે. મહાદેવ અનુસાર તૈત્તિરીયશ્રૌતસૂત્રનો ક્રમ આ મુજબ છે, બૌધાયન, ભારદ્વાજ, આપસ્તમ્બ, હિરણ્યકેશિ, વાધૂલ અને વૈખાનસ,

⁷ વ્રજબિહારી ચૌબે દ્વારા લિખિત વાધૂલસ્મૃતિ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાંથી સાભાર

⁸ વ્રજબિહારી ચૌબે દ્વારા લિખિત વાધૂલસ્મૃતિ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાંથી સાભાર

⁹ આપસ્તમ્બ: પ્રશિષ્યોઽમૂઘસ્ય વાધૂલકસ્ય તુ । અગ્નિવેશ્યગુરુ: સોઽયમૃષિરસ્માન્નિહાવતુ ।। એજન

પરંતુ કાશીકારે અનેક આંતરિક અને બાહ્ય પ્રમાણો દ્વારા સાબિત કર્યું છે કે વાઘૂલ બૌદ્ધાયન કરતાં પણ પ્રાચીન ઋષિ છે. આથી વાઘૂલ ઋષિને કલ્પસૂત્રના પ્રાચીન રચયિતા કહી શકાય.

મહાદેવ અનુસાર અને તેના આધારે ઘણા વિદ્વાનો વાઘૂલ ઋષિનો મૂળ પ્રદેશ કેરલ માને છે, પણ તે સ્વીકાર્ય નથી. જો કે કેરલમાં તેની રચના થઈ હશે, તેવો ઉલ્લેખ મહાદેવ કરે છે અને વાઘૂલોની જીવિત પરંપરા પણ ત્યાં જ પ્રાપ્ત છે, પણ તેના આધારે મૂળ પ્રદેશ કેરલ છે, તેમ ન કહી શકાય. જે તે ગ્રંથ પ્રદેશ વિશેષમાં પ્રચલિત હોવાથી તે તેનું પ્રણયન સ્થળ ન કહી શકાય. પરંતુ તેમાં આવતાં વર્ણનો જેવાં કે, નદીઓ, પર્વતો, રાજાઓ, જનસમાજ, રીતિરિવાજ વગેરે તેના મૂળ પ્રદેશ નિર્ધારણમાં સહાયક બને છે. જ્યારે વાઘૂલશ્રૌતસૂત્રમાં દક્ષિણના ઉપરોક્ત સંદર્ભો પ્રાપ્ત થતા નથી, પરંતુ ઉત્તર ભારતમાં તેની રચના થઈ હશે, જેનાં અનેક પ્રમાણો વર્ણનો દ્વારા મળે છે.

ગ્રંથલિપિ બ્રાહ્મી લિપિમાંથી ઊતરી આવી છે. તેનો પૂર્વ સમય ઈ.સ.ની ૫(પાંચ)મી સદીની આસપાસનો ગણાય છે, જ્યારે તેનો ઉત્તર સમય ૧૮મી સદી સુધીનો ગણવામાં આવે છે. ગ્રંથલિપિનો બહોળો ઉપયોગ આઝાદી પછી ઓછો થયો, કારણ દેવનાગરીમાં હિન્દી લખાવા લાગ્યું. ગ્રંથલિપિમાંથી તમિલ અને મલયાલમ વગેરે જેવી લિપિઓ ઊતરી આવી છે. તેના મૂળાક્ષરો તમિલ લિપિને મળતાં આવે છે, તથા તે સિંહલ અને થાઈ લિપિને અસરકર્તા છે. ગ્રંથલિપિનો પ્રદેશ મુખ્યત્વે તો દક્ષિણ ભારત જ છે. આજે પણ વૈદિક સ્કૂલોમાં (પાઠશાળાઓમાં) લખાણમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે.

વિશાલ અગરવાલના લેખમાં પણ તેમણે વાઘૂલસ્મૃતિ એ પ્રાચીન વાઘૂલ ઋષિની રચના ન હોઈ શકે તે માટે સાત જેટલા મુદ્દાઓ રજૂ કર્યા છે. વાઘૂલસ્મૃતિનો કે તેના રચયિતાનો કાળ તે ગ્રંથની લિપિના આધારે કદાચ નિશ્ચિત કરી શકાય. વાઘૂલસ્મૃતિની પ્રાપ્ત હસ્તપ્રતો (જે ગ્રંથલિપિમાં ઉપલબ્ધ છે), અન્ય સંદર્ભો (જેવા કે મહોપનિષદ અને ઊર્ધ્વપુણ્ડ્રનો ઉલ્લેખ) તથા તેનો સમય અંદાજે ઈ. સ.ની ૫(પાંચ)મી સદી કે તે પછીનો હોઈ શકે. પરંતુ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું પ્રાબલ્ય અને અસ્પૃશ્યતાનો સંદર્ભ આપણને તે વલ્લભાચાર્ય પછીની કૃતિ પણ હોઈ શકે તેવી સંભાવના સુધી લઈ જાય છે. વલ્લભાચાર્યનો નિશ્ચિત સમય વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓના મતે વિ. સં. ૧૫૩૫ માનવામાં આવે છે, જે ગણતરી અનુસાર ઈ. સ. નું ૧૪૭૮નું વર્ષ થાય છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં વાઘૂલસ્મૃતિનો સમય પણ તે પછીનો પણ ગણાવી શકાય.

સંદર્ભગ્રંથસૂચિ :

૧)વાઘૂલસ્મૃતિ : સંપાદક અને અનુવાદક : ડૉ. વ્રજબિહારી ચૌબે, ઈ.સ.૨૦૦૦, પ્રકાશક : કાત્યાયન

વૈદિક સાહિત્ય પ્રકાશન, હોશિયારપુર, પંજાબ, પ્રથમ સંસ્કરણ,

૨) સ્મૃતિસંદર્ભ : www.is1.mum.edu.in માંથી

૩) vishalagarwal.bharatvani.org/articles/vadhulsmriti.htm

૪) <http://www.is1.mum.edu>

વિવિધ ધર્મોમાં ભગવદ્સ્વરૂપ :

સીડા રુક્સાના કાસમભાઈ

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, સંસ્કૃત ભવન,

એમ.એ., યુ.જી.સી. નેટ.

ભારત એક બિનસાંપ્રદાયિક દેશ છે. તેમાં વિવિધ ધર્મો પાળતી પ્રજા વસે છે. જૈન, શીખ અને બૌદ્ધ ધર્મની ઉત્પત્તિ તો ભારતમાં જ થઈ છે. હિન્દુ ધર્મમાંથી જ આ ધર્મો ઉત્પન્ન થયા છે.

વિવિધ ધર્મના આશ્રયસ્થાન એવા ભારતમાં મોટાભાગના ધર્મોએ ધર્મની જુદી જુદી વ્યાખ્યા આપી છે. રામાયણ, મહાભારત, કુરાન, બાઈબલ, વેદ વગેરેમાં ધર્મને વિવિધ રીતે સમજાવ્યો છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કર્તવ્યને જ ધર્મ કહ્યો છે.¹ સ્વામી તુલસીદાસ ધર્મની ટૂંકી પણ ખૂબ સુંદર વ્યાખ્યા આપે છે. "પરહિત સરિસુ ધરમ નહી ભાઈ " આમ ધર્મની સાચી વ્યાખ્યા કરવાનું ગજું કોઈ માનવીનું તો ન જ હોઈ શકે. આમ તો ધર્મની સાચી વ્યાખ્યા કરવાનું ગજું કોઈનામાં નથી. માનવીનું તો ન જ હોઈ શકે. કારણ કે ધર્મનો વિષય ખૂબ જ ગહન છે. વિદ્વજ્જનોના પ્રયાસથી આપણે ધર્મની થોડી ઘણી સમજ મેળવી શકીએ છીએ. મનુસ્મૃતિમાં કહેવાયું છે કે ધારણ કરવા યોગ્ય તે ધર્મ. તો સવાલ એ થાય કે ધારણ કરવા યોગ્ય શું હોઈ શકે ? માત્ર અને માત્ર શાસ્ત્રની શિક્ષા. એવી શિક્ષા કે જે આલોક અને પરલોકમાં પણ કલ્યાણકારી બને. આવી મહાપુરુષો દ્વારા પ્રાપ્ત કરાયેલી શિક્ષા જ ધર્મસ્વરૂપે ધારણ કરી શકાય છે.

ભારતનો પ્રાચીન ધર્મ હિન્દુ ધર્મ છે. તેની ઉત્પત્તિ સિન્ધુ ખીણની સભ્યતામાંથી જ થઈ છે. ઈ.સ. પૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષ પહેલા આર્યોએ ભારતમાં સિન્ધુ ખીણની સભ્યતાનો પાયો નાખ્યો હતો. આ સિન્ધુ શબ્દમાંથી જ હિન્દુ શબ્દ બન્યો છે. આર્યાવર્તમાં જન્મેલ અને હિન્દુ આચાર્ય દ્વારા શિક્ષા મેળવેલા વ્યક્તિને હિન્દુ ધર્મી કહેવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થી ઓ આ ધર્મની શિક્ષા આશ્રમમાં રહીને પ્રાપ્ત કરતાં હતાં. તે સમયે મંદિર કે દેવાલયને બદલે ઋષિઓ આશ્રમમાં જ યોગસાધના કરાવતાં હતાં.

હિન્દુ ધર્મના અનુયાયીઓ પ્રાર્થના, યોગ અને ધ્યાન કરીને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરતાં. આથી જ વૈદિક સાહિત્યનો આધાર રચાયો. આ ધર્મ કોઈ ગુરુ કે પૈગમ્બરના સંદેશા પર આધારિત નથી. તે શાશ્વત અને નિત્ય પરાયણતા પર

¹ શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મે ભયાવહઃ ।। (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૩/૩૫)

આધારિત છે. ધર્મના સંસર્ગ તરીકે પણ ધર્મને ઓળખવામાં આવે છે. કારણ કે તેમાં અનેક ધર્મની માન્યતાઓનો સમાવેશ થયેલો છે.

હિન્દુ ધર્મના ઋષિઓ બુદ્ધિથી ક્યારેય ધર્માન્ધ હોઈ શકે નહીં. કારણ કે તેઓ ઈશ્વરીય સંબંધમાં એવી માન્યતા ધરાવે છે કે બધાં જ ધર્મો જે બાબતે સમાન મત ધરાવે તે જ ઈશ્વર. હિન્દુ ધર્મમાં એવું કહેવામાં આવ્યું નથી કે આ જ ઈશ્વર છે અને આને જ ઈશ્વર કહેવાય. આ ધર્મમાં માત્ર ઈશ્વરની સર્વવ્યાપકતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત અન્ય કેટલીક માન્યતાઓ પણ હિન્દુ સંસ્કૃતિમાં જોવા મળે છે.

નિર્વિશેષ બ્રહ્મ પરમ ઈશ્વરરૂપ છે. આ જ્ઞાન પ્રાચીન કાળથી ઋષિઓએ આપણને આપ્યું છે. જે આજે હિન્દુ ધર્મમાં એક સિદ્ધાંત તરીકે સ્થિત છે. હિન્દુ ધર્મ અનુસાર એક પરમાત્મા સિવાય અન્ય કોઈ પરમાત્મા નથી અને તેની જ માત્ર સત્તા જગતમાં વ્યાપ્ત છે. સૃષ્ટિમાં જે કંઈ પ્રક્રિયા થઈ રહી છે અને થવાની છે, તેમાં ઈશ્વરની ઉપસ્થિતિ સમજવી, તેવું આ ધર્મ શીખવે છે. આ ધર્મમાં ઈશ્વરના સાકાર, નિરાકાર એમ બંને સ્વરૂપનો સ્વીકાર થયો છે.

ઈશ્વર અખિલ વિશ્વના અધિષ્ઠાન છે. આ મત મુજબ ઈશ્વર જગતની અનિત્ય વસ્તુઓના પણ ઉત્પાદક, પાલક અને સંહારક બને છે. તેમાં અનંત શક્તિ, જ્ઞાન તથા સૌમ્ય વગેરે ઉત્તમ ગુણો પણ છે. આથી ભક્તજનો તેની વિવિધ રીતે ઉપાસના કરે છે. આ ધર્મ અનુસાર ઈશ્વર અનામી હોવા છતાં અનેક નામોવાળાં અને અનેક રૂપોવાળાં પણ છે.

આ ધર્મના વિકાસમાં વૈદિક સાહિત્યનો મુખ્ય ફાળો છે. જેને આપણે શ્રુતિ પણ કહીએ છીએ. ઋષિઓએ પોતે સમાધિ અવસ્થા દરમિયાન જોયેલા વેદોને અન્ય ઋષિઓને આપ્યા. તેમણે પોતાના નવા શિષ્યોને આ વૈદિક જ્ઞાન આપ્યું. આ રીતે કંઠસ્થીકરણની પરંપરાથી આપણા સુધી આ વેદો પહોંચ્યાં. ઋષિઓ તો વેદોના મંત્રદ્રષ્ટા છે, રચયિતા નહીં. તેમણે અધ્યાત્મ દ્વારા વેદોને આપણા સુધી પહોંચાડ્યા છે. તેથી જ હિન્દુ ધર્મમાં અધ્યાત્મ પર વધુ ભાર મૂક્યો છે. કારણ કે અધ્યાત્મજ્ઞાની વ્યક્તિ પ્રથમ ધર્મને જાણે છે, સમજે છે અને પછી જ તેનું પાલન કરે છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને અધ્યાત્મવાદીના લક્ષણો પણ બતાવ્યા છે.

સુહૃન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદ્વેષ્યબન્ધુષુ ।

સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ।।

— શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૬ / ૮

ભાગવત પુરાણમાં પણ અધ્યાત્મનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું છે. ભાગવત પુરાણના બીજા સ્કંધમાં ધ્યાન દ્વારા કેવી રીતે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરવો તે સમજાવ્યું છે. જ્યારે મનુષ્ય દ્વારા પૂર્ણ પુરુષોત્તમનો સાક્ષાત્કાર કરે છે ત્યારે જ તેને

ભકિતયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. ધ્યાન એ હૃદયનો સાત્ત્વિક અને શુદ્ધ ખોરાક છે. જેમ આપણને થોડા થોડા સમયના અંતરે ખોરાકની જરૂર પડે છે, તેમ મનને પણ શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક એવા ધ્યાનની જરૂર પડે છે. વિષ્ણુ પુરાણમાં ધ્યાન માટે યોગ શબ્દ વપરાયો છે. જેવી રીતે અયસ્ક મણિ લોઢાને પોતાની તરફ ખેંચીને પોતાની સાથે જોડી છે તેમ પરમાત્મા બ્રહ્મચિંતકને સ્વભાવથી જ પોતાનામાં લીન કરી દે છે.

આત્મભાવં નયત્યેનં તદ્બ્રહ્મ ધ્યાયિનં મુનિમ્ ।

વિકાર્યમાત્મનશ્શક્ત્યા લોહમાકર્ષકો યથા ।।

— વિષ્ણુ પુરાણ ૬ / ૭ / ૩૦

મનની વિશિષ્ટ ગતિનો બ્રહ્મ સાથે સંયોગ એટલે જ ધ્યાન. માનવો પોતાના અધ્યાત્મબળ વડે કર્મસમૂહનો નાશ કરી શકે છે. માર્કણ્ડેય પુરાણમાં આવતું રાજા અલકનું પાત્ર તેનું ઉદાહરણ છે. તેણે પોતાની બધી જ ઈન્દ્રિયોને પોતાના વશમાં કરીને આત્મસ્વરૂપમાં પ્રવેશ કર્યો અને બ્રહ્મને જ શ્રેષ્ઠ માન્યું. આવા અધ્યાત્મવાદી ધર્મમાંથી જ જૈન, શીખ અને બૌદ્ધ ધર્મની ઉત્પત્તિ થઈ.

કહેવાય છે કે ધ્યાન દ્વારા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકાય, પણ ખરેખર ધ્યાન દ્વારા પણ પરબ્રહ્મના ખરા સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવી શકાતું નથી. જ્યાં સુધી મન, બુદ્ધિ અને દષ્ટિ દ્વારા ભગવાનના સ્વરૂપનો અનેભવ ન થાય, ત્યાં સુધી જે ધ્યાન કરવામાં આવે, તે માત્ર અનુમાનિત ધ્યાન જ કહી શકાય.

ઘણા લોકો નિરાકાર શુદ્ધ બ્રહ્મનું ધ્યાન કરે છે, તો ઘણા સાકાર ચતુર્ભુજ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે છે. વાસ્તવમાં તો રામ, કૃષ્ણ, વિષ્ણુ બધા એક છે. દેવીઓ, સૂર્ય, ગણેશ બધાનો સમાવેશ પણ તેમાં થઈ જાય છે. કહેવાય છે કે લોકોની સમક્ષ વિવિધ દેવી—દેવતાઓનો મહિમા પ્રગટ કરવા માટે મહર્ષિ વેદવ્યાસે ૧૮ પુરાણની રચના કરી. જે તે પુરાણ માં જુદા જુદા દેવતાઓનો મહિમા વર્ણવાયો છે. આમઘ છતાં પુરાણોમાં જે બાબત કરવામાં આવી છે, તેનું મૂળ તો પરબ્રહ્મસ્વરૂપ એક જ છે. જેમ કે એક સ્તંભમાં પ્રહ્લાદને શ્રી હરિના દર્શન થાય છે, જ્યારે હિરણ્યકશિપુને તેમાં પોતાના શત્રુના દર્શન થાય છે. પણ તેનું મૂળ તત્ત્વ તો વિષ્ણુ જ છે ને. અહીં પ્રહ્લાદનું લક્ષ્ય પરમ પદની પ્રાપ્તિ છે, જ્યારે હિરણ્યકશિપુનું લક્ષ્ય શત્રુનો વિનાશ છે. માત્ર લક્ષ્યની ભિન્નતાને કારણે આવું બની શકે. આપણી યોગ્ય લક્ષ્ય દ્વારા કરેલું ધ્યાન આપણને તે લક્ષ્ય તરફ અવશ્ય દોરી જાય છે. સાકાર સ્વરૂપની તુલનાએ નિરાકાર સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું વધુ કઠિન છે. પણ ફળ તો બંનેમાં સમાન જ મળે છે. મનુષ્યે પોતાની રૂચિ અનુસાર ધ્યાન કરવું જોઈએ . ભગવાનું ધ્યાન કરતી વખતે તેના સાકાર સ્વરૂપનું મૂળ તત્ત્વ સમજવું જરૂરી છે. સાકાર સ્વરૂપનું ધ્યાન કરતી વખતે ઈશ્વરને વિશ્વરૂપ માનીને જ કરવું જોઈએ. જેનાથી અવશ્ય ફળપ્રાપ્તિ થાય છે. સાકાર ઉપાસકને પણ નિરાકાર ઉપાસકનો જેમ જ પરબ્રહ્મનું નિરાકાર સ્વરૂપ જાણવું જરૂરી છે. આ બંને પ્રકારના ઉપાસકોને બંને પ્રકાર

ના સ્વરૂપની સમજ હોવી આવશ્યક છે. જેનાથી તેઓ સુગમતાપૂર્વક અને જલ્દી સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પણ અર્જુનને આ રીતે ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે.

મય્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ।

શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તતમા મતાઃ ।।

— શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૧૨ / ૨

બરેબર તો નિરાકાર સ્વરૂપને જાણ્યા પછી જે ધ્યાન કરવામાં આવે તેને જ મહાપુરુષો ઉત્તમોત્તમ ધ્યાન કહે છે. સાધકે ધ્યાન કરતી વખતે અનેક બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. પુરાણો અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અનુસાર ધ્યાન એકાન્તમાં કરવું જોઈએ, સિદ્ધાસનમાં બેસીનું કરવું જોઈએ, આખોની દૃષ્ટિને નાસિકાના અગ્ર ભાગમાં સ્થિર કરવી જોઈએ, ઘીમે ઘીમે સમયમાં પણ વધારો કરીને ત્રણ કલાક જેટલું ધ્યાન કરવું એવું શાસ્ત્રમાં કહેવાયું છે. આ ધ્યાન કરવામાં પરમાત્માના નામ જપ દ્વારા સહાયતા મળે છે. પરંતુ ઝૂંકાર એ ઉચ્ચ પ્રકારનો ધ્વનિ છે. તેનાથી શ્રેષ્ઠ અન્ય કોઈ નામ ન હોઈ શકે.

બધા ધર્મના સિદ્ધાન્તો થોડે અંશે જુદા છે. તેમની વિચારધારા પણ ભિન્ન છે. છતાં એક બાબત એવી છે જે બધા ધર્મોમાં સમાન રીતે જોવા મળે છે. આ બાબત અનાહત નાદબ્રહ્મની છે. આપણી ભીતર ગુંજતાં અલૌકિક સ્વરને ઉપનિષદો બ્રહ્મ કહે છે. સામાન્ય લોકો તેને ઈશ્વર કહે છે. જૈન ધર્મમાં આ દિવ્ય ધ્વનિને પરમાત્મા કહેવામાં આવે છે. આ પરમાત્મા માટે જ જૈન ધર્મમાં અપૂર્વશ્રુત શબ્દ પણ વાપર્યો છે. તે જ પરમાત્માને બૌદ્ધ ધર્મમાં શૂન્ય માનવામાં આવ્યો છે. બૌદ્ધ ધર્મ મુજબ શૂન્યમાંથી એક અલૌકિક સંગીતનું ગુંજારવ સંભળાય છે. તે ધ્વનિ એટલે જ બ્રહ્મ. આ બધા ધર્મનો સંબંધ જે નાદબ્રહ્મ સાથે છે, તે બ્રહ્મ એટલે 'ઝૂં'કાર. આ 'ઝૂં'કારને ઋષિઓએ સમાધિમાં જોયેલો છે. તેથી ઋગ્વેદનો પ્રથમ શબ્દ પણ 'ઝૂં' છે.

ઝૂં અગ્નિમીલે પુરોહિતં યજ્ઞસ્ય દેવમૃત્વિજં । હોતારં રત્નધાતમમ્ ।।

— ઋગ્વેદ ૧ / ૧ / ૧

ઝૂં હિન્દુ ધર્મનું મંગલ અને પવિત્ર પ્રતીક છે. આ દિવ્ય ધ્વનિ છે. જેમાંથી જ જીવનની ઉત્પત્તિ થઈ. ઝૂં એવા વિશિષ્ટ અક્ષરોનું સંયોજન છે કે જે હિન્દુ રહસ્યવાદ દ્વારા પવિત્રતા અને વિલક્ષણતાથી વિટળાયેલું છે. પદ્મ પુરાણ મુજબ બધી જ પ્રાર્થનાઓનું શ્રી ગણેશ ઝૂંથી જ થાય છે. ઝૂંને વિશ્વના ત્રણ લોક, ત્રણ અગ્નિ અને વિષ્ણુના ત્રણ ચરણોનું પ્રતીક માનવામાં આવે છે. ભારતમાં અનેક સંતો અને મુનિઓ થઈ ગયા. તેમણે 'ઝૂં'કારને જુદા જુદા નામો આપ્યા. જેમાં 'ઝૂં', અનાહત નાદ, નાદ, નાદબ્રહ્મ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. મહર્ષિ પતંજલિના યોગસૂત્રમાં પ્રણવ ધ્વનિનો ઉલ્લેખ માત્ર એક જ વાર થયેલો છે. " તસ્ય વાચકઃ પ્રણવઃ । "

(યોગસૂત્ર ૧ / ૨૭) આ 'ઐ' શબ્દ વડે ઈશ્વરી ઓળખ થાય છે. ભારતમાં માત્ર એક જ શબ્દ માટે બધા ધર્મો એક સરખી પરિભાષા આપે છે. માત્ર ભારતના જ નહીં, પણ વૈશ્વિક સંપ્રદાયો પણ 'ઐ'ને આદર સાથે સ્વીકારે છે. બાઈબલમાં સૃષ્ટિની શરૂઆત વખતે માત્ર શબ્દ સ્વરૂપ હતું. આ સ્વરૂપને જ 'ઐ' કહે છે. હિન્દુ ધર્મમાં આ 'ઐ' કાર સ્વરૂપમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એમ ત્રણેય દેવોનો વાસ છે. આ ત્રિમૂર્તિ પણ મૂળ તો બ્રહ્મ જ છે. તેમાંથી જ જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે. 'ઐ'કારને એકાક્ષર બ્રહ્મ કહ્યો છે. સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં 'અથ' અને 'ઐ' બંને બ્રહ્મના મુખમાંથી નિકળ્યા. આથી આ બંને શબ્દને મંગલવાચક વણવામાં આવે છે. વિષ્ણુ પુરાણ અનુસાર આ સમગ્ર જગતની ઉત્પત્તિ 'ઐ'કાર સ્વરૂપ વિષ્ણુમાંથી થઈ છે. વિષ્ણુ જ જગતના સર્જક, સંચાલક અને લયના કારણરૂપ છે.

વિષ્ણોઃ સકાશાદુદ્ભૂતં જગત્તત્રૈવ ચ સ્થિતમ્ ।

સ્થિતિસંયમકર્તાઽસૌ જગતોઽસ્ય જગન્ન સઃ ।।

— વિષ્ણુ પુરાણ ૧ / ૧ / ૩૧

સ્વયં બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ પણ વિષ્ણુના નાભિ કમળમાંથી થઈ હોવાનો ઉલ્લેખ પુરાણોમાં જોવા મળે છે. આમ, વિષ્ણુ પોતે જ પ્રથમ બ્રહ્માનું સ્વરૂપ લઈ સૃષ્ટિનું સર્જન કરે છે અને પોતાના વિષ્ણુ સ્વરૂપે સૃષ્ટિનું સંચાલન કરે છે અને શિવ સ્વરૂપે સમર્ગ સૃષ્ટિને પોતાનામાં લીન કરી દે છે.² આમ, પ્રણવ ધ્વનિ એવા 'ઐ'કારમાં જ વિષ્ણુનું ત્રિદેવી સ્વરૂપ રહેલું છે. જે મૂળ તો બ્રહ્મ જ છે. તે જીવાત્મામાં પણ છે અને પરમાત્મામાં પણ છે. શ્રી વિષ્ણુના હાથમાં રહેલા શંખ સાથે જ નાદ બ્રહ્મનો સંબંધ છે. શબ્દ બ્રહ્મ દ્વારા જ પરબ્રહ્મને જાણી શકાય છે, અને નાદબ્રહ્મના અનુષ્ઠાનથી જ પરબ્રહ્મની ઉપાસના માટેની અનુકૂળ સ્થિતિ =ભી કરી શકાય છે. હિન્દુ ધર્મમાં નાદબ્રહ્મની ઉપાસનાને મહત્ત્વપૂર્ણ ગણવામાં આવી છે. કારણ કે નાદબ્રહ્મ એ સ્વયં વિષ્ણુની જ એક અભિવ્યક્તિ છે.

આ બ્રહ્મને ઉપનિષદોએ પોતાનો મુખ્ય વિષય બનાવ્યો છે. બ્રહ્મનું મૂળ 'ઐ'કારમાં જ રહેલું છે. આ 'ઐ'કાર વિશે માણડૂક્ય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે સમગ્ર વિશ્વ 'ઐ'કારમાં જ સમાયેલું છે. " ઐકાર इत्येव परमिदं सर्व । " છાન્દોગ્યોપનિષદમાં પણ " ઐકાર એવં ઇદં સર્વ । "

આવું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. તે શ્રુતિના સારરૂપ ગણાય છે. યોગસૂત્રમાં તેનો નિત્ય જપ કરવા જણાવ્યું છે. કેનોપનિષદ બ્રહ્મ વિશે સમજાવે છે કે તે અનિર્વચનીય છે. બધી જ ઈન્દ્રિયોનો પ્રેરક બળ છે. કારણ કે આંખ, કાન વગેરે બ્રહ્મને આધારે કામ કરી શકે છે. આ બ્રહ્મ જ બધી ઈન્દ્રિયોની પણ ઈન્દ્રિય છે. જો તે ન હોય તો બધી જ

² સ્રષ્ટા સૃજતિ ચાત્માનં વિષ્ણુઃ પાલ્યં ચ પાતિ ચ ।

उपसंह्रियते चान्ते संहर्ता च स्वयं प्रभुः ।। — વિષ્ણુ પુરાણ ૧ / ૨ / ૬૭

ઈન્દ્રિયો નિષ્ક્રિય બની જાય. ³ આ બ્રહ્મ શબ્દાતીત પણ છે, કારણ કે ત્યાં તેને શબ્દ વડે બોલી શકાતું નથી. કે હાથ વડે લખી પણ શકાતું નથી. અત્યંત ચંચળ મન પણ ત્યાં સુધી પહોંચી શકતું નથી. આ ઈન્દ્રિયાતીત બ્રહ્મને માત્ર શ્રુતિ પરંપરાથી જ જાણી શકાય છે. આ કામ ઋષિઓએ કર્યું છે અને આપણાં સુધી પણ યથાશક્તિ પહોંચાડ્યું છે. અનિર્વચનીય બ્રહ્મ બધી જ ઈન્દ્રિયોનો સ્વામી છે. તે માત્ર અનુભૂતિનો જ વિષય છે. વાણી તો માનવમર્યાદિત છે. માટે તે બ્રહ્મને તો વ્યક્ત ન જ કરી શકે. આમ સ્થૂળ જગતને શાશ્વત માનીને કરવામાં આવતી ઉપાસના નિરર્થક છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્મના સર્વ રૂપને નિહાળવા અર્જુનને દિવ્ય દષ્ટિ આપે છે. આવી દિવ્ય દષ્ટિ પરમાત્માના ત્રિગુણાતીત એવા બ્રહ્મ સ્વરૂપને જોઈ શકાય છે. મૃત્યુલોકના મનુષ્ય માટે તો તે અશક્ય જ છે. આમ, બ્રહ્મ નથી. જોઈ શકાતો, નથી સાંભળી શકાતો. તેની તો માત્ર ઉપાસના જ થઈ શકે. સૃષ્ટિમાં જ્યારે કંઈ જ હતું, ત્યારે પણ બ્રહ્મ તો હતું જ. અને સંપૂર્ણ સૃષ્ટિનો લય થઈ જશે ત્યારે પણ બ્રહ્મ તો હશે જ. કારણ કે સમગ્ર સૃષ્ટિનું સંચાલક બળ જ બ્રહ્મ છે. તેની ઉપાસના માનવને મોક્ષ તરફ લઈ જાય છે.

³ શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રં મનસો મનો યદ્વાચો હ વાચં સ ડ પ્રાણસ્ય પ્રાણશ્ચક્ષુષશ્ચક્ષુઃ । અતિ મુચ્ય ધીરાઃ પ્રેત્યાસ્માલ્લોકાદમૃતા ભવન્તિ ।। – કેનોપનિષદ ૧ / ૨

પ્રસ્તાવના-

કોઈ પણ દેશના વિકાસ માટે ગરીબી અને બેકારી જેવી સમસ્યાઓને દૂર કરવી જરૂરી છે. ગરીબી અને બેકારી એકજ સિક્કાના બે પહલું છે. જો દેશમાંથી બેકારીનું પ્રમાણ ઘટશે તો ગરીબીનું પ્રમાણ પણ ઘટી જશે. આ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને ભારત સરકાર દ્વારા બેકારી નિવારણ માટેની અનેક યોજનાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. જેમ કે સ્વર્ણ જયંતિ ગ્રામીણ રોજગાર યોજના, સ્વર્ણ જયંતિ શહેરી રોજગાર યોજના, રોજગારી બાંહેધરીનો કાર્યક્રમ, સ્વરોજગારી માટે ગ્રામીણ યુવકોને તાલીમ યોજના, મનરેગા વગેરે. પ્રસ્તુત યોજનાઓમાંથી બધી યોજનાઓનો મુખ્ય હેતુ દેશના લોકોને રોજગારી પૂરી પાડવાની છે.

ગ્રામીણ લોકોને રોજગારી મળી રહે અને તેમણે સ્થળાંતર ના કરવું પડે એ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને દેશના તમામ જીલ્લાઓમાં મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગારી બાંહેધરી યોજના (MGNREGA-Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act) શરૂ કરવામાં આવી છે.

કેન્દ્ર સરકારે ૭મી સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૫ થી મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગારી બાંધધરી અધિનિયમ પસાર કર્યો અને ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૬થી આ કાયદો અમલમાં આવ્યો છે. મનરેગા યોજના માત્ર વિકાસનો કાર્યક્રમ નથી, પરંતુ ગ્રામીણ કુટુંબોને રોજગારી તેઓના અધિકાર સ્વરૂપે પૂરો પાડનાર કાયદો છે. ગ્રામીણ વિસ્તારમાં રહેતા કોઈ પણ કુટુંબ કે જેના પુખ્તવયનાં સભ્યો બિનકુશળ શ્રમ કરવા ઇચ્છુક હોય, તેવા દરેક કુટુંબને કુટુંબદીઠ દરેક નાણાંકીય વર્ષમાં ઓછામાં ઓછા ૧૦૦ દિવસ રોજગારી આપવાનો આ યોજનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે. મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગારી બાંધધરી યોજના ટકાઉ અને ઉપયોગી અસ્ક્યામતોનો નિર્માણ, ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થાનો વિકાસ, પર્યાવરણ સંરક્ષણ, ગ્રામીણ મહિલા સશક્તિકરણ, ગામડાઓથી શહેરી સ્થળાંતર ઘટાડવા અને સામાજિક સમાનતાને વેગ આપવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે છે.

પ્રસ્તુત યોજનાના આયોજન અને અમલીકરણ માટે જિલ્લા કક્ષાએ જિલ્લા પંચાયત, તાલુકા કક્ષાએ તાલુકા પંચાયત અને ગ્રામ કક્ષાએ ગ્રામ પંચાયતને કાયદા દ્વારા જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે.

યોજના હેઠળ નીચે મુજબના કામો હાથ ધરી શકાય છે.

૧. જળસંચય અને જળસંગ્રહના કામો.

૨. દુષ્કાળ પ્રતિરોધક કામો.

૩. નાની અને મોટી સિંચાઈના કામો સહિત સિંચાઈ માટે નહેરના કામો.

૪. અનુજનજાતિના સભ્યો, ગરીબી રેખા નીચે જીવતા કુટુંબો અથવા જમીનસુધારણાના લાભાર્થીઓ અથવા ભારત સરકારની ઈન્દિરા આવાસ યોજના લાભાર્થીઓ દ્વારા ધારણ કરેલી જમીન પર સિંચાઈની સવલતો, ફળઝાડની ખેતી, વનીકરણ અને જમીન વિકાસના કામો.

૫. પરંપરાગત જળસંચય અને સંગ્રહને લગતી સુવિધાઓ જેવી કે વાવ, તળાવ, કુવા સહિત પાણી સંગ્રહ માટેના સ્ત્રોતોનું નવીનીકરણ.

૬. જમીન વિકાસના કામો.

૭. જ્યાં પાણી ભરાઈ રહેવાનો પ્રશ્ન છે તેવા વિસ્તારોમાં ડ્રેનેજ સહિત પૂરનિયંત્રણ અને પૂરસંરક્ષણને લગતા કામો.

૮. બારેમાસ ઉપયોગમાં આવી શકે તેવા ગ્રામીણ જોડાણના રસ્તાના કામો.

બેરોજગારી ભથ્થું-

રોજગારી વાંચ્છુ શ્રમિક તરફથી રોજગારી માટેની અરજીની તારીખથી જો શ્રમિકને ૧૫ દિવસની અંદર રોજગારી પૂરી પાડવામાં ન આવે તો રાજ્ય સરકારે નક્કી કરેલ ધોરણે અને પદ્ધતિ મુજબ શ્રમિકોને બેરોજગારી ભથ્થું ચૂકવવાનું રહે છે. જેનો ખર્ચ રાજ્ય સરકાર ભોગવવાનું રહે છે.

રોજગારીના સમયગાળા દરમિયાન જો કામના સમયે અકસ્માતના લીધે કોઈ ઈજાઓ થાય તો તબીબી સારવાર વિનામૂલ્યે પૂરી પાડવામાં આવે છે. અકસ્માતના લીધે શ્રમિક મૃત્યુ પામે અથવા કાયમી ધોરણે વિકલાંગ બને તો અમલીકરણ એજન્સી રૂ.૨૫,૦૦૦ અથવા કેન્દ્ર સરકાર નક્કી કરે તેટલી રકમ મૃત્યુ પામનારના કાયદેસરના વારસદારોને અથવા વિકલાંગ શ્રમિકને ચૂકવશે.

.ભારતમાં મનરેગા હેઠળ નોંધાયેલા કુટુંબો, જોબકાર્ડ, કામદારોની માહિતી-

ભારતમાં વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨ થી ૨૦૧૪-૧૫ના સમયગાળા દરમિયાન નોંધાયેલા કુટુંબો, જોબકાર્ડ, કામદારોની માહિતીની માહિતી નીચે મુજબ છે.

વિગતો	૨૦૧૧-૧૨	૨૦૧૨-૧૩	૨૦૧૩-૨૦૧૪	૨૦૧૪-૧૫
નોંધાયેલા કુલ જિલ્લાઓ	૬૩૫	૬૩૬	૬૪૪	૬૪૫
નોંધાયેલા કુલ બ્લોક	૬૩૭૮	૬૫૬૮	૬૫૭૬	૬૬૦૧
નોંધાયેલા કુલ પંચાયતો	૨૪૭૬૪૩	૨૪૭૬૪૩	૨૪૭૬૪૩	૨૪૭૬૪૩
નોંધાયેલા કુલ ગામડાઓ	૭૭૮૧૩૩	૭૭૮૧૩૪	૭૭૮૧૩૪	૭૭૮૧૩૪
નોંધાયેલા કુલ કુટુંબો(કરોડમાં)	૧૨.૬	૧૩.૨	૧૪	૧૩.૧
જોબકાર્ડ પ્રમાણે નોંધાયેલા કુલ શ્રમિકો(કરોડમાં)	૨૭.૮	૨૯.૩	૩૧.૧	૨૯

Source- the data base on officially website of MGNREGA

ઉપરોક્ત કોષ્ટકના આધારે કહી શકાય છે ભારતમાં ૨૦૧૧-૧૨ના વર્ષ દરમિયાન દેશમાં કુલ ૬૩૫ જિલ્લા હતા. વર્ષ ૨૦૧૪-૧૫ ના સમયગાળા દરમિયાન કુલ ૬૪૫ જિલ્લાઓ નોંધાયા હતા. મનરેગાની શરૂઆત ૨૦૦ જિલ્લાઓથી કરવામાં આવી હતી. ભારતમાં વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨ના સમયગાળા દરમિયાન મનરેગા હેઠળ નોંધાયેલા કુલ કુટુંબોની સંખ્યા ૧૨.૬ કરોડ હતી. જે વર્ષ ૨૦૧૪-૧૫ના સમયગાળા દરમિયાન ૧૩.૧ કરોડ થઈ ગઈ. મનરેગા અંતર્ગત જોબકાર્ડ પ્રમાણે નોંધાયેલા કુલ શ્રમિકોની સંખ્યા વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨માં ૨૭.૮ કરોડ હતી. જે વર્ષ ૨૦૧૪-૧૫ના સમયગાળા દરમિયાન ૨૯ કરોડ થઈ ગઈ. આમ જોતાં કહી શકાય છે કે મનરેગા ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રોજગારીનો મુખ્ય સ્ત્રોત છે.

મનરેગા એ ભારત જેવા ખેતીપ્રધાન દેશ માટે મહત્વની યોજના છે. આ યોજનાનો લાભ એમને મળવો જોઈએ કે જેઓ ખરેખર બેરોજગારીનો સામનો કરી રહ્યા છીએ. માત્ર આંકડાકીય રીતે નહીં પરંતુ ખરેખર દેશમાંથી બેરોજગારીને દૂર કરી શકાય એ પ્રમાણે યોજનાનો અમલ થવો જોઈએ.

સારાંશ-

મનરેગાના નામથી પ્રસિદ્ધ યોજના ગ્રામીણ મજૂરોને પ્રત્યક્ષ રોજગારી આપવામાં મોટી સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. દસ વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન મનરેગા દ્વારા લગભગ ૨૭.૫૬ કરોડ લોકોને રોજગારી મળેલ છે, જેમાં ૧૯.૬ ટકા દલિત કુટુંબ અને ૧૫.૨૨ ટકા આદિવાસી પરિવાર સામેલ છે. આંધ્રપ્રદેશના અનંત જિલ્લાથી શરૂ થયેલી મનરેગા યોજના અંતર્ગત પહેલાં જ નાણાંકીય વર્ષમાં ૨.૧૦ કરોડ ગ્રામીણ પરિવારોને રોજગારી આપવામાં આવેલ છે. જેના માટે રૂ.૮,૮૨૩.૩૫ લાખ રૂપિયા સરકાર તરફથી આપવામાં આવ્યા હતા. યોજનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ગ્રામીણ બેરોજગારી અને ગરીબી દૂર કરવાનો છે.

ગ્રામીણ યુવકો અને મહિલાઓને કામ કરવા માટે કાનૂની અધિકાર આપનારી મનરેગા કુલ રોજગારના એક તૃતીયાંશ હિસ્સો મહિલાઓ માટે સુરક્ષિત રાખવાની રજૂઆત પણ કરે છે. આજે એક ગ્રામીણ મજૂર પોતાના ગામમાં રહીને મનરેગા હેઠળ પ્રતિદિન રૂ.૧૩૫ થી રૂ.૨૧૪ મજૂરી કમાવવામાં સક્ષમ છે.

યુનાઇટેડ નેશન્સ ડેવલપમેન્ટ પ્રોગ્રામ હ્યુમન ડેવલપમેન્ટ ઇન્ડેક્સમાં મનરેગાને નોકરી કે મજૂરી અપાવનારી સર્વશ્રેષ્ઠ યોજના કરાર કરવામાં આવી છે. આ યોજનાએ ગ્રામીણ વિસ્તારોથી શહેરી વિસ્તારોમાં થતાં સ્થળાંતરને રોકવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે.

મનરેગાની મહત્વની સિદ્ધિ હોવા છતાં પણ આ યોજના મંદગતિથી આગળ વધી રહી છે. ફંડ અને સંસાધનોની અછતના લીધે કાર્યક્રમોમાં અનેક પ્રકારના અવરોધો ઊભા થાય છે. ૨૦૧૫ના વર્ષમાં ૧૦૦ દિવસોની રોજગાર ગેરંટી છતાં આખા દેશમાં યોજના અંતર્ગત મજૂરોને સરેરાશ ૩૮ દિવસોનું કામ આપવામાં આવ્યો છે. મનરેગા ગ્રામીણ રોજગારી માટે મહત્વનો સ્ત્રોત છે. તેથી મનરેગા માટે જરૂરી ફંડ અને સંસાધનો ઊભા કરીને એના પ્રશ્નો નિવારવા જોઈએ, જેથી દેશમાંથી બેરોજગારી જેવી સમસ્યાને દૂર કરી શકાય.

સંદર્ભસૂચિ-

૧. www.nrega.nic.in
૨. [http://en.wikipedia.org/.../National Rural Employment Guarantee Act...](http://en.wikipedia.org/.../National_Rural_Employment_Guarantee_Act...)
૩. <http://www.nrega.nic.in/netnrega/home.aspx>

“શિવના મૂર્તિસ્વરૂપો”

-ડૉ.હિતાર્થી જી અગ્રાવત,
અધ્યક્ષ, ધર્મેન્દ્રસિંહજી આર્ટ્સ કોલેજ, રાજકોટ.

યા સૃષ્ટિઃ સ્રષ્ટુરાદ્યા વહતિ વિધિહુતં યાહવિ ર્યા ચ હોત્રી
યે દ્વે કાલં વિધત્તઃ શ્રુતિ વિષયગુણા યા સ્થિત વ્યાપ્ય વિશ્વમ્ ।
યામાહુઃ સર્વબીજપ્રકૃતિરિતિ યયા પ્રાણિનઃ પ્રાણવન્તઃ
પ્રત્યક્ષાભિઃ પ્રપન્નસ્ત્નુભિરવતુ વસ્તાભિરષ્ટાભિરીશઃ ॥

૧-૧ (અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમ્)

અર્થાત -જે બ્રહ્માની પહેલી કૃતિ છે ,(જલ) ; જે વિધિપૂર્વક હોમેલું હવી પહોંચાડે છે ,(અગ્નિ);અને જે હોતા છે ,જે બે સમયનું નિયમન કરે છે ,(સૂર્ય -ચંદ્ર); સાંભળવાનો વિષય (અવાજ) જેનો ગુણ છે (અને)જે વિશ્વવ્યાપ્ય છે,(આકાશ) ;જેને સર્વ બીજની પ્રકૃતિ (પૃથ્વી) ; એમ કહેવામાં આવે છે ;જેનાથી પ્રાણીઓ પ્રાણવંત છે ,(વાયુ) ,-તે આઠેય પ્રત્યક્ષ રૂપોથી યુક્ત ઈશ્વર (શંકર) તમારું રક્ષણ કરો .

કવિકુલગુરુ કાલિદાસે શિવના આઠ સ્વરૂપોની “અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ” માં સ્તુતિ કરી છે.તેમજ

--અષ્ટાભિઃ યસ્ય કૃત્સ્નં જગદપિ તનુભિઃ૧-૧ -(માલવિકાગ્નિમિત્રમ્)

-તત્રાગ્નિમાધાયસમિત્સમિદ્ધંઅષ્ટ મૂર્તેઃ.....૧-૫૭ ,

-અવેહિ માં કિઙ્કરઃ અષ્ટ મૂર્તેઃ-રઘુવંશમ્ ૨-૩૫

-ભૂમિરાપોઽનલો વાયુરાત્મા વ્યો રવિઃ શશી ।

-ઇત્યષ્ટો સર્વ લોકાનાં પ્રત્યક્ષાં હરભૂતયઃ ॥ -વાયુ પુરાણ

-ત્વમર્કઃસ્તવં સોમસ્તમસિપવનસ્ત્વં હુતવહઃ ।

ત્વમાપસ્ત્વં વ્યોમસ્ત્વમધુરાણિરાત્માત્વમિતિ ॥ -મહિમ્નઃસ્તોત્રઃ

અર્થાત્ -“જલ,અગ્નિ,વાયુ,ભૂમિ,સૂર્ય,ચંદ્ર,આકાશ,હોતાને પોતા વિશે વ્યાપે તું અવિનાશી”

આવાં શિવનાં મૂર્તિ સ્વરૂપોને જાણવાની જિજ્ઞાસા જરૂરી છે.વેદોથી માંડીને આદિ કાવ્ય રામાયણ અને મહાભારતમાં પણ શિવમંદિરોનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી પણ શિવમૂર્તિઓની ચર્ચા કરેલ છે.એ પરથી અનુમાન કરી શકાય કે મહાભારતકાળમાં શિવમંદિરો અવશ્ય હશે. અનુશાસનપર્વમાં એક સ્થળે કહ્યું છે કે શિવ એમની મૂર્તિ ઉપાસનાથી પ્રસન્ન થાય છે .અને આ મૂર્તિઓ માનવાકાર અને લિંગાકાર બંને રૂપે હોય છે.આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એ વખતે બંને પ્રકારની મૂર્તિઓ પૂજાતી હતી.પણ કેવળ શિવની જલિંગ રૂપે પૂજા થતી .એટલે ઉપમન્યુ ઋષિ શિવને બીજા દેવોથી મહાન ગણાવે છે . ઇન્દ્ર ,બ્રહ્મા, વિષ્ણુને શિવલિંગના ઉપાસક કહ્યાં

છે.એથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મહાભારતકાળ સુધી શિવના લિંગની તેમજ તેમની મૂર્તિની ઉપાસનાનો શૈવધર્મમાં પૂર્ણપણે સમાવેશ થઈ ગયો હતો . (અનુશાસનપર્વ -૨૨,૯૭ દ્રોણપર્વ-૨૨,સૌત્યિકપર્વ -૧૭)

પુરાતત્ત્વીય અવશેષોમાં કેટલાંક પ્રાચીન લિંગો ઉપર શિવના મુખની કે દેહની આકૃતિ કોતરેલી મળે છે. આ શિલ્પો લગભગ ઈ .સ. પૂર્વે પહેલા શતકના મનાય છે. દા .ત.ભીટાનું મુખ લિંગ ,ગુફીમલ્લમમાં પરશુરામેશ્વર મંદિરની લિંગોદ્ભવ મૂર્તિ .(શિવ ધર્મ સ.ઈ .પૃ.-૪૧)

ભારતમાં પ્રાપ્તશિવનામૂર્તિવિધાનની લાક્ષણિકતાઓ તપાસવી આવશ્યકતા જણાતા આવાં મૂર્તિવિધાનના લક્ષણો જોઈએ, તો શિવલિંગ -બે પ્રકારના ચલત્વનીદૃષ્ટિએ અને કદની દૃષ્ટિએ -

૧) ચલ લિંગ :.....જે લિંગો કદમાં નાનાં અને ફેરવી શકાય એવાં હોય તે ચલ લિંગ છેઅને જે દેવાલયોમાં સ્થાપિત કર્યા હોતા નથી .

૨) અચલ લિંગ :.....જે લિંગો કદમાંમોટાં અને ફેરવી ન શકાય એવાં હોય તે અચલ લિંગ છે અને જે દેવાલયોમાં સ્થાપિત કર્યા હોય છે . (પ્રતિમાવિજ્ઞાન -દ્વિજેન્દ્રનાથ શુક્લ,પૃ.-૨૭૨)

અહીં ચલ લિંગનાં દ્રવ્યાનુરૂપ છ પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે૧.મૃણ્મય,૨.લોહજ,૩.રત્નજ, ૪.દારુજ,૫.શૈલજ ,૬.ક્ષણિક .

૧.મૃણ્મયલિંગ: પાકી કે કાચી માટીમાંથી એમ બે પ્રકારનું બનાવાય છે. (કામિકાગમ મુજબ) આવાં લિંગ આભિચારિક હેતુઓ માટે -દુશ્મન વગેરેનો નાશ કરવા બનાવવામાં આવતા .પરંતુ આવાં લિંગ જાહેર રીતે પ્રાપ્ત થયા જ નહિં .

૨.લોહજ લિંગ :લોહશબ્દ અત્રે મિશ્ર ધાતુ માટે વપરાયો છે .આવાં ધાતુ લિંગો માં સોનું,ચાંદી,ત્રાંબુ ,પિત્તળ ,કાંસું ,સીસું ,કલાઈ,અને લોઢું -આ આઠ ધાતુ મુખ્ય ગણા છે .(દીપાણીવ -અધ્યાય-૧૩,શ્લોક-૮,પૃ.-૧૮૫.)

૩.રત્નજલિંગ : રત્નજ લિંગો મુખ્યત્વે રાજા મહારાજાઓના દેવ મંદિરોમાં તેમજ ધનિકોના ઝવેરાત ખાનાઓમાં હોય છે .પરંતુ રત્નજ લિંગ ખુબ જ કિંમતી હોવાથી અને કદમાં નાના હોવાથી ભાગ્યેજ જોવા મળે છે . દ્વારકાના શારદાપીઠાધીશ્વર મહારાજ પાસેનું ભગવાન ચન્દ્રમૌલેશ્વરનું ચમત્કારિક લિંગ રત્નલિંગ જ છે. રત્ન લિંગનાં દ્રવ્યાનુરૂપ નવ પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છેજેને નવ રત્ન કહે છે.૧. હીરા, ૨.મોતી ૩.પ પુષ્પરાગ ૪.વૈદૂર્ય ૫. પદ્મરાગ ૬.પ્રવાલ ૭. ઇન્દ્રનીલ ૮. મણિમય અને ૯. સ્ફટિકની સમાવેશ થાય છે.

૪. દારુજલિંગ :- દારુજ એટલે કાષ્ઠમાંથી બનાવેલું લિંગ.

૫. શૈલજલિંગ :- શૈલ-પાષણમાંથી બનાવેલલિંગ ચલ અને અચલ બંને પ્રકારના મળે છે. અંગૂઠાના આકારના નાના ચલલિંગ આજે પણ જોવા મળે છે. શ્રાવણમાસ દરમ્યાન આવા લિંગ જોવા મળે છે. શ્રાવણમાસ દરમ્યાન કેટલાક આવા લિંગો પૂજાય છે.

૬. ક્ષણિકલિંગ :- ગંધક, લસ્મ, ઘૂત, કસ્તુરી, લવણ, પાર્થિવ ધાન્ય, વસ્ત્ર, પુષ્પ, શર્કરા, લાક્ષ, આ દ્રવ્યોના કર્મસિદ્ધિનાં હેતુથી કરેલા લિંગને ક્ષણિક લિંગ કહે છે, પૂજાને અંતે તરત જ એનું વિસર્જન કરવામાં આવે છે. જળાશયોમાં પાર્થિવ વગેરે લિંગોનું વિસર્જન કરાય છે. પર્વકાળમાં શ્રાવણમાસ દરમ્યાન કેટલાક આવા લિંગો પૂજાય છે.

અચલલિંગો : અચલલિંગ પ્રાયઃ પાષાણમાંથી નિર્મિત મોટા કદના મળે છે. મુકુટાગમમાં અચલલિંગના ચાર પ્રકાર ગણાવાયા છે. ૧. સ્વયંભૂ , ૨. દૈવિક, ૩. ગાણપત્ય, ૪. માનુષ. જ્યારે કામિકાગામમાં એના છ પ્રકાર ગણાવાયા છે. ૧. સ્વયંભૂ , ૨. દૈવિક , ૩. બાણલિંગ, ૪. આર્ષ , ૫. ગાણપત્ય, ૬. માનુષલિંગ.

સુપ્રભેદ આગમમાં નવ પ્રકારના અચલલિંગ અંગે વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે.

૧. સ્વયંભૂ , ૨. દૈવિક, ૩. ગાણપત્ય, ૪. આસુર, ૫. સુર, ૬. આર્ષ , ૭. રાક્ષસ , ૮. માનુષ, ૯. બાણલિંગ

- આ સર્વ પૈકી *સ્વયંભૂ * માનુષલિંગ અને *બાણલિંગ સૌથી વધુ પ્રસિદ્ધ છે.

૧. સ્વયંભૂલિંગ : સ્વયંભૂલિંગ ઉત્તમોત્તમલિંગ કહેવાય છે. આમાં શિવલિંગનું કળા વિધાન કે સ્થાપન કરવામાં આવતું નથી. ખડક ઉપર જે જગ્યાએ કુદરતી રીતે જે લિંગાકૃતિ થઈ હોય તેના પર મંદિર બાંધી સ્વયંભૂ લિંગ તરીકે તેને પૂજવામાં આવે છે.

પ્રાયઃ સ્વયંભૂલિંગ અને જ્યોતિર્લિંગ એક જ મનાય છે. પરંતુ બંને વચ્ચે થોડો તફાવત છે. સ્વયંભૂ લિંગ એ કુદરતી ખડકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ લિંગા કૃતિ છે ,જ્યારે જ્યોતિર્લિંગ એ સ્વયંભૂ લિંગ હોય છે. ક્યારેક ન પણ હોય. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ શિવધર્મે જે સ્થળના લિંગોનું પ્રબળ મહત્વ ગણ્યું છે, તે લિંગો જ જ્યોતિર્લિંગ કહેવાય છે. ભારતમાં આવા બાર મુખ્ય જ્યોતિર્લિંગ છે.

૧. સોમનાથ ૨. મલ્લિકાર્જુન ૩. મહાકાલ ૪. ઓંકાર ૫. કેદાર ૬. ભીમશંકર

૭. વિશ્વેશ્વર. ત્ર્યંબક ૮. વૈદ્યનાથ ૧૦. નાગેશ ૧૧. રામેશ ૧૨. ધુશ્મેશ

સૌરાષ્ટ્રેસોમનાથંચશ્રીશૈલેમલ્લિકાર્જુનમ્

ઉજ્જયિન્યાં મહાકાલામોઙ્કારપરમેશ્વરમ્

કેદારં હિમવત્પૃષ્ઠે ડાકિન્યાં ભીમશંકરે

વારાણસ્યાં ચ વિશ્વેશં ત્ર્યમ્બકં ગોમતીતટે

વૈદ્યનાથં ચિતાભૂમૌ નાગેશં દારુકાવને

સેતુબન્ધે ચ રામેશં ઘુશ્મેશચ શિવાલયે

શિવપુરાણમ્ જ્ઞા.સં.અ.૩૮

૨. માનુષલિંગ:- માનવ દ્વારા પ્રતિસ્થાપિત લિંગને જ માનુષલિંગ કહે છે. આજે જણાતા ઘણાખરાં લિંગો માનુષલિંગો જ છે. આવાં લિંગના ત્રણ ભાગ હોય છે. તેમાં નીચેનો ચોરસ ભાગ એ બ્રહ્મભાગ, મધ્યનો અષ્ટકોણ ભાગ એ વિષ્ણુભાગ અને ઉપલો ગોળ પૂજાભાગ (પીઠિકા જલાધારી પરનો ભાગ) તે રુદ્રભાગ કહેવાય છે.

કેટલાંક માનુષ લિંગોમાં રુદ્રભાગ ઉપર અમુક નિયતાકારે રેખા દોરવામાં આવે છે. એને બ્રહ્મસૂત્ર કહે છે. આ ત્રણ ભાગમાં નીચેનો બ્રહ્મભાગ અને વચ્ચેનો વિષ્ણુભાગ જમીનની અંદર દાટેલો હોય છે. તે અનુક્રમે ચોરસ અને અષ્ટકોણાકાર હોવાથી બરાબર જમીનમાં ચોટી રહે છે. ઉપરનો રુદ્રભાગ બહાર રહે છે.

આવાં આખા લિંગ ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. કોઈ પ્રાચીન લિંગોને પ્રતિષ્ઠિત કર્યા વિના આખા ભૂમિતલની ઉપર રાખેલાં હોય તો જ જોવા મળે. દા.ત. સૌરાષ્ટ્રમાં વલભીપુરના સિદ્ધેશ્વર મહાદેવના પટાંગણમાં અપ્રતિષ્ઠિત રાખેલાં હોવાથી એના ત્રણ ભાગ ભૂમિતલ ઉપર સ્પષ્ટપણે દેખાય છે. (મૈત્રકકાલીન ગુજરાત પૃષ્ઠ - ૬૬૧) તેમાં શિલ્પગ્રંથો મુજબનો બ્રહ્મભાગ, વિષ્ણુભાગ, અને રુદ્રભાગ અને તે પરનો બ્રહ્મસૂત્ર સ્પષ્ટપણે નજરે પડે છે. બ્રહ્મસૂત્ર પરના શિરોભાગને શિરોવૃત્ત કહેવામાં આવે છે. આ શિરોવૃત્તના મયમતકારે પાંચ ભેદ ગણાવ્યા છે.

૧. છત્રાકાર - છત્રી જેવો આકાર

૨. ત્રપુષાકાર - કાકડી જેવો આકાર

૩. કુક્કુટાંડાકાર - કૂકડીના ઈંડા જેવો આકાર

૪. અર્ધચંદ્રાકાર અને,

૫. બુદબુદસદૃશ (પાણીના પરપોટા જેવો આકાર)

માનુષલિંગના નિમ્નતઃ દસ પ્રકારો ગણવામાં આવે છે.

૧. સમલિંગ ૨. વર્ધમાન ૩. શૈવાધિક ૪. સ્વસ્તિક ૫. સાર્વદેશિક ૬. ત્રૈરાશિક

૭. સહસ્રલિંગ ૮. ધારાલિંગ ૯. શૈવેષ્ટિલિંગ ૧૦. મુખ લિંગ.

૧. સમલિંગ : એમાં લિંગની ઊંચાઈના ત્રણેય ભાગ બ્રહ્મભાગ, વિષ્ણુભાગ, અને રુદ્રભાગ સરખા માપના હોય છે.

૨. વર્ધમાન : આ પ્રકારના લિંગમાં નીચેથી પ્રમાણ ઉત્તરોત્તર વધતું હોવાથી તે વર્ધમાન લિંગ કહેવાત છે. એના પણ માપની દૃષ્ટિએ ચાર પ્રકાર જોવા મળે છે.

(૧) પ્રથમ પ્રકારનું માપ - ૭:૮:૯ નું હોય છે.

(૨) દ્વિતીય પ્રકારનું માપ - ૬:૭:૮: નું હોય છે.

(૩) તૃતીય પ્રકારનું માપ - ૫:૬:૭: નું હોય છે.

(૪) ચતુર્થપ્રકારનું માપ - ૪:૫:૬ નું હોય છે.

૩. શૈવાધિકલિંગ - આ પ્રકારના લિંગમાં શિવભાગ બાકીના બે ભાગ કરતાં અધિક માપનું હોય છે. આનું પ્રમાણમાપ ૩:૩:૪ નું હોય છે.

૪. સ્વસ્તિક : આ પ્રકારના લિંગમાં પ્રમાણમાપ ૨:૩:૪ નું હોય છે. વર્ધમાનલિંગની જેમ અહીંયા પણ પ્રમાણમાપ ઉત્તરોત્તર વધતું જોવા મળે છે. તો ત્યારે તેને અનાદ્ય કહેવાય છે. આનાથી ઉલટા આદ્યલિંગના પ્રકારમાં ત્રણ ભાગનું માપ ૧૭:૧૬:૧૫ નું હોવાથી ઉપરની તરફ જતાં ઊંચાઈ ઘટે છે.

૫. સાર્વદૈશિક : અહીં આ લિંગ ગર્ભગૃહના માન (માપ) પ્રમાણે બનાવેલ હોય છે. પ્રસાદના ગર્ભગૃહના પાંચભાગ કરી ત્રણભાગનું દીર્ઘલિંગ ઉત્તમ માનનું જાણવું, ગર્ભગૃહના નવભાગ કરી પાંચભાગનું લિંગ મધ્યમમાનનું જાણવું, અને ગર્ભગૃહના અર્ધભાગના પ્રમાણનું લિંગ કનિષ્ઠ માનનું જાણવું.

૬. ત્રૈશિક : લિંગની લંબાઈના નવ ભાગ કરી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને રુદ્ર - આ દરેક માટે ત્રણ ભાગ નક્કી કરવાથી ત્રૈશિક લિંગ બને છે. એમાં સમગ્ર ઊંચાઈના આઠ ભાગ જેટલી બ્રહ્મભાગની પરિમિતિ સાત ભાગ જેટલી વિષ્ણુની પરિમિતિ અને છ ભાગ જેટલી રુદ્રની પરિમિતિ રાખવામાં આવે છે.

૭. સહસ્રલિંગ : માનુષલિંગના પૂજ્યભાગની સપાટીએ સહસ્ર ભાગ પાડી આ માટે ઊભી '૨૫' અને આડી '૪૦' રેખાઓ કોતરવામાં આવે છે. અહીં એક લિંગમાં નાના-નાના સહસ્ર લિંગ અંકિત કરેલાં હોય છે.

આ સિવાય શિવલિંગની સપાટી ઉપર આડી '૧૧' રેખાઓ કોતરી ઊભી '૯૧' રેખાઓ કરવાથી '૧૦૦૧' લિંગનું કલાવિધાન થાય છે. ક્યારેક તેમાં જુદી જુદી રીતે '૧૦૦૮' લિંગ અંકિત કરાય છે.

દક્ષિણભારતમાં તિરુવોરિયૂરમાં સહસ્રલિંગ આવેલું છે. ગુજરાતમાં અષ્ટોત્તર સહસ્રલિંગ મળી આવ્યું છે. ચાણસ્મા તાલુકાના ગાંભુ ગામમાંથી ઉત્તરે રૂપેણ નદીના કિનારે આવેલ શિવાલયમાં

આવું લિંગ આવેલું છે. તેમાં ૧૫૦ સે.મી. ઊંચાઈ (૫ ફૂટ) ઊંચા એક લિંગમાં ૧૦૦૮ શિવલિંગોનું કલાવિધાન કરેલું છે.

અત્રે એ સ્પષ્ટતા જરૂરી છે કે અષ્ટોત્તરશત લિંગ કેવું હોય છે.? * અષ્ટોત્તરશત લિંગ-માનુષલિંગપૂજાભાગની સપાટી ઉપર ચાર આડા અને સત્યાવીસ ઊભા સરખાં ભાગ કરવાથી એક જ લિંગમાં ૧૦૮ ભાગ કે ખાના થાય છે. દરેક ખાનાની ઉપરની બાજુએ કલાવિધાન દ્વારા ગોળ અંડાકાર બનાવવામાં આવે છે. શિવલિંગ (લિંગની પૂજા રુદ્રભાગ)નો આકાર આવે છે. અને આ રીતે એક જ લિંગમાં ૧૦૮ નાના નાના શિવલિંગ બને છે. દક્ષિણભારતના તિરુવોરિયૂરમાં આવું અષ્ટોત્તરશતલિંગ આવેલ છે.

૮. ધારાલિંગ : લિંગના પૂજાભાગમાં ઉપર પાસાં કોતરવાથી ધારાલિંગનો આકાર ઘડાય છે. - આવાં લિંગમાં પાંચ, સાત , નવ, બાર, સોળ, વીસ, ચોવીશ કે અઠ્યાવિશ ધારાઓ (પાસાં) બનાવવામાં આવે છે.

ધારાલિંગો સર્વસમલિંગમાં જ બનાવવામાં આવે છે.(જે લિંગનો બ્રહ્મભાગ, વિષ્ણુભાગ અને રુદ્રભાગ સરખા માપના હોય અને એને જ સર્વસમલિંગ) કહે છે. આવું ધારાલિંગ દક્ષિણના તિરુવોરિયૂરમાં આવેલું છે. ચાણસ્મા તાલુકાના ગાંભુ ગામમાંથી ઉત્તરે રૂપેણ નદીના કિનારે આવેલ શિવાલયમાં ધારાલિંગ આવેલું છે.

૯. શૈવેષ્ટિલિંગ : આ લિંગનું પ્રમાણ જૂના ગ્રંથોમાંથી પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. (દીપાર્ણવ પૃષ્ઠ ૧૯૭)

૧૦. મુખ લિંગ : માનુષલિંગના રુદ્રભાગમાં શિવનું મુખ કંડારવાથી મુખલિંગ બને છે. આવા ૧ થી ૫ સુધીના મુખ એક લિંગમાં કંડારી શકાય છે. કટુણાગમ, રૂપમંડન અને રૂપાવતારમાં એના રૂપવિધાનની વિગતે ચર્ચા કરી છે.

એકમુખ હોય તો સમ્મુખ બનાવાય છે અને તે પૂર્વાભિમુખ સ્થાપિત કરાય છે તથા પશ્ચિમાભિમુખ દેખાય એ રીતે લિંગનું સ્થાપન કરાય છે.

ત્રણ મુખ કરવા હોય તો એક સમ્મુખ તથા જમણી તથા ડાબી બાજુએ એક એક એમ કુલ ત્રણ મુખ બનાવાય છે.

ચાર મુખ કરવા હોય તો ચારેય બાજુ એક એક મુખ કરાય છે.

પાંચ મુખ કરવા હોય તો ચારેય દિશાએ અને એની ઉપર એક સમ્મુખ રાખવામાં છે.

શિવાલયના દ્વાર મુખની સંખ્યા પ્રમાણે બનાવવાનું વિધાન છે.

જો એકમુખ હોય તો શિવાલયના દ્વાર પૂર્વાભિમુખ

બે મુખ હોય તો પૂર્વાભિમુખ અને પશ્ચિમાભિમુખ

જો ત્રણ મુખ હોય તો પૂર્વ, દક્ષિણ અને ઉત્તરાભિમુખ બનાવવા

ચાર મુખ હોય તો ચારેય દિશામાં ચાર દ્વાર બનવવા

પંચમુખના વિશિષ્ટ નામ અને લક્ષણો આ પ્રમાણે છે.

૧. કુમકુમ જેવા લાલ વર્ણના વિશાળ નેત્રોવાળા મકારાકૃત્તિકુંડળવાળા અને જટામાં અર્ધચંદ્રવાળા એવા પૂર્વના તત્પુરુષ

૨. દાઢી, મૂછ અને માથાના પીળા કેશવાળા અને મસ્તક પર ચંદ્ર ધારણ કરેલા કમળસમાન નેત્રવાળા એવા દક્ષિણના અધોર

૩. નીલવર્ણની જટા અને ધમ્મિલમુકુટથી શોભતા ઉત્તરના વામદેવ

૪. પૂર્ણચંદ્રમા ધારણ કરેલાં કમળ (પુંડરિક) જેવા સફેદ વર્ણવાળા રત્નકુંડળથી શોભતાં જટામાં ચંદ્રથી શોભતાં પશ્ચિમદિશાના સદ્યોજાત

૫. ઉપરના ઈશાન હોવાનું રૂપમંડનમાં જણાવ્યું છે.(રૂપમંડન અ.૪/૯૩/૯૪)

૩. બાણલિંગ : આજે નાના માપના શિવાલયોમાં મોટાભાગે પ્રાયઃ બાણલિંગોનું સ્થાપન થાય છે. બાણલિંગ એટલે પવિત્રનદીઓના કુદરતી અંડાકૃત્તિ પાષાણ. (દીપાર્ણવપૃષ્ઠ ૨૦૯) કુરુક્ષેત્ર, સરસ્વતી, મહી, કાશી, પ્રયાગ, ગંગાનો સંગમ, નર્મદા, ગંગા-યમુના વચ્ચેના પ્રદેશમાં, કેદારનાથમાં, પ્રભાસતીર્થમાં, આટલાં પ્રદેશોમાં જે પાષાણ નદીમાં વહેણને લીધે થતી કુદરતી પ્રક્રિયા દ્વારા શિવલિંગાકાર પામે છે, તેને બાણલિંગ કહે છે. ગુજરાતમાં નર્મદા નદીના પ્રવાહમાં ખાસ કરીને ધાપડીકુંડમાંથી મોટી સંખ્યામાં બાણલિંગો મળી આવે છે. આવાં બાણલિંગો થાન (સૌરાષ્ટ્ર)ના ત્રિનેત્રેશ્વરમાં, અંબાજી પાસે કુંભારિયામાં, આબુ પર કોટેશ્વર અને અચળગઢમાં મહાદેવ અને પ્રભાસના કેટલાંક નાનાં શિવાલયોમાં બાણલિંગો જોવા મળે છે.

આ સિવાય લિંગોદ્ભવમૂર્તિઓ વિષે લિંગપુરાણ, કૂર્મપુરાણ, વાયુપુરાણ અને અગ્નિપુરાણમાં આવી ઘણી આખ્યાયિકાઓ મળે છે. ગુજરાતની સરહદે ચંદ્રાવતીમાથી આવી લિંગોદ્ભવમૂર્તિ મળી આવે છે. હાલમાં આ મૂર્તિ રાજપૂતાના મ્યુઝીયમમાં છે.

શિવપ્રતિમાઓ શિવ પૂજા -અર્ચનમાં મુખ્યતઃ લિંગ જ પૂજાય છે. છતાં શિવના કર્માનુસાર પુરાણ તથા અન્ય ગ્રંથો મુજબ વિવિધ પ્રતિમાઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧. સામાન્ય ૨. અનુગ્રહ ૩. સંહાર ૪. નૃત્ય અને ૫. વિશિષ્ટ મૂર્તિઓ

ભગવાન શિવની સામાન્ય પ્રતિમાઓના વિધાનો અભિલષિતાર્થ ચિંતામણી .અંશુમદભેદાગમ ,બૃહદ સંહિતા ,માનસાર ,વિષ્ણુ ધર્મોત્તરપુરાણ, સમરાંગણસૂત્રધાર, માનસોલ્લાસ અને રૂપાવતાર જેવાં શિલ્પગ્રંથોમાં આપેલા છે.

તદુપરાંત અનુગ્રહ પ્રતિમાઓમાં અર્જુનાનુગ્રહ, કિરાતાર્જુનમૂર્તિ, રાવણાનુગ્રહમૂર્તિ અને વિષ્ણુઅનુગ્રહમૂર્તિ (કમલ: ઈલોરા અને કાંજીવરમમાં) આવેલી છે.

વિશેષમાં સંહારમૂર્તિઓ, ૧. કામાન્તકમૂર્તિ, ૨. ગજાસુરસંહારક, ૩. ત્રિપુરાન્તક, ૪. કાલારિ, ૫. શરભેશમૂર્તિનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે.

ભૈરવરૂપે સામાન્યભૈરવ, બટકભૈરવ, અઘોરભૈરવ, દશભુજઅઘોરમૂર્તિ, મલ્લારિ મહાકાલ, વીરભદ્ર, અંધકાસુરવધમૂર્તિ, લલાટતિલકમૂર્તિ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે.

વિશિષ્ટમૂર્તિમાં ગંગાધર, ભિક્ષાટન, સદાશિવ, મહાસદાશિવ, મહેશ,એકાદશરુદ્ર, દક્ષિણામૂર્તિ, લકુલીશ ,અર્ધનારીશ્વર, હરિહર ,હરિહરપિતામહ,હરિહરપિતામહાર્ક ,શિવપરિવાર વગેરે.....

આમ, ભારતમાં હિંદુમંદિરોમાં અનેક પ્રકારનાં સેવ્યલિંગો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. યત્ર તત્ર સર્વત્ર શિવની પ્રાય:લિંગના પ્રતિકરૂપે ઉપરાંત પ્રતિમારૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. જેના પૂજન અર્ચનથી પુણ્યશાળી થઈ ધન્યતા અનુભવાય છે .

॥ શીવાર્પણમસ્તુ ॥

સંદર્ભગ્રંથોની યાદી :

૧.દીપાર્ણવ -સોમપુરા પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ -૧૯૬૦

૨. મૈત્રક કાલીન ગુજરાત -અમદાવાદ-૧૯૫૫

૩.ભારતીય સ્થાપત્ય અને શિલ્પ ,સોમપુરા કાં.ફૂ .-અમદાવાદ-૧૯૬૫

૪.પ્રાચીન ભારતીય શિલ્પકલા અને સ્થાપત્ય-પ્રિયબાલાબહેન શાહ ,અમદાવાદ

૫. શિલ્પ રત્નાકર -ન.મૂ.સોમપુરા ,ધાંગધા-૧૯૩૯

૬.શિવપુરાણ -આનન્દાશ્રમ સંસ્કૃત સીરીઝ.પૂના -૧૮૮૯

૭.પ્રતિમા વિજ્ઞાન -શુક્લ દ્વિજેન્દ્રનાથ

૮.રુદ્રસંહિતા (શિવ પુરાણ)

૯.અભિલષિતાર્થચિન્તામણિ

10.SCULPTURES AT DHOLAKA-DR R.N. MAHETA

11.A GUIDE TO ELEPHANTA,DELHI,1914

12. CULPTURES FROM SHAMALAAJI &RODA ,BARODA -1960,(UMAKANT SHAH)

13.THE ART OF INDIA -STELAA KREMRISCH

14. JOURNAL OF ORIENTAL INSTISTUTE-BARODA (DR.U.P.SHAH&DR.R.N.MAHETA)

15.ELEMENT OF HINDU ICONOGRAPHY-VOL.I&II ,MADRAS,1914 .(2ND EDITION –
INDOLOGICAL BOOK HOUSE- VARANASI -1917

' તત્ત્વમસિ ' મહાવાક્યમાં આત્મચિંતન :

નકુમ કાજલબેન ઉકાભાઈ

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, સંસ્કૃત ભવન,

એમ.એ., એમ. ફિલ., યુ.જી.સી. નેટ.

વેદાન્તનો અધિકારી પરંપરાગત સાધનોથી શુદ્ધચિત્તવાળો અને ચાર સાધનોથી સંપન્ન હોવો જોઈએ. વેદાન્ત જીવ અને બ્રહ્મની એકતાનું જ્ઞાન કરાવે છે અને મોક્ષ એ વેદાન્તનું પ્રયોજન છે. જ્ઞાન દ્વારા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ત્યારે જ થાય, જ્યારે અજ્ઞાનનો નાશ થાય. વેદાન્તમાં અજ્ઞાનનિવૃત્તિને સાધ્ય ગણવામાં આવે છે. અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય એટલે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ આપોઆપ થઈ જાય છે.

વેદાન્તમાં સાધનોની ચાર કક્ષા માનવામાં આવી છે. એક પરંપરા સાધન, બીજું બહિરંગ સાધન, ત્રીજું અંતરંગ સાધન અને ચોથું સાક્ષાત્ સાધન.

આપણાં કર્મોની અસર આપણાં અંતઃકરણ ઉપર પડે છે. તેથી કેટલાંક સાધનો કર્મની શુદ્ધિ માટે હોય છે. કર્મની શુદ્ધિ કરનારાં સાધનોને પરંપરા સાધનો કહે છે. પરંપરા સાધનોના ત્રણ પ્રકાર છે. ધર્મ, ઉપાસના અને યોગ. કેટલાંક સાધનો પ્રવે કરેલા કર્મોને કારણે ઉત્પન્ન થયેલા રાગ-દ્વેષની નિવૃત્તિ કરનારાં હોય છે. બહિરંગ સાધનો ચાર પ્રકારના મનાય છે. વિવેક, વૈરાગ્ય, ષટ્સંપત્તિ અને મુમુક્ષા.

વાસનાની ન્યૂનતા કે શુદ્ધિ થાય પછી પણ બુદ્ધિમાં પોતાના વિશે, જગત વિશે ને બ્રહ્મ વિશે અજ્ઞાન, સંશય અને વિપરિત જ્ઞાન હોય છે. તેના શોધન માટે જે સાધન છે, તેને અંતરંગ સાધનો કહે છે.

પોતાને બ્રહ્મથી ભિન્ન માનવા તે જ અજ્ઞાન છે. આ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરનાર સાધન તે સાક્ષાત્ સાધન.

ઉપનિષદોનું જ્ઞાન પણ સાધનચતુષ્ટયથી થાય છે. જે સાધક આ ચાર સાધનોથી સંપન્ન હોય, એ જ ઉપનિષદોનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે. ઉપનિષદો બ્રહ્મ અને જીવની એકતાનું જ્ઞાન કરવાનારાં છે. બ્રહ્મ અને જીવની એકતાનું જ્ઞાન કરાવવાં માટે ઉપનિષદોમાં બે પ્રકારના વાક્યો જોવા મળે છે. એક અવાન્તર વાક્ય અને બીજું મહાવાક્ય. આત્મા અને બ્રહ્મની એકતાને સિદ્ધ કરનારાં વાક્યો એટલે મહાવાક્યો. ઉપનિષદોમાં આવા ચાર મહાવાક્યો જોવા મળે છે. આ ચાર મહાવાક્યો સંદર્ભ સાથે ઉપનિષદો પ્રમાણે નીચે મુજબ છે.

૧) તત્ત્વમસિ— છાન્દોગ્યોપનિષદ

૨) અહં બ્રહ્માસ્મિ — બૃહદારણ્યકોપનિષદ

૩) પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ— ઐતરેયોપનિષદ

૪) અયં આત્મા બ્રહ્મ — માંડૂક્યોપનિષદ

આ ચાર મહાવાક્યોમાંથી 'તત્ત્વમસિ

મહાવાક્યમાં જોવા મળતાં આત્મચિંતનની વાત કરીએ. આ મહાવાક્યના પ્રવર્તક ઉદાલક મુનિ છે. આ મહાવાક્ય પિતા ઉદાલક પુત્ર શ્વેતકેતુને જીવ અને બ્રહ્મની અભિન્નતાનું જ્ઞાન કરાવવા વારંવાર સમજાવે છે. આ મહાવાક્ય ઉદાલક શ્વેતકેતુને વિવિધ દૃષ્ટાંતો દ્વારા સમજાવે છે. જેમાં ગહન આત્મચિંતન જોવા મળે છે.

ઉદાલક મુનિ શ્વેતકેતુને બ્રહ્મજ્ઞાન કરાવવા માટીનું દૃષ્ટાંત આપે છે. માટીમાંથી બનેલા વાસણોને આપણે જુદા જુદા નામે ઓળખીએ છીએ. પરંતુ એ દરેકના નિર્માણમાં મૂળ તત્ત્વ તો માટી જ હોય છે ને આ માટી જ સત્ય છે. માટી ના પિંડને જાણી લેવાથી તેમાંથી બનતાં વાસણોનું જ્ઞાન આપોઆપ થઈ જાય છે. ત્યાર બાદ ઉદાલક શ્વેતકેતુને બ્રહ્મ જ્ઞાન માટે સુવર્ણનું દૃષ્ટાંત આપે છે.¹

માટી અને સુવર્ણની જેમ લોખંડના દૃષ્ટાંત દ્વારા ઋષિ શ્વેતકેતુને સમજાવતાં કહે છે, "લોખંડમાંથી બનતાં ઓજારો એ લોખંડના વિકારો છે. એ તો નામ માત્ર છે. જાણવા જેવું તત્ત્વ તો લોખંડ જ છે. આમ માટી, સુવર્ણ અને લોખંડના દૃષ્ટાંત દ્વારા જીવ અને બ્રહ્મની અભિન્નતા સમજાવવામાં આવી છે. જેમ ઘડો, કોડિયું આદિનું મૂળ તત્ત્વ માટી છે. હાર, વીટી, કંઠી આદિનું મૂળ તત્ત્વ સુવર્ણ છે. તલવાર, દાતરડું આદિનું મૂળ તત્ત્વ લોખંડ છે. પરંતુ માટી, સુવર્ણ અને લોખંડમાંથી બનતી વસ્તુઓ માટી, સુવર્ણ અને લોખંડથી ભિન્ન નથી. તેમ જીવ પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. કોઈ આ જગતની ઉત્પત્તિ સત્માંથી માને છે, તો કોઈ આ જગતની ઉત્પત્તિ અસત્માંથી માને છે. ઉદાલક મુનિ શ્વેતકેતુને સત્ અને અસત્ના જ્ઞાન દ્વારા આત્માની ઓળખ કરાવે છે. અસત્માંથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સંભવી શકે નહીં, માટે એક અને અદ્વિતીય એવા સત્માંથી જગતની ઉત્પત્તિ થઈ.

कुतस्तु खलु सौम्येवँ स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायते सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसी- देकमेवाद्वितीयम् ।।

— છાન્દોગ્યોપનિષદ ૬ / ૨ / ૨

અહીં ઋષિ એ સમજાવવા માગે છે કે પૂર્વે એક અને અદ્વિતીય જે સત્ય હતું, તેમાંથી તેજ, જળ અને અન્નની ઉત્પત્તિ થઈ. એનો અર્થ એ થયો કે તેજ, જળ અને અન્ન બ્રહ્મમાંથી જ ઉદ્ભવ્યાં છે. એટલે કે એ બ્રહ્મરૂપ જ છે. બ્રહ્મ અને એના રૂપો વચ્ચે કોઈ ભેદ નથી, એમ આપણો આત્મા એ પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે. એને બ્રહ્મથી ભિન્ન ગણવો નહીં.

¹ यथा साम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातँ स्याद्वाचाऽऽम्भणं विकारो नामधेयं लोहमित्येव सत्यम्

— છાન્દોગ્યોપનિષદ ૬/૧/૫

ઉદાલક મુનિ શ્વેતકેતુને મધમનખીના દષ્ટાંત દ્વારા જીવ-બ્રહ્મનો અભેદ સમજાવે છે. મધમાખી જુદા જુદા વૃક્ષો અને જુદા જુદા પુષ્પોમાંથી રસ એકત્રિત કરે છે અને મધપુડો બનાવે છે. મધપુડો બની ગયા પછી આ અમુક પુષ્પનો રસ છે કે આ અમુક પુષ્પનો રસ છે, એમ અલગ તારવી શકાતું નથી. એમ આત્માને પણ બ્રહ્મથી અલગ ગણી શકાય નહીં. અહીં ઋષિ એ જ્ઞાન કરાવવા માગે છે કે સર્વ જીવો બ્રહ્મના જ અંશો છે. બ્રહ્મનો અંશ બ્રહ્મથી ભિન્ન ન હોઈ શકે, જેમ વિવિધ પુષ્પોના રસોનો મધપુડો બનતાં પુષ્પોનો પોતપોતાનો રસાસ્વાદ ન રહેતાં અલગ મધના જ રસનો સ્વાદ રહે છે, તેમ આત્મા પણ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે. ઉદાલક મુનિ શ્વેતકેતુને જીવ અને બ્રહ્મની એકતાનું જ્ઞાન કરાવવા નદી અને સમુદ્રનું દષ્ટાંત સમજાવે છે.²

ઉદાલક મુનિ વૃક્ષના દષ્ટાંત દ્વારા શ્વેતકેતુને જીવ અને બ્રહ્મની એકરૂપતા સમજાવે છે. કોઈ એક વિશાળ વૃક્ષના મૂળ, મધ્ય કે અગ્ર ભાગમાં પ્રહાર કરવામાં આવે તો વૃક્ષમાંથી સર દ્રવે છે. પણ વૃક્ષ સૂકાઈ જતું નથી. જીવ જેમ જેમ વૃક્ષની શાખાઓને છોડતો જાય, તેમ તેમ તે શાખાઓ સૂકાતી જાય છે. જીવ જ્યારે આખું વૃક્ષ છોડે ત્યારે આખું વૃક્ષ સૂકાઈ જાય છે. એનો અર્થ એ થયો કે વૃક્ષ નાશવંત છે, જીવ નહીં. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં પણ આત્માને શસ્ત્ર વડે નહીં છેદનારો દર્શાવાયો છે.³ અહીં જીવને બ્રહ્મ જેવા લક્ષણોવાળો દર્શાવાયો છે. જેમ બ્રહ્મને જન્મ નથી કે મૃત્યુ નથી, તેમ જીવને પણ જન્મ કે મૃત્યુ નથી. અર્થાત્ જીવ બ્રહ્મના લક્ષણોથી યુક્ત છે માટે તે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી બ્રહ્મ સૂક્ષ્મ છે, તે બાહ્ય ચક્ષુઓથી જોઈ શકાતો નથી. તે નિરાકાર છે ને છતાંય સર્વત્ર વ્યાપ્ય છે. આવા સૂક્ષ્મ આત્મ તત્ત્વની વ્યાપકતાનું જ્ઞાન કરાવવા ઉદાલક મુનિ શ્વેતકેતુને વડના ટેટાંનું દષ્ટાંત આપે છે. ઉદાલક શ્વેતકેતુને વડનું એક ફળ તોડી લાવી, તેને ભાંગવાનું કહે છે અને તેમાં શું દેખાય છે, તે જણાવવાનું કહે છે. શ્વેતકેતુને તેમાં નાના અણુ જેવાં બીજ દેખાય છે. ઉદાલક મુનિ આ નાના બીજમાંથી એક બીજને તોડી તેમાં શું દેખાય છે, તે જણાવવાનું કહે છે. પણ શ્વેતકેતુને તેમાં કંઈ દેખાતું નથી, ત્યારે ઋષિ તેને જ્ઞાન કરાવે છે કે તેમાં વિશાળ વડનું વૃક્ષ સમાયેલું છે. એ સૂક્ષ્મ છે, જે તું જોઈ શકતો નથી.

ઋષિનું અહીં સૂક્ષ્મ આત્મતત્ત્વ અંગેનું ગહન ચિંતન જોવા મળે છે. બ્રહ્મ પણ બીજમાં નહીં દેખાતાં તે વૃક્ષની જેમ સૂક્ષ્મ છે. જેમ બીજમાં વડ વૃક્ષ સમાયેલું હોવા છતાં જોઈ શકાતું નથી, તેમ બ્રહ્મ પણ અણુ એ અણુમાં હોવા છતાં જોઈ શકાતું નથી. બીજ અને વૃક્ષ જેમ પરસ્પરથી ભિન્ન નથી, તેમ આત્મા અને બ્રહ્મ પણ એકબીજાથી ભિન્ન નથી. એટલે જ એક ભજનની પંક્તિમાં કહ્યું છે.

² इमा सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्प्राचीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति स समुद्र एव भवति ता यथा तत्र विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीति ।। - छान्दोग्योपनिषद् ६/१०/१

³ नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहन्ति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ।। - श्रीमद् ભગવદ્ ગીતા ૨/૨૩

બીજમાં વૃક્ષ તું, વૃક્ષમાં બીજ તું,

ભજનની આ પંક્તિ પણ આત્મા અને બ્રહ્મના ઐક્યનું જ્ઞાન કરાવી જાય છે. અહીં એ સમજવાનું છે કે આત્મા એ જ બ્રહ્મ છે. તે બીજમાં નહીં દેખાતા વૃક્ષ જેવો સૂક્ષ્મ પણ છે, ને વૃક્ષ જેવો વ્યાપક પણ છે.

બ્રહ્મ મૂર્ત નથી, અમૂર્ત છે. મૂર્ત વસ્તુનું જ્ઞાન સાધારણ બુદ્ધિ દ્વારા સરળતાથી થઈ શકે છે, પણ અમૂર્તનું જ્ઞાન મેળવવા તો સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ આવશ્યક છે. અમૂર્ત વસ્તુના જ્ઞાન માટે મૂર્ત વસ્તુનો આધાર લેવામાં આવે તો અમૂર્ત વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવવામાં સરળતા રહે. શ્વેતકેતુને અમૂર્ત એવા બ્રહ્મનું જ્ઞાન સરળતાથી કરાવી શકાય તે માટે ઉદાલક મુનિ મીઠાના દૃષ્ટાંતનો આધાર લે છે. ઉદાલક મુનિએ શ્વેતકેતુને પાણીમાં મીઠું નાખી એ પાણી ભરેલું વાસણ લઈ ને પોતાની પાસે સવારે આવવાની આજ્ઞા કરી. ઉદાલક મુનિએ શ્વેતકેતુને પાણીમાંથી મીઠું અલગ પાડીને પાછું આપવાનું કહ્યું. મીઠું તો પાણીમાં ઓગળી ગયું હતું. તેને શ્વેતકેતુ પાછું કઈ રીતે આપે. ઉદાલક મુનિએ શ્વેતકેતુને મીઠાયુક્ત પાણીનું ઉપરથી, વચ્ચેથી અને નીચેથી આયમન કરવા કહ્યું ને સ્વાદનો ફરક બતાવવા જણાવ્યું. શ્વેતકેતુ ને ત્રણેય ભાગના પાણીનો સ્વાદ એક સરખો લાગ્યો. ઋષિએ શ્વેતકેતુને સમજાવ્યું કે જેમ મીઠું દેખાતું નથી પણ પાણીમાં રહેલું છે, તેમ સત્ એટલે કે બ્રહ્મ દેખાતું નથી કે જે આ જગતમાં રહેલું છે.

અહીં ઋષિ કહેવા માગે છે કે જીવ અને બ્રહ્મ એક બીજામાં ઓતપ્રોત છે. તેમની વચ્ચે ભેદ નથી. પાણીમાં ઓગળી ગયેલા મીઠાને પાણીથી અલગ કરી શકાય નહીં, તેમ બ્રહ્મથી જીવને અલગ ગણી શકાય નહીં. ઓગળી ગયેલા મીઠાને પાણીમાં જોઈ ન શકાય, પણ સ્વાદ વડે તેને અનુભવી શકાય, તેમ બ્રહ્મ પણ સૂક્ષ્મ હોવાને કારણે જોઈ ન શકાય, માત્ર અનુભવી શકાય. મીઠું પાણીમાં ઓગળી ગયા પછી પાણીનો કોઈ અમુક જ ભાગ ખારો ન બનતાં સંપૂર્ણ પાણી ખારું બને છે, તેમ બ્રહ્મ પણ સૃષ્ટિના અમુક ભાગમાં ન રહેતાં આખી સૃષ્ટિને વ્યાપીને રહેલું છે. પુરુષ સૂક્ત પણ આ બાબતને સમર્થન આપે છે.⁴

ઉદાલક મુનિ સત્ એવાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વનું જ્ઞાન કરાવ્યાં પછી આ ઉત્તમ તત્ત્વને કઈ રીતે પામી શકાય, તેનું જ્ઞાન કરાવે છે. કોઈ માણસને આખે પાટા બાંધી પોતાના દેશમાંથી લાવી અજાણ્યાં એવા નિર્જન સ્થાને છોડી મૂકવામાં આવે. અન્ય કોઈ વ્યક્તિ આખે પાટા બાંધેલા માણસના પાટાનું બંધન દૂર કરે અને પેલા માણસને જે દેશથી અહીં લાવવામાં આવ્યો છે, એ દેશનો માર્ગ બતાવે તો બંધનમુક્ત થયેલો માણસ પૂછતો પૂછતો એક ગામથી બીજે ગામ એમ પોતાની વિવેક બુદ્ધિ વડે પોતાના દેશમાં પહોંચી જાય છે. સત્ તત્ત્વને પામવા પણ દેહ બંધનમાંથી મુક્ત થવું પડે. આ સત્ તત્ત્વ એ જ આપણો આત્મા ને આત્મા એ જ બ્રહ્મ.

⁴ સહસ્રશસર્ષા પુરુષઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્ ।

સ ભૂમિં વિશ્વતો વૃત્વાઽત્યતિષ્ઠદ્દશાઙ્ગુલમ્ ॥ - ઋગ્વેદ ૧૦/૮૦/૧

અહીં ઋષિએ બાબતની પ્રતીતિ કરાવવા માગે છે કે આત્માની ઓળખાણ માટે બંધનોમાંથી મુક્તિ મેળવવી જરૂરી છે. જીવને શિવ સુધી પહોંચવામાં કેટલાય બંધનો અવરોધરૂપ બને છે. તેમાંનું એક બંધન એટલે દેહનું બંધન. જ્યાં સુધી પુરુષ દેહના બંધનથી બંધાયેલો રહે છે, ત્યાં સુધી એ જે સત્ તત્ત્વનું સ્વરૂપ છે, એ સત્ તત્ત્વને પામી શકતો નથી. જો તે દેહ બંધન ત્યજે તો જ તે સત્ તત્ત્વ સાથેની પોતાની અભિન્નતા અનુભવી શકે. આવી અભિન્નતા અનુભવ્યાં પછી જ જીવ એ જ બ્રહ્મ છે, તે બાબતનું જ્ઞાન થાય. આ અદૃશ્ય એવા પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવવા ઉદાલક મુનિ શ્વેતકેતુને રોગ સંતપ્ત પુરુષનું દૃષ્ટાંત સમજાવે છે.

પુરુષ્ સોમ્યોતોપતાપિનં જ્ઞાતયઃ પર્યુપાસતે જાનાસિ માં જાનાસિ મામિતિ તસ્ય યાવન્ન વાઙ્મનસિ સમ્પદ્યતે મનઃ પ્રાણે પ્રાણસ્તેજસિ તેજઃ પરસ્યાં દેવતાયાં તાવજ્જાનાતિ ।।

— છાન્દોગ્યોપનિષદ ૬ / ૧૫ / ૧

વાણી, મન, પ્રાણ અને તેજ જે તત્ત્વમાં લીન થાય છે, તે જ બ્રહ્મ છે ને એ જ આત્મા છે.

આમ, અહીં ઋષિ આત્મા અને બ્રહ્મની અભિન્નતાનું જ્ઞાન કરાવે છે. આ પરમતત્ત્વ એ જ સત્ય છે. સત્ય અને ઈશ્વર એકબીજાથી ભિન્ન નથી. એટલે જ આપણે વારંવાર બોલીએ છીએ કે સત્ય એ જ ઈશ્વર છે. સત્ય અને બ્રહ્મનો અભેદ સમજાવવા છાન્દોગ્યોપનિષદમાં રાજ કર્મચારી દ્વારા ચોર સમજીને બાધીને લાવવામાં આવેલા માણસનું દૃષ્ટાંત સમજાવાયું છે.⁵

આમ, ઉદાલક મુનિ પુત્ર અને શિષ્ય શ્વેતકેતુને વિવિધ દૃષ્ટાંતો દ્વારા એ જ્ઞાન કરાવવા માગે છે કે સમગ્ર અસ્તિત્વનું જે મૂળ તત્ત્વ છે, તે સત્ છે, તે જ આત્મા છે, તે જ બ્રહ્મ છે. મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલા જીવાત્મા અને બ્રહ્મ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા બંને એક જ છે. આ જ્ઞાન જ જીવને મુક્તિ આપી, બ્રહ્મ સુધી લઈ જાય છે. જીવાત્મા બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ છે. જેમ સિંહ પોતાને મૃગ સાવક માની લે, તો પણ તે સિંહ જ છે, એ સિંહત્વની પ્રાપ્તિ માટે બીજું કંઈ કરવાની જરૂર નથી, માત્ર જાણી લેવાનું છે કે તે સિંહ છે. તેમ જીવાત્માએ બ્રહ્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે બીજું કંઈ કરવાની જરૂર નથી, માત્ર એ જાણી લેવાનું છે કે એ બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. ઉદાલક મુનિ શ્વેતકેતુને દરેક દૃષ્ટાંતોને અંતે એક વાક્ય કહે છે, ' તત્ત્વમસિ ' (તે તું છે). આમ, ' તત્ત્વમસિ '

મહાવાક્યમાં જીવ અને બ્રહ્મની અભિન્નતા અંગેનું ઊંડું આત્મચિંતન જોવા મળે છે.

સંદર્ભગ્રંથસૂચિ :

૧) શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા : મૂલ, મઝલા, સજિલ્લ, ગીતાપ્રેસ ગોરખપુર, પ્રથમ સંસ્કરણ, સંવત ૨૦૫૦,

⁵ અથ ચદિ તસ્યાકર્તા ભવતિ તત એવ સત્યમાત્માનં કુરુતે સ સત્યાભિસન્ધઃ સત્યેનાડડત્માનમન્તર્ધાય પરશું તપ્તં પ્રતિગૃહ્ણતિ સ ન દહ્યતેડથમુચ્યતે ।। — છાન્દોગ્યોપનિષદ ૬ / ૧૬ / ૨

પ્રત ૧૫૦૦૦

૨) ઋગ્વેદ (હિન્દી ભાષ્ય) (પાંચમો ભાગ, મંડળ ૯ અને ૧૦):

પ્રકાશક : સાર્વદેશિક આર્ય પ્રતિનિધિ સભા,

મહર્ષિ દયાનન્દ ભવન, રામલીલા મૈદાન, નવી દિલ્લી-૨.

૩) શ્રી ઉપનિષદો : (પૂજ્યપાદ મહારાજ શ્રી નથુરામ શર્માપ્રણીત તાત્પર્યદીપિકા નામની ગુજરાતી ટીકા સહિત ઈશ, કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુંડક, કારિકા સહિત માંડૂક્ય, તૈત્તિરીય, ઐતરેય, છાન્દોગ્ય, બૃહદારણ્યક, શ્વેતાશ્વેતર અને કૈવલ્ય એ બાર ઉપનિષદો તથા ૧૦૬ ઉપનિષદોનો ગુજરાતીમાં અગત્યનો સાર) પ્રકાશક : આનંદાશ્રમ, બીલખા, નવમી આવૃત્તિ, ઈ.સ. ૨૦૦૧.

૨૦૧૬-૧૭ના બજેટમાં રહેલી ગ્રામીણ વિકાસની શક્યતાઓ

શિલ્પા જી. હડિયા, અધ્યાપક અર્થશાસ્ત્ર,

રામજી રવજી લાલન કોલેજ ભુજ કચ્છ.

કેન્દ્રીય નાણા પ્રધાન અરૂણ જેટલીએ ૨૯ ફેબ્રુઆરીએ લોકસભામાં નાણાકીય વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭નું બજેટ રજૂ કર્યું. આ બજેટમાં તેમણે કૃષિ અને ગ્રામીણ વિકાસને વેગ આપવા તથા ગ્રામીણ લોકોના જીવન ધોરણને ઊંચું લઈ આવવા માટે નાણાની ફાળવણી કરી છે. જો કે આ નાણાનો ખરેખર કેટલે અંશે વપરાશ થાય છે તે જોવો રહ્યો. સરકારના આવક જાવકના હિસાબો જોઈએ તો તેમાં ૧૯.૭૮ લાખ કરોડ કુલ ખર્ચ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. જેમાં ૫.૫૦ લાખ કરોડ આયોજિત ખર્ચ, ૧૪.૨૮ લાખ કરોડ બિન આયોજિત ખર્ચ, ૧૦૬૦ કરોડની મહેસુલી ખાધ દર્શાવવામાં આવી છે. જ્યારે આવકના આંકડાઓ જોઈએ તો ૨૦૬૭૦ કરોડ પરોક્ષ વેરા દ્વારા આવક અને ૧૯૬૧૦ કરોડની કુલ મહેસુલી આવક દર્શાવી છે.

નાણામંત્રીએ કૃષિક્ષેત્ર અને ખેડૂતોના કલ્યાણ માટે કુલ ૩૫૯૮૪ કરોડ રૂપિયાની ફાળવણી કરી છે. જેમાં પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજના અંતર્ગત ૨૮.૫ લાખ હેક્ટર જમીન આવરી લેવાશે તેવું નાણામંત્રીએ જણાવ્યું. નાબાર્ડ માટે ૨૦૦૦૦ કરોડનું સિંચાઈ ફંડ ઉભું કરવામાં આવશે જેનાથી ભારતીય કૃષિ ક્ષેત્રને વરસાદની અનિશ્ચિતતામાંથી રાહત મળશે. નાણાપ્રધાને ખેડૂતોની વધતી જતી આત્મ હત્યાને રોકવા માટે કૃષિ લોનના વ્યાજનો બોજો ઘટાડવા માટે ૧૫૦૦૦ કરોડ રૂપિયાની ફાળવણી કરી છે.

નાણામંત્રીએ ખેડૂતોના હિતને ધ્યાનમાં રાખીને ભૂમિગત જળસ્ત્રોતો માટે ૬૦૦૦ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ કરવામાં આવશે. તેમજ જમીન સુધારણા માટે રૂ. ૩૬૮ કરોડનું ભંડોળ ફાળવ્યું છે. જમીન અને બિયારણ ટેસ્ટિંગ માટે સમગ્ર દેશમાં ૨૦૦૦ જેટલા રિટેઈલ આઉટલેટ ખોલવાની ઘોષણા કરી છે જેનો સીધો લાભ ખેડૂતોને મળશે.

પ્રધાનમંત્રી કૃષિ વિકાસ યોજના દ્વારા ૫ લાખ એકરમાં ઓર્ગેનિક ફાર્મિંગની જાહેરાત કરવામાં આવી છે. ૫૮૫ જથ્થાબંધ બજારોમાં ઈ-માર્કેટ પ્લેટફોર્મની કામગીરી શરૂ કરવામાં આવશે. પાક વીમા યોજના માટે ૫૫૦૦ કરોડની જાહેરાત કરવામાં આવી છે. આ જોતા કહી શકાય કે સરકારે બજેટમાં કૃષિ ક્ષેત્ર પર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે.

ગ્રામીણ વિકાસની વાત કરીએ તો સરકારે ગ્રામીણ વિકાસ માટે કુલ ૮૭૭૬૫ કરોડ રૂ. ની ફાળવણી કરી છે. ગ્રામીણ સડકો માટે ૧૯૦૦૦ કરોડ રૂ. ની ફાળવણી કરી છે. સડકોના નિર્માણ દ્વારા સરકારે એક બાજુ રોજગારી વધારવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ૨.૨૩ લાખ કી.મી.ની સડકો દ્વારા ૬૫૦૦૦ ગામડાઓને જોડવામાં આવશે જે આર્થિક સામાજિક દ્રષ્ટિએ ખુબજ ઉપયોગી નીવડશે.

ગ્રામ પંચાયતો અને મ્યુનિસિપાલિટીઓને ૨.૨૭ લાખ કરોડની ગ્રાન્ટની ફાળવણી કરવામાં આવી છે. જેના દ્વારા ગામડાઓમાં સ્વચ્છતા અને પીવાના પાણીની સુવિધાઓમાં વધારો કરી શકાશે. સરકારે ૨૦૧૮ સુધીમાં તમામ ગામડાઓને વીજળી મળી રહે તે માટે ૮૫૦૦ કરોડની ફાળવણી કરી છે. તે ઉપરાંત ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં ડિજિટલ લીટરસી મિશન પણ શરૂ કરવામાં આવશે જેનો પ્રત્યક્ષ લાભ ગ્રામીણ વિદ્યાર્થીઓ મેળવી શકશે. ૩૦૦ જેટલા રૂબર્ન (રૂરલ+અર્બન) ક્લસ્ટર વિકસાવામાં આવશે. જેમાં શહેરી વિસ્તારો જેવી સુવિધાઓ ગામડાઓમાં પણ પ્રાપ્ત થાય એવી સરકારની નેમ છે.

મનરેગા (મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય રોજગાર યોજના) માટે સરકારે બજેટમાં ૩૮૫૦૦ કરોડ રૂ. ની જાહેરાત કરી છે. જેના દ્વારા સરકાર ૫ લાખ તળાવ અને કૂવાનું નિર્માણ કરશે. આ યોજના દ્વારા સરકાર રોજગારી વધારીને ગ્રામીણ લોકોની ખરીદ શક્તિમાં વધારો કરવા ઈચ્છે છે. પાછલી યોજનાઓના આંકડા જોઈએ તો ૨૦૧૦-૧૧ માં ૪૦,૧૦૦ કરોડ, ૨૦૧૧-૧૨ માં ૪૦,૦૦૦ કરોડ, ૨૦૧૨-૧૩માં ૩૩,૦૦૦ કરોડ, ૨૦૧૪-૧૫ માં ૩૩,૦૦૦ કરોડ, ૨૦૧૫-૧૬માં ૩૪,૬૯૯ કરોડ અને ૨૦૧૬-૧૭માં ૩૮,૫૦૦ કરોડ રૂ. ની ફાળવણી કરવામાં આવી છે.

આ બજેટની સૌથી નોંધનીય બાબત એ છે કે સરકારે ૨૦૨૨ સુધીમાં ખેડૂતોની આવક બમણી કરવા માટે કૃષિ કલ્યાણ સરચાર્જ જે કૃષિ સેસ તરીકે ઓળખાય છે. તેના માટે ફંડ ઉભું કરવા માટે સર્વિસ ટેક્સમાં ૦.૫% નો વધારો કર્યો છે. આ કૃષિ સેસ આગામી

૧લી જુલાઈથી લાગુ કરવામાં આવશે. સર્વિસ ટેક્સ ૧૪.૫% થી વધારીને ૧૫% કર્યો છે જેના પગલે અનેક સેવાઓ મોંઘી બનશે.

૨૦૧૬-૧૭ના બજેટની ગ્રામીણ વિકાસ પર લાંબા ગાળાની અસરો જોવા મળશે. ગ્રામીણ અર્થતંત્ર મજબૂત બનતા દેશને પ્રત્યક્ષ લાભ મળશે. રોજગારી, શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય, આંતર માળખાકીય સુવિધાઓમાં વૃદ્ધિ થશે. જેનાથી જીવન ધોરણ ઊંચું લાવી શકાશે.

સંદર્ભ સૂચિ: Ministry of finance

' આદિવાસી સ્ત્રીઓ મેઘરાજાને લેવા જાય તે સમયે ગવાતાં ગીતો '

ગુમાનસિંહ એફ.ગરાસીયા

ભૂમિકા :-

ભારત એક વિશાળ અને ખેતી પ્રધાન દેશ છે. સમગ્ર સૃષ્ટિમાં વસતા સર્વ જીવોનું જીવન મેઘરાજા પર એટલે કે પ્રભુ પર આધારિત હોય છે. જો મેઘરાજા પોતાની ઋતુમાં યોગ્ય સમયે ધરતી પર ના વરસે તો સમગ્ર સૃષ્ટિમાં વસતાં મનુષ્ય જીવો અને અન્ય જીવોને જીવવું મુશ્કેલ બને છે. ભારત દેશમાં વસવાટ કરતી મોટાભાગની પ્રજા ખેતી પર નિર્ભર છે. અને એ માટે જળ એ તો જીવન છે. જળ વિના મનુષ્ય જીવો આ સૃષ્ટિમાં જીવી જ ના શકે. જળને પામવું એ તો હરિના હાથની વાત છે.

સમગ્ર પ્રભુ સૃષ્ટિમાં વસતા સર્વત્ર મનુષ્યજીવો ચોમાસાની ઋતુનું આગમન થતાની સાથે જ મેઘરાજાના આગમનની રાહ આંખો ફાડી આભમાં મીટ માંડી જુએ છે. જો મેઘરાજા ચોમાસાની ઋતુમાં યોગ્ય સમયે ભૂમિ પર વરસે તો સર્વ જગતમાં વસતા જીવોનું જીવન ધન્ય બની નવું જીવન મેળવે છે. જો મેઘરાજા યોગ્ય સમયે ચોમાસાની ઋતુમાં ના વરસે તો ખેતી પર આધારિત મનુષ્ય જીવોનું જીવન રુંધાઈ જાય છે. આવા સમયે સમગ્ર લોકજીવનમાં દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ સર્જાતી હોય છે. આવી વેળાએ જુદા-જુદા પ્રદેશમાં વસતી દરેક પ્રજા પાસે મેઘરાજાને રીજવવા માટેના મનાવવા માટેના કેટલાંક ગીતો હોય છે. તે ગીતો પરંપરાગત પ્રણાલી પ્રમાણે સ્ત્રીઓ મેઘરાજાને લેવા જાય છે. ત્યારે ઈન્દ્રદેવ પર શ્રદ્ધા રાખીને ગાતી હોય છે. અને અવશ્ય પ્રભુ ઈન્દ્રદેવ સ્ત્રીઓ દ્વારા થતી વિધિથી સર્વ જીવોની મનોકામના પૂર્ણ કરે છે. અને ધરતી પર મન મૂકીને વરસે છે.

પ્રસ્તુત લેખ મધ્ય ગુજરાતના મહિસાગર અને દહોદ જિલ્લામાં સમાવિષ્ટ પામેલ સંતરામપુર અને ફતેપુરા તાલુકામાં વસવાટ કરતાં આદિવાસીઓ વિવિધ પ્રકારની અટકથી ઓળખાય છે. જેમકે, ગરાસીયા, કટારા, પારગી, તાવિયાડ, ડામોર, બામણિયા, ડિડોર, ભૂરિયા, મછાર, નિનામા, ડાભી, ખરાડી, પગી, ખડિયા, પટેલિયા, ઈત્યાદી અટકધારી આદિવાસીઓનું લોક સાહિત્ય આજેય આગવી ઓળખ ઊભી કરે છે. અને એમાયે આદિવાસીઓમાં એવી અડગ પ્રભુશ્રદ્ધા છે. કે આજેય જ્યારે જ્યારે મેઘરાજા ધરતી પર વરસી ખેડૂત જીવોને વાવણી કરાવી રીસામણાં લે છે. ત્યારે નિરૂપતિ પ્રદેશમાં વસતાં અને ખેતી પર આધારિત આદિવાસીઓનું જીવન મહા સંકટમાં મૂકાય છે. ઘાસ-પાણી-અન્નની સમસ્યા ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાના ખેતરોમાં વાવણી કરેલ ધન-ધાન્ય નાશ થવાના આરે હોય મેઘરાજાનું આગમન ધરતી પર ન થાય તેવું રૂપ મનુષ્ય જીવોને

જોવા મળે છે.ત્યારે મહિસાગર અને દાહોદ જિલ્લામાં વસતાં આદિવાસીઓની સર્વ સ્ત્રીઓ પરંપરાગત પ્રણાલી પ્રમાણે ઈન્દ્રદેવ પર શ્રદ્ધા રાખી પરંપરાગત જૂના માતાના સ્થાનકે મેઘરાજાને રીજવવા એટલે કે લેવા જાય છે. મેઘરાજાને લેવા માટે આદિવાસી સ્ત્રીઓ જાય છે.ત્યારે તે સર્વ સ્ત્રીઓ એ પોતાના વસ્ત્રો ત્યાગી પુરુષના વસ્ત્રો ધારણ કરી,એટલે કે ઘોતી,પેન્ટ,પાંગડ,શર્ટ વગેરે પહેરે છે.તો કોઈ સ્ત્રીનો પતિ હોમગાર્ડ કે પોલીસના વ્યવસાયમાં જોડાયેલો હોય તો તે સ્ત્રીઓએ પોતાના પતિના ખાખી વસ્ત્રો પોતાના દેહ પર ધારણ કર્યા હોય છે.વળી હાથમાં તલવારો,લાકડીઓ,ઈત્યાદિ,શસ્ત્રો પણ સાથે હોય છે. દેવકે માતાને રીજવવા માટે શ્રીફળ,કંકુ,અગરબત્તી,ધી,અંતર,ચૂંદડી,વગેરે સામગ્રી પણ પોતાની થેલીમાં સાથે લે છે.

મેઘરાજાને લેવા જતી સ્ત્રીઓને 'ઘાડવાળી સ્ત્રીઓ'એવા નામથી ઓળખવામાં આવે છે.દરેક સ્ત્રીઓ પોત પોતાના ઘરેથી નીકળી નિયત જગ્યાએ ભેંગી થઈ મેઘરાજાને લેવા માતાના સ્થાનકે જવાનું પ્રયાણ કરે છે.ત્યારે દરેક સ્ત્રીઓ દેવી-દેવતાનો જય નાદ પણ એક સાથે બોલે છે.અને ક્રોધના આવેશમાં હોય છે.દરેક પોતાના કંઠમાંથી એક સાથે કરીયાદી પણ પુર જોશમાં કરતી હોય છે.રસ્તામાં જો નિશાળ આવે તો નિશાળના બારી-બારણાં ને પણ લાકડી વડે ઘા કરતી જાય છે.અને જો માર્ગમાં કોઈ પુરુષના દર્શન થાય તો કાળ કે વેરી આગળ ફરી ગયો તેમ સમજી તેની પાછળ સર્વ સ્ત્રીઓ દોટ પણ મૂકે છે.અને જો હાથમાં પકડાય તો માર પણ મૂકે છે.આથી સર્વ પુરુષો(ઘાડવાળી સ્ત્રીઓ) મેઘરાજાને લેવા જાય છે.ત્યારે તેમના અવાજને સાંભળી પોત પોતાના ઘરોમાં સંતાઈ જાય છે.

આ રીતે આદિવાસી સ્ત્રીઓ મેઘરાજાને લેવા જાય છે.તે સમયે સર્વસ્ત્રીઓ એક સાથે એક ગાન અને લયમાં પોતાના લહેકામાં મેઘરાજા અને માતાજીને કેન્દ્રમાં રાખી મેઘરાજા રાજી થઈ ઘરતી પર વરસે તે પ્રકારનાં ગીતો આદિવાસી સ્ત્રીઓ માતાજીના સ્થાનકે પહોંચી પોતાના કંઠ દ્વારા પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી સર્વ દેવ-દેવીઓને સંભળાવતી હોય છે.તે પ્રસ્તુત ગીતો આ પ્રમાણે છે.

૧.

ડુંગરે સડીને જ્યું તારે દેશમાં દુકાળ પડ્યો મુરિયા (૨)

વવુને કાડો પિયરીયેને,બેનનું આણું વારજે મુરિયા (૨)

હામો ઝડપી લાવહું હાહુજી (૨)

ખાંડી ખાંડીને ખાહું હાહુજી (૨)

હાજે હાજે રાબ રાઘહુંને,દોડી દોડી આહું હાહુજી (૨)

ડુંગરે સડીને જ્યું તારે દેશમાં હગાળ વળ્યો મુરિયા (૨)

બેનને કાડો સાસરિયેને, વવુનું આણું વાળજે મુરિયા (૨)

ડુંગરે સડીને જુયું તારે, દેશમાં દુકાળ પડયો મુરિયા (૨)

પ્રસ્તુત લોકગીત વરસાદ ન આવવાથી ગ્રામ્ય જીવન જીવનાર મનુષ્ય જીવોના જીવનમાં દુષ્કાળ કેવી કડ્ડણતા અને ગરીબાઈ લઈને આવે છે. તે કડ્ડણ દુષ્કાળની પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ પ્રસ્તુત ગીતમાં રજૂ થયું છે. પ્રસ્તુત ગીતમાં વરસાદી ઋતુને કેન્દ્ર સ્થાને રાખવામાં આવેલ છે. ચોમાસાની ઋતુ છે. વરસાદ વરસ્યો નથી. તેથી સર્વત્ર ગ્રામ્ય પ્રદેશમાં અન્ન, પાણી, ઘાસની તંગી વર્તાઈ રહી છે. ત્યારે એક પુત્રની માતા ડુંગર પર ચડી જૂએ છે. જાણે કે સર્વત્ર ગામમાં દુષ્કાળની પરિસ્થિતિના દર્શન થાય છે. ત્યારે એક માતા પોતાના પુત્રને કહે છે કે, બેટા સર્વ દેશમાં દુષ્કાળ પડયો છે. માટે તું તારી પત્નીને પિયરમાં મોકલ અને તારી બહેનને આપણાં ઘરે તેડી લાવ. તેમ માતા-પુત્રને કહે છે. તે બોલ સાસુના મુખેથી વહુ સાંભળે છે. ત્યારે કડ્ડણ હૈયે ટળવળતી વહુ સાસુને કહે છે કે, સાસુજી તમે ચિંતા છોડો 'હામો' એક જાતનું અન્ન' ગમે ત્યાંથી લાવશું અને તેને ખાંડી ખાંડીને ખઈશું અને રોજ રાત્રે રાત્રે તેની રાબડી બનાવી દોડી દોડી ખાશું. સાસુજી પણ તમે મને આ દુષ્કાળને કારણે મારા પિયરમાં નથી મોકલો. તેવો ભાવ વહુ સાસુને કહી સંભળાવે છે.

ગીતની અંતિમ ઉક્તિઓમાં સાસુ-વહુને પિયર મોકલે છે. અને દીકરીને સાસરીમાંથી પોતાના પિયર તેડી લાવે છે. બહુ લાંબા સમય પછી મેઘરાજાનું આગમન થાય છે. ત્યારે માતા-પોતાના પુત્રને કહે છે કે બેટા હવે કામના દિવસો આવ્યા છે. માટે તું તારી બહેનને તેની સાસરીમાં મૂકી આવ અને તારી પત્નીને તેડી લાવ તેવો ભાવ ગીતની અંતિમ ઉક્તિઓમાં જોવા મળે છે.

૨.

હુરીના સડાવા મેલ્યા હે રે મા..... (૨)

સડાવામાં વીજલડી પલુકે હે રે મા..... (૨)

સડાવામાં મેંઘલડો તડૂંકે હે રે મા..... (૨)

હુરીના સડાવા મેલ્યા હે રે મા..... (૨)

આવે તે ઊભોને ઊભોને રે મા..... (૨)

તારે ને મારે ઝઘડો રે હે મા..... (૨)

હુરીના સડાવા મેલ્યા હે રે મા... (૨)

ઝરમર ઝરમર મેંઘલડો તે વરહેં રે મા..... (૨)

મેઘલડો તે ધીરો ધીરો વરહ રે મા..... (ર)

હુરીના સડાવા મેલ્યા હે રે મા..... (ર)

પ્રસ્તુત નિરૂપતિ ગીતમાં મેઘરાજાને એટલે કે વરસાદને લેવા ગયેલી સર્વ સ્ત્રીઓ માતા આગળ મેઘરાજા વિશે પોતાની વ્યથાનો ભાવ વ્યક્ત કરે છે અને કહે છે કે, મા આભમાં મેઘરાજાએ હુરીના સડાવા મેલ્યા છે. સડાવામાં વીજળી અમૂક સમયે પલકારો કરે છે મેઘરાજા પણ આભમાં મંડાયેલાં વાદળોમાં જોવા મળે છે. પણ ઘરતી પર વરસતો નથી. અને વરસે છે તો ઝરમર ઝરમર ધીરો ધીરો માટે મા. અમારી સર્વની અરજ છે કે જો મેઘરાજા ઘરતી પર અવતરે તો નિરંતર ઊભોને ઊભો વરસે નહીં. તો મા અમારો તમારી સાથેનો ઝઘડો હંમેશાનો રહેશે. તેવો ભાવ પ્રસ્તુત ગીતમાં સ્ત્રીઓ માતા આગળ ગીત સ્વરૂપે સંભળાવે છે.

૩.

આવે તે ધોળી ધોજે આવ, મેઘાજી તું કેમ ડરકે રે..... (ર)

મારે સસરો તે ગામનો પટેલે, મેઘાજી તું કેમ ડરકે રે..... (ર)

મારે સાંકળીયાળો જાપો ખૂંલી આલ, મેઘાજી તું કેમ ડરકે રે... (ર)

આવે તે ધોળી ધોજે આવ, મેઘાજી તું કેમ ડરકે રે..... (ર)

મારે જેઠજી તે ગામના સરપસ, મેઘાજી તું કેમ ડરકે રે.... (ર)

મારે કડકીયું કમાડ ખૂંલી આલ, મેઘાજી તું કેમ ડરકે રે... (ર)

મારે ઢુંલીલો તે વાહલે વડહાળ, મેઘાજી તું કેમ ડરકે રે..... (ર)

આવે તે ધોળી ધોજે આવ, મેઘાજી તું કેમ ડરકે રે.... (ર)

મારે જેઠણી તે પેહની ગુવાળ, મેઘાજી તું કેમ ડરકે રે.... (ર)

મારે દીયરો તે ગારનો ગુવાળ, મેઘાજી તું કેમ ડરકે રે.... (ર)

મારે પરણુ તે જનમનું નોકર, મેઘાજી તું કેમ ડરકે રે.... (ર)

આવે તે ધોળી ધોજે આવ, મેઘાજી તું કેમ ડરકે રે.... (ર)

પ્રસ્તુત ગીતમાં મેઘરાજાને લેવા ગયેલી સ્ત્રીઓ મેઘરાજાને કહે છે, કે હે, મેઘરાજા તમે આ ઘરતી પર આવો તો ' ધોળી ધોજે આવો ' એટલે કે ભરપુર વરસો જેનાથી નદીનાળા , સરોવરો છલકાય, ડુંગરાઓ પર પણ પાણી ફરી નીકે અને સર્વત્ર મનુષ્ય જીવોને તમારો ઘરતી પર વેતો સફેદ 'ધોળો' પાણીનો ધોધ જોવા મળે એવી રીતે મન

મૂકીને વરસો અને પછી કહે છે કે,મેઘરાજા તમે ધરતી પર વરસતા કેમ ડરો છો ? મારો સસરો ગામનો પટેલ છે જેઠજી ગામના સરપંચ,જેઠાણી ભેંસોની ગોવાળણ,પતિ જનમનો નોકર,દીયર ગાયનો ગોવાળ છે. માટે મેઘરાજા તમે મન મૂકીને વરસો ડરવાની જરૂર નથી.અને એમ પણ કહે છે કે,મેઘરાજા તમે આવો તો પવન સાથે આવો આવીને મારા ઘર આગળ ઊભેલો બંધ સાંકળીયાળો જાપો પણ ખોલી આપો.ઘરનું બંધ કમાડ છે એ પણ તમારા આગમનથી જ ખૂંલે એવી રીતે આવો.પણ તમે અમારી ધરતી પર વરસો એવી અરજ પ્રસ્તુત ગીતમાં સ્ત્રીઓ મેઘરાજાને વરસવા માટેની છૂટ આપે છે.

૪.

મારે ખાલી કેરે ખખારો વાગે રે,બલિરાજા નઈ બુલુ રે નઈ બુલુ.....(ર)

મારાં સસરા હુતાને સાસુ જાગે રે,બલિરાજા નઈ બુલુ રે નઈ બુલુ.....(ર)

મારે ખાલી કેરે ખખારો વાગે રે,બલિરાજા નઈ બુલુ રે નઈ બુલુ.....(ર)

મારા જેઠજી હુંતા ને જેઠણી જાગે રે,બલિરાજા નઈ બુલુ રે નઈ બુલુ.....(ર)

ઉતે મેંડીયે સડુંને સાતી ફાડું રે,બલિરાજા નઈ બુલુ રે નઈ બુલુ.....(ર)

મારે ખાલી કેરે ખખારો વાગે રે,બલિરાજા નઈ બુલુ રે નઈ બુલુ.....(ર)

મારો દીવરો હું તો ને દીરણી જાગે રે,બલિરાજા નઈ બુલુ રે નઈ બુલુ...(ર)

ઉતે મેંડીયે સડુંને સાતી ફાડું રે,બલિરાજા નઈ બુલુ રે નઈ બુલુ.....(ર)

મારે ખાલી કેરે ખખારો વાગે રે,બલિરાજા નઈ બુલુ રે નઈ બુલુ.....(ર)

પ્રસ્તુત ગીતમાં મેઘરાજાથી રીસામણાં લીધા છે.તેવી નારીનો ભાવ વણાયેલો છે.તે સ્ત્રી કહે છે કે,મેઘરાજા ભલે તમે અમારી ધરતીમાં વરસો છો.પણ હું તમારી સાથે કદી નહીં બોલું.તમારા આગમનની રાહ જોઈને અમે સર્વ જીવો થાક્યાં છીએ.મારું ઘર પણ ખાલી ખમે છે.તમારા આગમનથી અમે અમારા કાર્યમાં જોડાશુ પણ તમને બોલશું નહીં.પ્રસ્તુત ગીતમાં બહુ લાંબા સમય પછી રાત્રી વેળાએ મેઘરાજા વરસી રહ્યાં છે.તે સમયે સસરા સુવે છે.સાસુ જાગે છે.જેઠજી સુવે છે.જેઠાણી જાગે છે.દીયર સૂવે છે.દેરાણી જાગે છે.મેઘરાજાના આગમનથી સર્વ સ્ત્રીઓ પોતાના કામમાં વ્યસ્ત બને છે.પણ મેઘરાજાને ન બોલવાની હઠ લઈને બેઠેલી છે.તે ભાવ પ્રસ્તુત ગીતમાં પ્રગટેલો જોવા મળે છે.

૫.

કાળકા માતાના ડેરા હાસા રે મા,

ધીરે સાલો રે મા, ધીરે સાલો રે....(ર)

કેલાશ વઉવોડ તે માંગે દીકરો રે મા,

ધીરે સાલો રે મા, ધીરે સાલો રે....(ર)

કાળકા માતાના ડેરા હાસા રે મા,

ધીરે સાલો રે મા, ધીરે સાલો રે....(ર)

નીસે નમીને માનતા રાખો રે મા,

ધીરે સાલો રે મા, ધીરે સાલો રે....(ર)

કાળકા માતાના ડેરા હાસા રે મા,

ધીરે સાલો રે મા, ધીરે સાલો રે....(ર)

આપડે ભીલોને કંઈથી દીકરા રે મા,

ધીરે સાલો રે મા, ધીરે સાલો રે....(ર)

વાણીયા બામુણને કણાં સુરા રે મા,

ધીરે સાલો રે મા, ધીરે સાલો રે....(ર)

કાળકા માતાના ડેરા હાસા રે મા,

ધીરે સાલો રે મા, ધીરે સાલો રે....(ર)

પ્રસ્તુત ગીત મેઘરાજને મનાવવા ગયેલી સર્વ સ્ત્રીઓમાં કોઈ સ્ત્રીને પુત્ર ન હોય અથવા તો કોઈ સ્ત્રીને સંતાન ન થતાં હોય તેવી સ્ત્રીઓ માતાજીના સ્થાનકે પુત્ર કે સંતાન પ્રાપ્તિની અરજ કરી સંકલ્પ કરે છે. અને સંતાન પ્રાપ્ત થાય તેવો ભાવ પ્રસ્તુત ગીતમાં આદિવાસી સ્ત્રીઓ વ્યક્ત કરે છે એ કહે છે કે, કાળકા માતાનું સ્થાનક તો સાક્ષાત છે. માતા આગળ માગેલુ મા પોતાના ભક્તને આપે જ છે. આથી પ્રસ્તુત ગીતમાં પણ આદિવાસી સ્ત્રીઓમાં રહેલી દેવી શ્રદ્ધાના દર્શન દશ્યમાન થાય છે.

મેઘરાજને લેવા ગયેલી સર્વસ્ત્રીઓ મુળ માતાજીના સ્થાનકે પહોંચી માતાજીને નમન કરી મેઘરાજાનું આગમન પોતાની ઘરતી પર થાય તેવી અરજ સર્વ સ્ત્રીઓ માતાજી આગળ શ્રદ્ધાથી વ્યક્ત કરે છે. અને મેઘરાજા રીજે તેવા ગીતો ગાઈ પોતાની પરંપરાગત વિધિ પૂર્ણ કર્યા પછી સર્વ સ્ત્રીઓ માતાના સ્થાનકે દીવો, અગરબત્તી પેંટાવી

માતાના સ્થાનકે નારીયળો વઘેરી માતાજીની પ્રસાદ આરોગી માતાજીના સ્થાનકેથી વિદાય લે છે.ત્યારે સર્વ સ્ત્રીઓ એક સાથે પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી સર્વ દેવ—દેવીઓની જય પુંકારે છે.જે આ પ્રમાણે છે.

સર્વ દેવ—દેવીઓની જય

બુલો બુલો કાળકા માત કી જય..... (૨)

બુલો બુલો પાવાગઢ તણી કી જય..... (૨)

બુલો બુલો મેઘરાજા કી જય..... (૨)

બુલો બુલો પાણીપવન કી જય..... (૨)

બુલો બુલો સલ ટાંડે રેડે કી જય..... (૨)

બુલો બુલો જમી આસમાન કી જય..... (૨)

બુલો બુલો ગંગા માત કી જય..... (૨)

બુલો બુલો ઘરતી માત કી જય..... (૨)

મેઘરાજાને લેવા ગયેલી સર્વ સ્ત્રીઓ સર્વ દેવ—દેવતાની જય બોલી માતાજીના સ્થાનકેથી વિદાય લઈ પોત પોતાના ઘરે જાય છે.પ્રભાતી સવારેથી નીકળેલી સ્ત્રીઓ સર્વ વિધિ પૂર્ણ કરી સંધ્યા ટાણે પોત પોતાના ઘરે પહોંચે છે.તે પૂર્વ માર્ગમાં મેઘરાજા સ્ત્રીઓને દર્શન આપી વરસીને ભીજવે છે.અને પોતાનો માતાના સ્થાનકે જવાનો ફેરો પણ સફળ પ્રભુશ્રદ્ધાથી પૂર્ણ થાય છે.મેઘરાજાનું આગમન જોઈ સમગ્ર પ્રજાજનોમાં પણ પ્રભુશ્રદ્ધા જન્મે છે.અને અવશ્ય પ્રભુ પોતાના ભક્તોની આપત્તિમાં ભક્તોની અરજ સાંભળી મેઘ સ્વરૂપે સાક્ષાત હાજર થાય છે.

-----અસ્તુ-----

प्राथमिक और माध्यमिक शिक्षा में सामाजिक उम्मीद

16

जोशी अनिलकुमार रामेश्वरभाई

श्रीभिखाभाई आर्ट्सकॉलेज - एस.पी.युनिवर्सिटी, वल्लभविद्यानगर,आणंद गुजरात

* प्रस्तावना :-

आजके दौर में सम्पूर्ण विश्व विज्ञान और टेक्नोलोजी के क्षेत्र में हिरन की तरह तेजगति वाला हो रहा है। ऐसे में शिक्षा क्षेत्रों में सभी विद्याशाखाओं में नए-नए और तकनीकी अभ्यास एवं पाठ्यक्रम शामिल हो रहे हैं। तभी आज के अभिभावक (माता-पिता) अपने औलाद के प्रति और शिक्षा के प्रति ज्यादा उन्नति की अपेक्षा रखते हैं और इसी कारणवश वह अपने संतान की शाला प्रवेश से लेके परीक्षा और पदवी प्राप्ति तक की चिंता में रहते हैं। क्योंकि वह एक जिम्मेदार बच्चे के माँ-बाप कहलाना चाहते हैं। यह पूरा संसार एक-एक मानव के संगठन से समाज कहलाता है। समाज रचना में मनुष्य की ही गिनती की जाती है। मानव निर्मित जीवन शैली ही समाज को बनाती है। ऐसे में मानव को जो एक वारित ओर जिम्मेदार नागरिक बनाने का मार्ग है वह जन्म से देहांत तक की “शिक्षा” प्रणाली ही है। हर एक इंसान सर्वप्रथम शिक्षित होता है, फिर शिक्षा पाकर वह सामाजिक नागरिकत्व को पाता है और ये शिक्षा पाने का पहला सोपान ही “प्राथमिक और माध्यमिक” शालेय अभ्यासक्रम-पाठ्यक्रम एवं समाज और अभिभावक हैं।

• प्राथमिक और माध्यमिक शिक्षा का स्वरूप:

शिक्षा मनुष्य को कैसे उपयोगी बनती है ? ऐसे प्रश्न के उत्तर स्वरूप हमें “ शिक्षा नवपाषाण युग की “ गुरु-शिष्य, विद्यापीठ और शालेय परम्पराओं के मूर्तामूर्त विचार आ जाते हैं। इन सभी में से आज ज्यादातर शालेय शिक्षा प्रणाली दुनिया के लिए और भारत में भी एकरूप से (समकालीन) है। भारत में और अन्य देशों में भी बच्चों की शिक्षा का प्रारंभ सही

मायनों में प्राथमिक -माध्यमिक शाला प्रवेश से होता है। जिसका वर्तमानकाल में कुछ इस तरह का स्वरूप है।

{1} प्राथमिक शिक्षा:

विद्यार्थी को जहासे शब्दज्ञान-वाक्यरचना का ज्ञानप्राप्त हो एवं उसके मस्तिष्क में शब्दकोश का भंडार बने वैसा शिक्षा का स्थान प्राथमिक शिक्षा है। जो कक्षा 1 से 8 तक की है ।

{2} माध्यमिकशिक्षा:

जो प्राथमिकज्ञान प्राप्त करके फिर आगे बृहद साहित्य के अंशों को समझने की क्षमता विद्यार्थी को मिलती है वह माध्यमिक शिक्षा है । जो कक्षा 9 से 12 तक की है।

•शिक्षा और सामाजिकता:

आज के समय में “Education” शब्द ज्यादा सुनाई देता है। जो शिक्षा शब्द का इंग्लिश उच्चार है एवं संस्कृत के “शिक्ष” क्रियापद से बना है। जिसका अर्थ है.. शिखना,ज्ञानप्राप्त करना और ये ज्ञान से ही समाज का नवनिर्माण होता है एवं एक अच्छी सामाजिक रचना संसार में प्रवाहित रहती है।

*सामाजिक उम्मीद:

सामाजिक उम्मीद का अर्थ है... “अभिभावक,समाज,विद्यार्थी एवं शिक्षाप्रणाली” इन सबकी भूमिकाओं से ही उम्मीद का अर्थ स्पष्ट होता है। ये सब शालेय शिक्षक और विद्यालय से प्राप्त होनेवाली शिक्षा के प्रति बहुत-सी अपेक्षाएं(उम्मीद) रखते हैं।

•शिक्षा में अभिभावकों की उम्मीद:

आज के व्यवसायिक युग में अपने पाल्यके अध्ययन को लेकर अभिभावक ज्यादा चिंतित रहता है एवं धनखर्च भी करते हैं। उसके बदले में वो शालेय शिक्षक और शिक्षा से ज्यादा उम्मीदे-अपेक्षाएं रखता है। वह चाहते हैं कि उनका बच्चा मानवीय मूल्यों के प्रति उन्नति करे । समाज में अच्छा पद मिले । आधुनिक युग के साथ-साथ कदम मिलाकर जीवन में आगे बढ़े । अभिभावक की ये सब उम्मीदे बच्चे की प्राथमिक शिक्षा के प्रारंभ से

होती है। आज- कल के अभिभावक चाहते हैं की हमारा बालक किताबी ज्ञान के साथ-साथ विद्यालय से क्रियात्मक , सर्जनात्मक एवं सामाजिक नीतियों का भी ज्ञान प्राप्त करे। क्योंकि इन सभी गुणों से बालक का व्यक्तित्व निखरता है। ऐसा ज्ञान प्राप्त करने के लिए विद्यालयों में निम्न प्रकार का अध्ययन होना चाहिए. . .

Learning by visiting

Learning by games

Learning by toys

Learning by E- learning

Learning by quiz

Learning by science exhibition

Activity based learning

Activity learning methodology

इस प्रकार के शिक्षण से बालको की श्रेष्ठता उभरे और दुनिया की श्रेष्ठता उन तक पहुँचे ऐसी अभिभावकों की उम्मीदें आज की शिक्षा प्रणाली से हैं।

*शिक्षा मे समाज की उम्मीद:-

इ. ज्योर्ज पेईन के मुताबिक शैक्षणिक समाजशास्त्र यानि संस्थाए , सामाजिक समूह और सामाजिक प्रक्रियाएँ की जिससे व्यक्तित्व संवरता है और समाज की नवरचना होती है। समाज शालेय शिक्षा में स्नेह , समर्पण, निष्ठा, सहकारिता, त्याग ,राष्ट्रियता की भावना ये सभी गुणों से बालक सम्पन्न हो ऐसी उम्मीद रखता हैं। छात्र आत्मनिर्भर एवं कौटुंबिक मिलनसार बने और आधुनिक युग के दौर में राष्ट्र सेवा की तथा उन्नति का ख्याल भी रखे ये सभी गुण प्राथमिक- माध्यमिक शिक्षा में ही बालक ग्रहण करे ऐसी उम्मीदें सामाजिक तौर से रहती हैं।

* शिक्षा मे विद्यार्थी की उम्मीद :-

बच्चा घर से आगे बढ़कर सबसे पहले शाला प्रवेश में प्राथमिक शिक्षा को पाता है। वहाँ से लेके माध्यमिक - कॉलेज तक की शिक्षा धीरे- धीरे वह पाता है। इस शिक्षा को पाकर बालक एक ज्ञानवान व्यक्ति बनता है। इसीलिए वह प्राथमिक से लेकर सभी कक्षाओं तक की शिक्षा में ज्यादा से ज्यादा ऐसे ज्ञान की उम्मीद रखता है जो उसका सर्वांगीण विकास करे और उसे आधुनिक युग में सभी के साथ कदम से कदम मिला कर चलने में उपयोगी हों।

निष्कर्ष: -

समाज (सोसाइटी) में शिक्षा का महत्व मानव मूल्यों के आधार स्वरूप है। जो समाज में एक आदर्श व्यक्तित्व को उपजाति है। जन्म से ही बालक अपने घर-परिवार से ही शिक्षा पाता है। फिर धीरे- धीरे वह आगे बढ़ता है और प्राथमिक एवं माध्यमिक से महाविद्यालयों तक की सफर करते -करते वह गणितीय ,वैज्ञानिक, भाषाकीय एवं सामाजिक ज्ञान प्राप्त करके वह एक अच्छे समाज के निर्माण का हिस्सा बनता है। ऐसे सुशिक्षित समाज से एक अच्छे नैतिक राष्ट्र का निर्माण होता है। इसी कारण से “समाज” प्राथमिक एवं माध्यमिक शिक्षा में एक अच्छे राष्ट्र की “उम्मीद “ भी रखता है। उसी शिक्षा को पाकर जो सामाजिक व्यक्ति विशेष बनता है। उसमें समाज एक वरिष्ठ , मूल्यवान और आदर्श राष्ट्र प्रेमी नागरिक की भी उम्मीद रखता है।

संदर्भग्रंथ: -

- 1) उदीयमान भारतीय समाज में शिक्षक : लेखक : आर. पाण्डेय
प्रकाशक : विनोद पुस्तक मंदिर , आगरा
- 2) तमारा बालक नी शैक्षणिक सफलता : ले. वनराज मालवी
प्र. ग्रंथलोक,गांधीरोड-अहमदाबाद
- 3) केवी रीते भणावशो ? : ले. भरतकुमार महेता
प्र. प्रोपर लर्निंग सेंटर,वस्त्रापूर -अहमदाबाद
- 4) भारतनु भावी वर्गखंड मा : ले. ज्योतिबाहेन ए. क्रिश्चियन

- 5) શિક્ષણ માં વર્તમાન પ્રવાહો : પ્ર. ગુર્જરગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીરોડ-અહમદાબાદ
: લે. વી. વી. બારૈયા
પ્ર.બલિયાકાકા રોડ,આશાચેંબર્ષ ,સરદારગંજ -આણંદ
- 6) શિક્ષણપ્રયોગ : લે. હરભાઈ ત્રિવેદી
પ્ર. સંસ્કાર સાહિત્યમંદિર,પાંજરાપોલ-અહમદાબાદ
- 7) વિકાસમાન ભારતીય સમાજ માં શિક્ષક : લે. અમરૂત જે. ભરવાડ એવં રમેશ એમ. પટેલ
પ્ર. અગ્રવાલ પબ્લિકેશન- આગરા

‘तिरस्कृत’ दलित समाज का प्रामाणिक दस्तावेज

डॉ. मुंघवा गोविंद के.

व्याख्याता सहायक, लालन कोलेज-भुज |

**“मूल निवासी देश के ,द्रविड़ रहे सरताज ,
उसकी ही संतान जो,दलित कहाये आज । ”**

यह कथन हमारे देश में सदियों से पीड़ित ,मजबूरियों के हाथो मोहताज ,अत्याचारों और जुल्मो से त्रस्त,अशिक्षा और अंधकार की भवरो में दम तोटनेवाले दलित समाज की पहचान करवाता है । ईतिहास इस बात का गवाह है कि गरीबी,निर्धनता,अभाव और बेबसी की छत्रछाया में ही इनकी जीवन नौका गुजरती है । किस्मत से हारे अपनी जिन्दगी से दिशाशून्य होनेवाली इन दलित जनजातियों को साहित्यकारों ने अपनी लेखनी के माध्यम से नया प्राण पुराने का प्रयास किया है । सूरजपाल चौहान हिन्दी साहित्य में उभरता हुआ एक ऐसा नाम ,जिन्होंने अपनी आत्मकथाओं में दलितोत्थान की दिशा में प्रसशनीय प्रयास किया है ।

सूरजपाल चौहान का जन्म २० अप्रैल,सन १९५५ ई. में उत्तरप्रदेश के फुसावली नामक गाँव में हुआ था । उनके पिता का नाम रोहनलाल और माता का नाम अशरफी था । गरीबी और अभावो की काली परछाईयों में इनका लालन-पालन हुआ था । रूखे-सूखे निवाले खाकर उन्होंने बी .ए. तक की उपाधि प्राप्त की । जीवन की इस विकट साधना में उन्होंने संघर्ष को अपना मूल मंत्र बनाया था । चौहानजी के व्यक्तित्व में साहित्यिक प्रतिभा की कोई कमी नहीं थी । पध एवं गंध की विभिन्न विधाओं में इनका अधिकार रहा है । हैरी कब आएगा ,नया ब्राह्मण जैसे कहानीसंग्रह प्रयास,क्यों विश्वास करू,कब होगी वह भोर जैसे कवितासंग्रह लिखनेवाले सूरजपालजी ने आत्मकथाएँ भी लिखी हैं । तिरस्कृत उनके करकमलो से निर्मित बहुमूल्यवान आत्मकथा है ।

सन २००२ में प्रकाशित होनेवाली तिरस्कृत एक महत्वपूर्ण दलित आत्मकथा है । इसमें आत्मकथाकार ने भारतीय समाज के हाशिए पर बसे उपेक्षित समाज की वेदना को प्रामाणिक अभिव्यक्ति दी है । इसी संदर्भ में डॉ खन्नाप्रसाद अमिन ने लिखा है कि-

“अपनी समकालीन युग- परिस्थितियों ,अपने रचनात्मक जीवन से निस्तृत अनूठे अनुप्रेरित जीवन-वृत्तों,क्षणों का एवं अतीत की अनुभूतियों का एक अपूर्व दस्तावेज है यह आत्मकथा । ”

कहने में कोई दो राय न होगी कि लेखक के ४० वर्षों की वेदनामय वाणी इसमें मुखरित हुई है ।

हमारे समाज में सदियों से विद्यमान वर्णव्यवस्था ,जिन्होंने समाज को दीमक की भांति खोखला कर दिया है । इस आत्मकथा में लेखक ने इस कलुषित समस्या का विरोध किया है । उन्होंने लिखा है कि -

“ यदि देश के सारे चुहड़ो-चमार पढ़ लिख गए तो गली-मोहल्लों की सफाई और जूते बनाने का काम कौन करेगा ? ” २

अपनी स्कूल से लेकर अलग-अलग संस्थानों में नोकरी करते समय जाती या छुआछूत के कारण जिन यातनाओं को लेखक ने सहा उनका चित्रण यहाँ हुआ है ।

अंधविश्वासों ,पुरानी मान्यताओं ने ही दलित समाज का धर दबोचा था । इसीलिए आत्मकथाकार ने ऐसे अंधविश्वासों का चित्रण करते हुए उन्हें समाज में से निकाल फेंकने का आह्वान किया है । यथा;

“ भक्तों के पाखंड से जब माँ ठीक ण हो पाई तो पिता ने उसे चर्चा कस्बे जाकर कई वैध और हकीमों को दिखया लेकिन तब तक बहुत देर हो चुकी थी । माँ की बीमारी ने भयंकर रूप धारण कर लीया था । भंगी-भक्त सूअर के मांस और दारू की बोतलों के साथ-साथ मेरी माँ के शेष बचे जीवन को भी निगल गया । ” ३

लेखक का मानना था कि जादू-टोना ,मंत्र-तंत्र, जैसी अंधी मान्यताओं ने दलित समाज की विकास रेखा को अवरुद्ध किया है । शायद इसी कारण लेखक ने ऐसे अंधविश्वासों पर कुठाराघात किया है । आत्मकथाकार ने दलित समाज में फैली ऐसी कई विसंगतियों को प्रामाणिक अभिव्यक्ति दी है ।

दलित समाज का काम सवर्ण लोगों की सेवा करने तक ही सिमित रही है । मानो इनकी जिंदगी महाजनी वर्ग की गुलामी या उनके तलवे चाटते-चाटते ही समाप्त हो जाती है । शोषण का भोग बननेवाले दलित दो वक्त की रोटी भी ठीक से नहीं जुटा पाते । इसीलिए आत्मकथाकार ने शोषण को रोकने के लिए बेगार के प्रति विद्रोह करने का आह्वान किया है । जैसे ;

“ तो शायद इस देश के ब्राहमन व तथाकथित सवर्ण सफाई-मजदूर का कार्य करने को तैयार हो जाये । दलितों का आर्थिक व सामाजिक दोनों ही स्थानों पर भरपूर शोषण ही हुआ है । ” ४

इस कृति में कई प्रसंगों में शोषण की ऐसी कई कोटियों को हम देख सकते हैं । दलित समाज में शिक्षा का आभाव,व्यवसाय के आभाव में भूख से बिलखते हुए ,शराब के सेवन से शारीरिक व मानसिक रूप से हारे हुए,दलित समाज को नई राह बताई है ।

निःसंदेह सूरजपाल चौहान की तिरस्कृत आत्मकथा दलितोत्थान की दिशा में धधकती हुई ज्वाला है । इसमें गुलामी और जातिभेद के खिलाफ उभरती हुई चेतना है । इस की सराहना करते हुए उमाशंकर सिंह ने लिखा है कि-

“ दलित साहित्यकार सूरजपाल चौहान की आत्मकथा तिरस्कृत लेखक की ही नहीं ,सभी भारतीय दलितों के दुःख ,दर्द और देश की व्यथाकथा है । भंगी समाज की नारकीय जीवन स्थिति एवं न्यूनतम जीवन सुविधाओं के बीच कठिन परिश्रम और उपर से सवर्णों के अत्याचार एवं पग-पग पर अपमान का संत्रास पाठकों के अंदर सहानुभूति नहीं,आक्रोश पैदा करने का जज्बा रखता है । ” ५

इसमें स्वतंत्रता ,समानता,बन्धुत्व न्याय जैसे मूल्यों का लेखा-जोखा है । यह सदियों से सताए हुए समाज की पीड़ा की सजीव अभिव्यक्ति है ।

संदर्भ :-

(१) सूरजपाल चौहान की आत्मकथाओं में दलित विमर्श -डॉ.खन्नाप्रसाद अमिन-पुष्ठ-१०

(२) सूरजपाल चौहान - तिरस्कृत- पुष्ठ -१६

- (३) सूरजपाल चौहान - तिरस्कृत- पुष्ठ -१४
- (४) सूरजपाल चौहान - तिरस्कृत- पुष्ठ -९९
- (५) दलितआत्मकथा -संपा - उमाशंकर सिंह- पुष्ठ -४९

શિક્ષણનો નવો અધ્યાય :- “ પ્રજ્ઞા ”

પ્રા.ગાંવિત સરસ્વતીબેન આર.

સરકારી બી.એડ કોલેજ.નસવાડી

તા:નસવાડી જિ-છોટાઉદેપુર

સમયનું વહેણ બદલાતાં વિચારો અને મૂલ્યોમાં પરિવર્તન આવતું રહે છે. 20 મી સદીમાં કેળવણીકારો, વિચારકો, તત્ત્વચિંતકો, શિક્ષિતો વગેરેએ એવી રજૂઆત કરી કે કેળવણીનો મુખ્ય આશય બાળકોનો સર્વાંગી વિકાસ કરવાનો હોવો જોઈએ. કારણ કે ‘A CHILD IS A FUTUR WEALTH OF THE NATION’ અર્થાત શિક્ષણ એ સતત પરિવર્તનશીલ અને નિરંતર ચાલતી પ્રક્રિયા છે. બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ કરવાના હેતુથી શિક્ષણક્ષેત્રે દિન-પ્રતિદિન સુધારણા થતી રહે છે. વિદ્યાર્થીઓના સર્વાંગી વિકાસ માટે શાળા શિક્ષણમાં કે વર્ગ શિક્ષણમાં અનેકવિધ અભિગમોનો શિક્ષક ઉપયોગ કરતો રહ્યો છે. જે ક્યારેક શિક્ષક કેન્દ્રી, બાળકેન્દ્રી, વર્ગખંડ કેન્દ્રી હોય છે. સ્વાભાવિક રીતે જ બાળકની સિદ્ધિ, બાળકના વર્તન, બાળમનોવિજ્ઞાનની દ્રષ્ટિને ધ્યાનમાં લઈને શિક્ષણ આપવાના પ્રયાસો થતા હોય છે, પણ તેમાં અનેક મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો છે. શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં એવા અભિગમોની હંમેશા આવશ્યકતા હોય છે કે જે શિક્ષક કેન્દ્રી તેમજ બાળ કેન્દ્રી બંનેને સમાવેશ કરતો હોય આવો જ એક અભિગમ એટલે પ્રજ્ઞા અભિગમ. શિક્ષણ અંતર્ગત ઘણા કાર્યક્રમો જેવા કે ગુણોત્સવ, પ્રવેશોત્સવ વગેરે શિક્ષણ પ્રક્રિયાને મજબૂત બનાવવા માટે અસંખ્ય કાર્યક્રમો અમલીકરણ થતા હોય છે. પ્રજ્ઞાઅભિગમ એટલે સાવ સાદી ભાષામાં કહીએ તો જે શિક્ષણની માંગ રૂસો થી લઈ ગાંધી સુધીના બધા મહાન વિદ્વાનોએ કરી છે તે એટલે કે પ્રવૃત્તિ દ્વારા શિક્ષણ. આ કાર્યક્રમમાં પણ એવી જ નીતિ અપનાવવામાં આવી છે. એટલે કે આ કાર્યક્રમમાં પણ પ્રવૃત્તિ દ્વારા શિક્ષણને અમલ બનાવવામાં આવ્યો છે.

પ્રજ્ઞા અભિગમ એટલે પ્રવૃત્તિ દ્વારા જ્ઞાન(પ્રવૃત્તિ આધારિત શિક્ષણ અભિગમ)

પુસ્તકીયા, ગોખણીયા જ્ઞાન પદ્ધતિથી અપાતું શિક્ષણ બાળકોને ભારે ત્રાસદાયક લાગતું હોય છે. ભાર વગરનું ભણતર કરવા ગમે તેટલા પ્રયાસો થાય, પણ પદ્ધતિ જ્યાં સુધી એ જ જૂની પુરાણી રહે ત્યાં સુધી બાળકો માટે શિક્ષણ હંમેશા કંટાળાજનક રહેવાનું આ પરિસ્થિતિ પામી ગયેલા વિશ્વવિખ્યાત તત્ત્વચિંતક જે ક્રિષ્નામૂર્તિએ બાળ વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રવૃત્તિ કેન્દ્રી શિક્ષણ પદ્ધતિનું સૂચન કર્યું હતું. તેના ઉપરથી આંધ્રપ્રદેશમાં ઋષિવેલી વિસ્તારમાં સૌપ્રથમ ‘એક્ટિવીટી બેઈઝ લર્નિંગ સિસ્ટમ’ (એબીએલ)થી બાળકોને શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું. જેમાંથી પ્રેરણા લઈને ગુજરાત સરકારે પણ આ પદ્ધતિ ૨૦૧૦માં અપનાવી હતી. ભારતના અન્ય રાજ્યોમાં ‘એબીએલ’ તરીકે ઓળખાતી આ પદ્ધતિને ગુજરાત સરકારે ‘પ્રજ્ઞા’ (પ્રવૃત્તિલક્ષી જ્ઞાન) નામ આપ્યું છે.

સરકારી પ્રાથમિક શાળામાં ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ મળી રહે તે માટે હાલ દરેક જિલ્લાની પ્રાથમિક શાળામાં ધો.૧ થી ૪માં ‘પ્રજ્ઞા’ અભિગમ આધારિત શિક્ષણકાર્ય હાથ ધરવામાં આવ્યું છે. જેના પ્રોત્સાહક પરિણામોને પગલે ચાલુ વર્ષે ‘પ્રજ્ઞા’ આધારિત શિક્ષણ આપતી શાળામાં ધો.૫ના વિદ્યાર્થીઓને પણ સમાવવાનું નક્કી કરાયું છે. જેના અંતર્ગત જૂન-૨૦૧૪થી દરેક જિલ્લાના દરેક તાલુકાની શાળામાં ‘પ્રજ્ઞા’ અમલમાં આવશે.

આ અભિગમમાં દરેક બાળક પોતાની શીખવાની પ્રાકૃતિક ગતિએ આગળ વધે છે. તેમજ તેની દરેક પ્રવૃત્તિનું મૂલ્યાંકન શિક્ષક દ્વારા સતત અને સર્વગ્રાહી અવલોકન થકી કરાતું હોય છે. વર્ષના અંતે માર્ચ-એપ્રિલમાં પરીક્ષા બાદ અપાતા પરંપરાગત 'પરિણામ'ને 'પ્રજ્ઞા'માં સ્થાન નથી. જો કોઈ વિદ્યાર્થીની તમામ શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ જાન્યુઆરીમાં જ પુરી થઈ જાય, તો તેને તત્કાલીન નવા વર્ષનું પ્રવૃત્તિલક્ષી શિક્ષણ આપવાનું શરૂ કરવામાં આવે છે. માત્ર પ્રવૃત્તિને આધારે જ શીખવાનું હોઈ, ગેરહાજર રહેનાર બાળકનો અભ્યાસક્રમ આ અભિગમમાં છૂટી જતો નથી. જે તેની ખાસિયત છે. વળી પ્રવૃત્તિ પણ એકલા નહીં ચાર, પાંચ કે સાત વિદ્યાર્થીઓના જૂથમાં રહી કરવાની હોવાથી બાળકને શિખવામાં કંટાળો નથી આવતો. તેમજ વર્ગ શિક્ષકના બદલે વિષયશિક્ષક દ્વારા શિક્ષણકાર્ય થતું હોવાથી શિક્ષણમાં ઉંડાણ વધે છે.

ઉલ્લેખનીય છે કે હાલ ગુજરાત ઉપરાંત અનેક રાજ્યોમાં પ્રજ્ઞા અભિગમથી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. રાજ્યોમાં આ અભિગમ અપનાવવાની સૌપ્રથમ શરૂઆત તામિલનાડુએ કરી હતી. જ્યારે ઈંગ્લેન્ડ, જર્મની સહિતના અનેક દેશોની અસંખ્ય શાળાઓએ પ્રાથમિકના વિદ્યાર્થીઓ માટે પાટી-દફતર ક્યારના કોરાણે મુકી, એક્ટીવિટી બેઈઝડ લર્નિંગ સિસ્ટમ અપનાવી છે. દેશ અને રાજ્યમાં પણ અનેક ખાનગી શાળાઓ પણ ભાર વગરની 'પ્રવૃત્તિલક્ષી' શિક્ષણ પદ્ધતિ અપનાવી, વાલીઓ પાસેથી તગડી ફી વસુલી રહ્યાં છે ત્યારે સરકારે ચાર વર્ષથી અપનાવેલી આ પદ્ધતિની સમીક્ષા કરનાર વૈશ્વિક સંસ્થા યુનિસેફે તૈયાર કરેલા અહેવાલમાં પરંપરાગત શિક્ષણ પદ્ધતિ સામે 'પ્રજ્ઞા'ની ભારોભાર પ્રસંશા કરી છે. 'પ્રજ્ઞા' અભિગમ આધારીત શિક્ષણ પદ્ધતિનો વ્યાપ વધે તો બાળ વિદ્યાર્થીઓને ભણતર ભારરૂપ નહીં, પણ આનંદરૂપ લાગે તેવો વિશ્વાસ જિલ્લા શિક્ષણાધિકારી ચેતનાબેન વ્યાસે વ્યક્ત કર્યો હતો.

પ્રજ્ઞા અભિગમ એટલે શું ?

પ્રજ્ઞા એટલે 'પ્રવૃત્તિલક્ષી જ્ઞાન' શિક્ષણની આ પદ્ધતિમાં ધો.૧ અને ધો. ૨ ના વિદ્યાર્થીઓએ ચોપડા દફતર વગર જ શાળાએ આવવાનું હોય છે. જ્યાં શાળા તરફથી દરેક છાત્રને ખાસ રેઈન્બો 'કીટ' આપવામાં આવે છે. આ કીટમાં વિવિધ વિષયોનું ૨૬ પ્રકારનું મટિરિયલ્સ હોય છે. બોર્ડ ઉપર કે ચોપડા-પાટીમાં લખ્યા વગર વિદ્યાર્થી જૂથ પ્રવૃત્તિ કરી જાત અનુભવ અને શિક્ષકના માર્ગદર્શન હેઠળ જ્ઞાન મેળવે છે. આ પદ્ધતિમાં કોઈ બાળક 'નાપાસ' થતું નથી, અને હા લાલ રંગની શાહીથી કરાતી 'ચોકડી'ને આ પદ્ધતિમાં સ્થાન જ નથી. 'પ્રજ્ઞા' સંલગ્ન અભ્યાસક્રમ ચલાવતી સરકારી પ્રાથમિક શાળાને બેન્ચીસ, બ્લેકબોર્ડ કે ખુરશીની જરૂર નથી. દરેક વિદ્યાર્થીએ દરરોજ વર્ગખંડમાં જઈ, એક કાર્ડ ખેંચવાનું રહે છે. જેમાં સૂચવ્યાં પ્રમાણેની પ્રવૃત્તિ તેણે ચાર-છ વિદ્યાર્થીઓના ગ્રુપમાં બેસી, કરવાની હોય છે. પ્રજ્ઞામાં શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન વાતો કરવાની, હલવા-ચલવાની, ઉભા થવાની અને હસવાની છૂટ હોવાથી બાળકને શિક્ષણ ભારરૂપ લાગતું નથી. પાટી નહીં, દફતર નહીં, બ્લેકબોર્ડ અને બેન્ચીસ પણ નહીં.

આ અભિગમમાં બાળકોને પુસ્તકો કે નોટબુકો વગર શાળામાં જવાનું હોય છે. ધોરણ ૧ થી ૪ના બાળકો માટે શાળા વર્ગખંડમાં સ્વાધ્યાય પુસ્તિકા સાથે સ્કેપ બુક અને શિક્ષણ માટે શબ્દકોષ હશે. બાળકને માત્ર ચાર્ટ દ્વારા જણાવવામાં આવશે જે માટે એક શિક્ષક પર્યાવરણ અને બીજો રેઈનબો પદ્ધતિથી ગણિત શિખવશે. વર્ગખંડમાં છ ગ્રુપના રમકડાઓ, બોર્ડ તેમજ વર્ગખંડની બહાર સાતસો

પ્રવૃત્તિ પણ બાળકને શીખવાડાશે બાળકની પ્રગતિની નોંધ પણ તે જોઈ શકે તેમ મુકાશે. શિક્ષકોના વિચાર -

1. પ્રજ્ઞા અભિગમ કાર્યક્રમને પરિણામે વિદ્યાર્થીઓ પ્રગતિ પર હકારાત્મક અસર થઈ છે.બાળકોની પ્રગતિની નોંધ દરરોજ રાખવામાં આવે છે તેનાથી વિદ્યાર્થીની પ્રગતિનો ખ્યાલ આવે છે.
2. શિક્ષકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે અપવ્યય અને સ્થગિતતા ઘટાડા ની અસર થઈ છે
3. શિક્ષકોના મતે પ્રજ્ઞા અભિગમ કાર્યક્રમને પરિણામે વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાર્થીઓની શૈક્ષણિક સિદ્ધિમાં પર સારી અસર થઈ છે.
4. પ્રજ્ઞા અભિગમને પરિણામે બાળકોના વર્તનમાં હકારાત્મક અસર જોવા મળે છે.

व्याकरणाचार्यः महर्षिपाणिनिः

शोधप्रशिक्षणार्थिः- मितेश शर्मा जे, जे, टी युनिवर्सिटी, झुंझुनु, राजस्थानम् ।

प्रस्तावना:-

संस्कृतभाषायां यावन्ताः प्राचीनाः कवयः वैयाकरणाः अभवन् तेषु सम्प्रति केवलं पाणिनीयव्याकृतिः एव संपूर्णरूपेण उपलभ्यते । प्राचीनव्याकरणस्य इदं व्याकरणं निधिः अस्ति । अनेन देवभाषायाः प्राचीनः अर्वाचिनः च सकलवांमयस्य आधारस्तम्भः वर्तते । अत्यन्तबौद्धिमत्तायाः प्रदर्शनम् अनेन व्याकरणेन भवति । अस्यां रचनायां सुंदरतायाः दर्शनमपि भवति अत एव अस्य व्याकरणस्य महत्वमधिकमस्ति । वस्तुतस्तु पाणिनेः अयं रचना मनुष्यमस्तकस्य अद्भुता रचना अस्ति । पाणिनेः इमां कृतिं दृष्ट्वा विद्वांसः मुक्तमनसा प्रशंसां कुर्वन्ति । भारतीयप्राचीनानाम् आचार्याणाम् अयं संशोधनं विश्वस्य कृते नाविन्यं प्रदर्शयति । तथा तेषां सूक्ष्मचिन्तनस्य अत्र भूरि प्रशंसा अपि प्रभवति । पाणिनिमुनिना स्वप्रतिभा अनेन ग्रन्थेन सुचारुतया प्रस्थापिता । संपूर्ण विश्वे कश्याश्चनेतर-प्राचीनायाः भाषया व्याकरणम् अद्यावधि न निर्मितमस्ति । अतः एतादृशस्य भाषायाः व्याकरणस्य निर्माता महर्षिपाणिनिः अस्ति । अतः एव तस्य विषये असमाभिः ज्ञातव्यमेवास्ति । कारणमस्ति यत् अस्य भाषायाः व्याकरणनिर्माणे कीदृशः यत्नः कृतः तेनैव अस्य कर्तुः महत्त्वं स्वयमेव प्रभवति ।

महोदय पुरुषोत्तमदेवेन पाणिनिमनेः केचन पर्यायाः प्रदत्ताः सन्ति ।

1. पाणिनः
2. पाणिनिः
3. दाक्षीपुत्रः
4. शाल्किः
5. शालातुरीयः

परंतु लौकिके पाणिनिः नामैव विशृतमस्ति । पाणिनिः इति शब्दस्य व्युत्पत्तिविषये मतमतानि सन्ति परंतु तत्रापि मतद्वयमपि विशेषरूपेण प्रसिद्धमेव -

- 1.-पाणिन् शब्दात्पाणिनः अपत्यम् अपत्ये अणि सति पाणिनः , पाणिनस्यापत्यं युवेति इञ् पाणिनिः ।
- 2.-पाणिन् नकारान्तस्य पर्यायः पाणिन अकारान्तः स्वतंत्रः शब्दः अस्ति तेन 'अत इञ्' (4/1/95) इति सूत्रनियमात् पाणिनि-शब्दः उपपन्नो भवति । पाणिनिमुनेः कृते महर्षिपाणिनिः अयं शब्दः अपि यथा योग्यः अस्ति । अपरं पाणिन्-नकारान्त-शब्दादपि 'बह्वादि--' (4/1/96) आकृतिगणत्वेन इञ् प्रत्ययः प्रभवति ।

एतयोः मतयोः मध्ये अपरं मतः विशेषरूपेण योग्यः मन्यते तेनैव अग्रिमं कार्यं स्वीकर्तुं शक्यते । कारणमस्ति विविधप्रकरणे पाणिनः पाणिनिः इति नामद्वयं विस्तृतमस्त्येव । प्रथममतम् अनुसरामः चेत् पाणिनः गोत्रम् पाणिनिस्तु युवापत्यं भविष्यति । वयम् अनेन अनुसारेण चिन्तयामः चेत् युवप्रत्ययान्तस्यपाणिनिः गोत्ररूपेण उल्लेखो न भविष्यति । वयं यदि पाणिनं पाणिनिं च यथाक्रमं गोत्रं युवाप्रत्ययान्तं च स्वीकुर्मः चेत् ।

प्राचीनव्यवहारानुसारं मातापित्रोः जिवते सति एव युवा प्रत्ययान्तेन व्यावहारो भवति । परंतु तेषां स्वर्गगमनान्तरं न भवति । स्वर्गगमनान्तरं तु गोत्र-प्रत्ययान्तस्य एव प्रयोगः भवति । परंतु युवाप्रत्ययान्तस्य उपयोगः न भवति । एतत् एव प्रधानं कारणमस्ति यत् एकस्य एव जनस्य युव-गोत्र प्रत्ययान्ते नामद्वयं प्राप्यते । प्राचिनग्रन्थेषु कात्यायनः कात्यः इति नामनि प्राप्यते तथैव ।

3-पाणिनेयः

पाणिनेयः अयं नाम अपरं प्रसिद्धमस्ति । अस्य नाम्नः प्रयोगः पाणिनीयशिक्षायां याजुष पाठे संप्राप्यते । केचन स्थाने तस्य पाठान्तररूपेण गृह्यते ।

‘पाणिनेय इति पाठे शुभ्रादित्वं कल्प्यम्’

अर्थात्- पाणिनेयः इति शब्दस्य निष्पत्तिः ‘शुभ्रादिभ्यश्च’ (4/1/123) अस्य सूत्रस्य आधारेण आकृतिगणमाध्यमेन कर्तव्या ।

चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं आकृतिगणतामस्यबोधयति गाणेयः पाण्डवेय इत्येवमादि सिद्धं भवति । काशिका

(4/1/123)

4-पणिपुत्रः

पणिपुत्रः इति नाम अपि श्रूयते चेत् तस्य प्राप्तिः यशस्तिलकचम्पूषु भवति ।

5-दाक्षीपुत्रः

दाक्षीपुत्रः नामेदं महाभाष्ये समुपलभ्यते तस्य उपयोगः सर्वप्रथमम् अत्र कृतः ।

सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः 1/1/20

कृष्णचरित्रस्य रचयिता श्रीसमुद्रगुप्तद्वारा अपि दाक्षीपुत्रः इति नाम्नः उल्लेखो स्वग्रन्थे कृतः ।

दाक्षीपुत्रवचोव्याख्यापटुर्मीमांसकाग्रणीः । मुनिकविवर्णनं श्लोक-16

श्लोकात्मक्यां पाणिनीय-शिक्षायां च संप्राप्यते ।

शंकुरः शांकुरी प्रादाद् दाक्षीपुत्राय धीमते । मुनिकविवर्णनं श्लोक-56

6-शालंकिः

इदं नाम असमाभिः कोशग्रन्थान् विहाय कुत्रापि न दृष्टः पण्डितः शिवदत्तः शर्मणां प्राकप्रतिपादितं मतमस्ति । ‘पैलादि गणे’ (2.4.59) शालंकिः इति पाठः सामर्थ्यात् शलंकुशब्दस्य शलंकादेशः इञ् प्रत्ययश्च भवति ।

पैलादिपाठ एव ज्ञापक इञो भावस्य । काशिका 4/1/66

अस्मिन् गणपाठे प्रयुक्त शालंकिपदस्य सम्बन्धः पाणिनिना सह अस्ति न वा इति विषये निश्चयरूपेण वयं किमपि कथयितुम् असक्षमाः स्मः । परंतु एतत् निश्चितमेव यत् सः पाणिनिः प्राग्देशीयगोत्रं नासीत् ।

अन्ये पैलादय इञन्तासतेभ्यः इञः प्राचाम् इति लुकि सिद्धेऽप्रागर्थः पाठः । काशिका 2/4/59

अस्माभिः महाभाष्ये 4/1/90, 165 - शालंके यूनः छात्राः शालंकाः इति पाठः उपलभ्यते । परंतु अष्टाध्यायां 2/74/59 शालंकिपदम् अस्ति शालंकेः अपत्यस्य वाचकः अस्ति । शालंकेः अपत्यम् शालंकायनः भवति । तथा शालंकायनस्य अपत्यम् शालंकायनिः कथ्यते । एतत् काशकृत्स्नधातुपाठस्य टीकाकारस्य रचयिता चन्नवीरस्य कथनमस्ति ।

शलंकः-ब्रह्मणः पुत्रः । शालंकिः-शलंकस्य पुत्रः । शालंकायनः-शलंकेपुत्रः । शालंकायनिः-शलंकायनस्य पुत्रः

। काश-धातुव्याख्यानम् 1-4-94

तत्र काशकृत्स्नधातुपाठे शलकि स्वतंत्रः धातुः विद्यते । शालंकायनप्रोक्त ग्रन्थस्य पठितारः शालंकायन इति निर्देशो लाय्यायनश्रौते अपि दृश्यते ।

कौशिकान्वये अपि शालंकायनगोत्रम् अस्ति ।

शलंकु शलंकं चेत्यत्र पठ्यते ---गोत्र विशेषे कौशिके फलं स्मरति । काशिका 4/1/99
तथा अस्मिन् गोत्रे उत्पन्नाः जनाः राजन्याः इति नाम्ना विख्याताः सन्ति । अस्य विषये कथितमस्ति ।

शलंकायना राजन्याः । काशिका 5/3/110 ।

बाभ्रव्यशलंकायनानां विरोधः प्रदर्शितः अस्ति । बाभ्रव्यशलंकायनिकाः इति उदाहरणेन एव विरोधः । काशिका 6/2/37 इत्यत्रापि बाभ्रव्यशलंकायना एतत् उदाहरणं समुपलभ्यते ।

मधुबभ्रवोब्राह्मणकौशिकयोः । अष्टाध्यायी 4/1/106

बाभ्रव्यः कौशिकान्वये अस्ति अतः एषः शालंकायनिः कौशिकः एव अस्ति । काशिका 5/1/58 अत्र शालंकायनि इत्यस्य विभागाः त्रयः सन्ति । त्रिकाः शालंकायनाः

7-शा(सा)लालतुरीयः

इदं नाम प्रसिद्धमेवास्ति परंतु तस्य संप्रपत्तिः कदा अभवत् इत्यस्मिन् विषये ज्ञातव्यमस्ति । शालातुरीयः नाम सर्वप्रथमं ध्रुवसेनद्वितीयस्य सं-310 ताम्रशासने संप्राप्यते ७

राज्यशालातुरीयतन्त्रयोरुभयोरपि निष्णातः

भामहस्य काव्यालंकारे शालातुरीयपदमेतदनुक्रमेण काशिकाविवरणपञ्जिकायां तथा गुणरत्नमहोदधि इत्यादिषु ग्रन्थेषु दृश्यते ।

शालातुरीयेण प्राक् ठञश्छ इति नोक्तम् । न्याय 5/1/1

8-आहिकः

अस्य नाम्नः विषये अधुनापि मतमतानि स्थापितानि सन्ति । अत्र न किमपि उल्लेखो संप्राप्यते अतः अस्य विषये प्रमाणभूतानि प्रमाणानि नोपलभ्यते ।

वंशः

पूर्वम् एव अस्माभिः कथितमेवास्ति यत् महोदयशिवदत्तशर्मणः मतानुसारेण पाणिनिः तथा तस्य नाम शालंकिः इति नाम पितृव्यपदेशजं मन्यन्ते तथा पाणिनेः पितुः नाम शलंकः इति कथयति । गुणरत्नावल्याः रचयिता योगेश्वर भट्टेन अपि शालंकेः जनकस्य नाम शलंकः कथितः । हरदत्तः , कैयटः , वर्धमानः शालंकेः इति नाम्नः उत्पत्तिविषये मूलभूतं कारणं शलंकुः एव स्वीकृतः । पाणिनिः इति पदस्य व्युत्पत्तिः हरदत्तेन अनेन प्रकारेण निर्दिष्टः । पणोऽस्यास्तीति पणी पणिनो अपत्यमिति यण् पाणिनः , पाणिनस्य अपत्यम् , पणिनः युवा इति इण् पाणिनिः इयमेवा व्युत्पत्तिः पदमञ्जरीमध्ये प्रदर्शिता अस्ति । तथा कैयटादिभिः परमरूपेण स्वीकृता अस्ति । पूर्वकालिनाः वैयाकरणाः कैयटहरदत्तादिभिः येन केन प्रकारेण लक्षणानुसारेण शब्दस्य साधुत्वे प्रयत्नः कृतः । तथा लक्ष्यं प्रति ते अलक्ष्याः अभवन् । अस्माभिः पूर्वमेव उक्तं यत् पाणिन-पाणिनि इति द्वे नाम्नी एकस्य एव जनकस्य अस्ति । अवस्थायामस्यां पाणिनस्य पाणिनेः पितृत्वेन निर्देशः शास्त्रविरुद्धः अस्ति । यं पाणिनिशब्दमेते युवाप्रत्ययान्तम् अस्ति । एतत् गोत्रप्रवरप्रकरणे गोत्ररूपेण प्रयुक्तः अस्ति । अनेन कारणेन पाणिनेः

पिता पाणिनः नास्ति अपि तु पणिन् एवास्ति अस्य एव रूपं अकारान्तः अस्ति । महर्षिना पतञ्जलिना अपि पाणिनिं दाक्षीपुत्ररूपेण प्रतिपादितः ।

दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः 1/1/20

दाक्षीति पदं गोत्रप्रत्ययान्तस्य दाषेः स्त्रीलिंगमस्ति । अनेन सिद्धं भवति यत् पाणिनेः जननी दक्षकुलस्य आसीत् ।

सन्दर्भग्रन्थाः

- पाणिनीयासूत्राष्टाध्यायी ।
- काशिकावृत्तिः ।
- मुनिकविवर्णनम् ।
- लघुसिद्धान्तकौमुदी ।
- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ।
- लघुसिद्धान्तकौमुदी गुजराती ।
- अमरकोषः ।

માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણનો અભ્યાસ

અજીતસિંહ બી. જાડેજા

આસી. પ્રોફેસર,

મા આશાપુરા કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, ભુજ

૧. પ્રસ્તાવના

શિક્ષક એ રાષ્ટ્રનો નિર્માતા અને ભાગ્ય વિધાતા છે. તે રાષ્ટ્રના ભાવિ અને ઈતિહાસનો સર્જક છે. શિક્ષણ દ્વારા તે બાળકને જીવન જીવવાની કલા શીખવે છે. શિક્ષક એ વિદ્યાર્થીનો માર્ગદર્શક, પથ દર્શક અને જીવન સંરક્ષક છે તે બૌદ્ધિક પરંપરા અને તકનિકી કૌશલ્યોને એક પેઢીથી બીજી પેઢી સુધી પહોંચાડવાની મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આથી જ એમ કહેવાયું છે કે..

" No system of education can raise higher than its teachers."

બાળકોના સર્વાંગી વિકાસની જવાબદારી શિક્ષકોએ અદા કરવાની છે તેથી શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણના સંદર્ભમાં શાળામાં શિક્ષકોનું સ્વ-સશક્તિકરણ એટલે કે શિક્ષકોએ શાળાઓમાં નિશ્ચિત કરેલા ધ્યેયોની ઓળખ મેળવીને તેની પ્રાપ્તિ માટે તે દિશા તરફ કાર્ય હાથ ધરીને જાળવી રાખવું જોઈએ. અને જરૂર જણાયતો તેમાં દિશાસૂચક પરિવર્તનો લાવવા જોઈએ. તે માટે શૈક્ષણિક સૂચનો અને અધ્યાપન વ્યૂહ રચનાઓનું યોગ્ય રીતે ઓયોજન અને અમલીકરણ કરવાનું સામર્થ્ય શિક્ષકોએ પોતાના વ્યવસાયિક જ્ઞાન અને પોતાના દૃષ્ટિકોણથી યોગ્ય નિર્ણયો લઈને પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. જેટલું વધારે તેમાં સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરશે તેટલા તેઓ વધારે મહત્તમ પરિણામો મેળવી શકશે. આથી શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણના સંદર્ભમાં શાળામાં શિક્ષકોનું સ્વ-સશક્તિકરણનો અભ્યાસ હાથ ધરવાનો નમ્ર પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

૨. સમસ્યા વિધાન

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં નીચે મુજબની સમસ્યા પસંદ કરેલ હતી.

માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણનો અભ્યાસ

૩. પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાવહારિક વ્યાખ્યા

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ઉપયોગમાં લીધેલા પારિભાષિક શબ્દોના અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

• માધ્યમિક શાળાઓ :

સરકારશ્રીના નિશ્ચિત કરેલ માળખા મુજબ માધ્યમિક કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપતી ભુજ તાલુકાની શાળાઓ.

• શિક્ષકો :

ભુજ તાલુકાની માધ્યમિક શાળાઓમાં શિક્ષણકાર્ય કરાવનાર કે શિક્ષણ આપનાર ગુરુ.

• **સ્વ-નિયંત્રણ :**

ભુજ તાલુકાના શિક્ષકોનું નિશ્ચિત ધ્યેયોની પ્રાપ્તિ માટે સૂચનાઓનું તેમજ વર્ગખંડમાં અધ્યાપનીય વ્યૂહરચનાઓનું આયોજન અને અમલીકરણ.

૪.સંશોધનના હેતુઓ

પ્રસ્તુત સંશોધનના હેતુઓ આ પ્રમાણે નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા હતા.

૧ માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોનાં સ્વ-નિયંત્રણનો અભ્યાસ કરવો.

૨ માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોનાં સ્વ-નિયંત્રણનો વિસ્તારના સંદર્ભમાં અભ્યાસ કરવો.

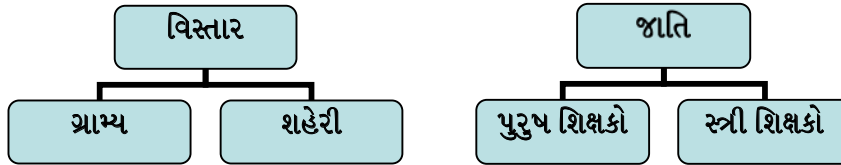
૩ માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોનાં સ્વ-નિયંત્રણનો જાતિના સંદર્ભમાં અભ્યાસ કરવો.

૫. સંશોધનમાં સમાવિષ્ટ ચલો

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં નીચે મુજબના ચલનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

• **સ્વતંત્ર ચલ :**

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સ્વતંત્ર ચલ નીચે મુજબ હતા.

• **પરતંત્ર ચલ :**

પ્રસ્તુત અભ્યાસના પરતંત્ર ચલ આ મુજબ હતો.સ્વ-નિયંત્રણ

૬.સંશોધનની ઉત્કલ્પનાઓ

પ્રસ્તુત સંશોધન અંગે નીચે મુજબની ઉત્કલ્પનાઓ રચવામાં આવી હતી.

Ho_{1.0} માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણના વિસ્તારના સરેરાશ પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.

Ho_{1.1} માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણના વિસ્તારના સંદર્ભમાં ધ્યેય પસંદગીના સરેરાશ પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.

Ho_{1.2} માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણના વિસ્તારના સંદર્ભમાં ધ્યેય ઓળખના સરેરાશ પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.

Ho_{1.3} માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણના વિસ્તારના સંદર્ભમાં દિશાસૂચક કાર્યની જાળવણીના સરેરાશ પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.

Ho_{1.4} માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણના વિસ્તારના સંદર્ભમાં દિશાસૂચક પરિવર્તનના સરેરાશ પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.

Ho_{1.5} માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણના વિસ્તારના સંદર્ભમાં ધ્યેય અંતિમીકરણના સરેરાશ પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.

Ho_{2.0} માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણના જાતિના સરેરાશ પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.

Ho_{2.1} માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણના જાતિના સંદર્ભમાં ધ્યેય પસંદગીના સરેરાશ પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.

Ho_{2.2} માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણના જાતિના સંદર્ભમાં ધ્યેય ઓળખના સરેરાશ પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.

Ho_{2.3} માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણના જાતિના સંદર્ભમાં દિશાસૂચક કાર્યની જાળવણીના સરેરાશ પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.

Ho_{2.4} માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણના જાતિના સંદર્ભમાં દિશાસૂચક પરિવર્તનના સરેરાશ પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.

Ho_{2.5} માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણના જાતિના સંદર્ભમાં ધ્યેય અંતિમીકરણના સરેરાશ પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.

૭.સંશોધનનું ક્ષેત્ર

સંશોધન શાસ્ત્રના નિષ્ણાંતો દ્વારા સંશોધન ક્ષેત્રને મુખ્ય ત્રણ વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે.

(૧)ઐતિહાસિક સંશોધન (૨)વર્ણનાત્મક સંશોધન (૩)પ્રાયોગિક સંશોધન

પ્રસ્તુત સંશોધન એ વર્ણનાત્મક સંશોધન ક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલ છે.

૮.સંશોધનનું મહત્વ

માધ્યમિક શિક્ષણ એ સમગ્ર શિક્ષણની સૌથી મહત્વની કડી છે. જેમાં માધ્યમિક શિક્ષણ કાર્ય કરતા શિક્ષકો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. શિક્ષકો એ સમગ્ર શિક્ષણ પ્રક્રિયાનું હૃદય છે. તે પોતાની આગવી શૈલી દ્વારા શિક્ષણ કાર્યને યોગ્ય દિશા આપવાનું કાર્ય કરે છે. જેમાં શિક્ષકોનું સ્વ-નિયંત્રણ ખૂબ જ આગવી ભૂમિકા ભજવે છે. જે

શિક્ષકોમાં આ અભ્યાસ દ્વારા જાણી શકાશે અને તેના આધારે શિક્ષકોને જરૂરી માર્ગદર્શન આપી શકાશે. તથા જરૂર જણાય ત્યાં સ્વ-નિયંત્રણના વિકાસ માટેના કાર્યક્રમો પણ યોજી શકાશે.

૯. સંશોધનની સીમા

પ્રસ્તુત સંશોધનની કેટલીક સીમાઓ નક્કી કરેલ.

- (૧) પ્રસ્તુત અભ્યાસ ભુજ તાલુકાની અમુક માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકો પૂરતો મર્યાદિત છે.
- (૨) પ્રસ્તુત અભ્યાસ ગુજરાતી માધ્યમની માધ્યમિક શાળાઓ પૂરતો મર્યાદિત છે.

૧૦. વ્યાપવિશ્વ

અભ્યાસકે વ્યાપવિશ્વ તરીકે ભુજ તાલુકાની ૫૮ માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકો પસંદ કરેલ છે.

૧૧. નમૂના પસંદગી

પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે અભ્યાસકે સ્તરીકૃત યાદચ્છિક નમૂનો પસંદ કરવાની પ્રયુક્તિ પ્રયોજેલ છે. સંશોધકે વિસ્તાર ચલને નજર સમક્ષ રાખીને ભુજ તાલુકાની માધ્યમિક શાળાઓની યાદી બનાવી. જેમાં કુલ ૬૧ માધ્યમિક શાળાઓમાંથી શહેરી વિસ્તારની ૨૩ શાળાઓ અને ગ્રામ્ય વિસ્તારની ૩૮ શાળાઓ માંથી પૂર્વ નિર્ધારિત ૬૦ ટકા અનુક્રમે ૧૪ અને ૨૩ શાળાઓ એમ કુલ મળીને ૩૭ માધ્યમિક શાળાઓ યાદચ્છિક રીતે પસંદ કરવામાં આવી.

પસંદ થયેલ શાળાઓમાંથી બધા જ શિક્ષકોનો સમાવેશ નમૂના પસંદગીમાં કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ કેટલાક શિક્ષકો પાસેથી કસોટીઓ ભરાઈને પરત ન મળતા તેમને બાદ કરીને શહેરી વિસ્તારમાંથી ૧૨૩ શિક્ષકો અને ગ્રામ્ય વિસ્તારમાંથી ૨૦૪ શિક્ષકો એમ કુલ મળીને ૩૨૭ શિક્ષકો નમૂના તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

૧૨. સંશોધનની પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

૧૩. ઉપકરણ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં પ્રશ્નાંત બી.પરિહાર દ્વારા પીએચ.ડી. કક્ષાએ પ્રમાણિત કરેલ શિક્ષક સ્વ-નિયમન માપદંડનો ઉપયોગ સંશોધક દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો.

૧૪. માહિતી એકત્રીકરણ

માહિતી એકત્રીકરણ માટે પસંદ કરેલ માધ્યમિક શાળાઓના આચાર્યોને રૂબરૂ મળી તેમણે આપેલ સમય મુજબ શિક્ષકોને યોગ્ય સૂચનાઓ અને પૂર્ણ સમય આપીને સ્વ-નિયમન માપદંડ ભરાવી માહિતીનું એકત્રીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું.

૧૫. માહિતીનું પૃથક્કરણ

મેળવેલ માહિતીના પૃથક્કરણ માટે Excel નામના કોમ્પ્યુટર સોફ્ટવેરનો ઉપયોગ કરીને સરાસરી, પ્રમાણ વિચલન અને ક્રાંતિક ગુણોત્તર મેળવી ગણતરીઓ કરવામાં આવી હતી.

૧૬. માહિતીનું વર્ગીકરણ અને વિભાગીકરણ :

શિક્ષક સ્વ-નિયમન ઉપર નિયત ગુણાંકન યોજના મુજબ કસોટીના પાંચ પરિમાણોનું અલગ અલગ એમ ૩૨૭ શિક્ષકોનું ગુણાંકન કરવામાં આવ્યું. પ્રત્યેક શિક્ષકે પ્રત્યેક પરિમાણમાં પ્રાપ્ત કરેલ પ્રાપ્તિાંકો નોંધ્યા. અને તે પરથી સરાસરી અને પ્રમાણ વિચલન શોધવામાં આવ્યા જે સારણી ૧ માં દર્શાવેલ છે.

સારણી – ૧ માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણની આંકડાકીય વિગતો

કુલ પરિણામો	શિક્ષકો (N=327)	
	સરાસરી	પ્ર.વિચલન
કુલ પ્રાપ્તિાંક	૧૪૧.૦૦૩	૧૦.૬૮૦
ધ્યેય પસંદગી	૨૮.૬૭૮	૪.૮૫૮
ધ્યેય ઓળખ	૨૮.૩૮૨	૫.૩૩૪
દિશાસૂચક કાર્યની જાળવણી	૨૭.૮૩૭	૪.૮૧૫
દિશાસૂચક પરિવર્તન	૨૮.૬૩૬	૫.૦૫૬
ધ્યેય અંતિમીકરણ	૨૭.૪૬૭	૪.૫૧૦

સારણી-૧ નો અભ્યાસ કરતા જણાય છે કે માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણના કુલ નિદર્શના પ્રાપ્તિાંકોની સરાસરી ૧૪૧.૦૦૩ છે. જ્યારે પ્રમાણ વિચલન ૧૦.૬૮૦ છે. આમ, માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોનો સ્વ-નિયંત્રણ સામાન્ય કરતાં ઊંચો છે.

તેમજ કુલ નિદર્શના પ્રાપ્તિાંકોમાંથી અનુક્રમે ધ્યેય પસંદગીની સરાસરી ૨૮.૬૭૮ અને પ્રમાણ વિચલન ૪.૮૫૮, ધ્યેય ઓળખની સરાસરી ૨૮.૩૮૨ અને પ્રમાણ વિચલન ૫.૩૩૪, દિશાસૂચક કાર્યની જાળવણીની સરાસરી ૨૭.૮૩૭ અને પ્રમાણ વિચલન ૪.૮૧૫, દિશાસૂચક પરિવર્તનની સરાસરી ૨૮.૬૩૬ અને પ્રમાણ વિચલન ૫.૦૫૬ અને ધ્યેય અંતિમીકરણની સરાસરી ૨૭.૪૬૭ અને પ્રમાણ વિચલન ૪.૫૧૦ છે. બધા પરિમાણોમાં માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોનો સ્વ-નિયંત્રણ સામાન્ય કરતાં ઊંચો જણાય છે.

૧૭. વિભાગ મુજબ માહિતીનું વિશ્લેષણ, સારણીયન, અર્થઘટન

ઉપરોક્ત અંકશાસ્ત્રીય ગણતરીઓ માટે તથા તેના વિસ્તૃત અર્થઘટન માટે Excel નામના કોમ્પ્યુટર સોફ્ટવેરનો ઉપયોગ કરીને શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણની વિસ્તાર અને જાતિ બે ચલોને ધ્યાનમાં રાખીને ઉત્કલ્પનાઓની ચકાસણી કરવા માટે સરાસરી અને પ્રમાણ વિચલન શોધવામાં આવ્યા. તેમજ બે ચલો વચ્ચે સાર્થકતા જાણવા માટે ક્રાંતિક ગુણોત્તર શોધી વિભાગ મુજબ માહિતીનું વિશ્લેષણ, સારણીયન અને અર્થઘટન કરી રજૂઆત કરવામાં આવી છે.

Ho_{1.0} માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણના વિસ્તારના સરેરાશ પ્રાપ્તિાંકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.

સારણી – ૨ માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણની વિસ્તાર અનુસાર આંકડાકીય વિગતો

કુલ પરિમાણો	શહેરી શિક્ષકો (N-123)		ગ્રામ્ય શિક્ષકો (N-204)		ક્રાંતિક ગુણોત્તર
	સરાસરી	પ્ર.વિચલન	સરાસરી	પ્ર.વિચલન	
કુલ પ્રાપ્તાંક	૧૪૧.૧૪૬	૧૨.૨૧૮	૧૪૦.૨૨૧	૧૦.૮૫૫	૧.૪૩૪
ધ્યેય પસંદગી	૨૮.૨૭૬	૪.૪૬૫	૨૮.૩૦૩	૫.૧૮૩	૧.૭૮૨
ધ્યેય ઓળખ	૨૮.૦૮૭	૫.૮૮૨	૨૮.૫૫૩	૪.૮૧૦	૦.૭૧૩
દિશાસૂચક કાર્યની જાળવણી	૨૮.૬૮૮	૫.૨૮૭	૨૭.૩૧૮	૪.૪૩૨	૨.૪૨૩
દિશાસૂચક પરિવર્તન	૨૮.૬૦૮	૪.૬૬૫	૨૮.૬૫૧	૫.૨૮૮	૦.૦૭૫
ધ્યેય અંતિમીકરણ	૨૭.૪૬૩	૫.૧૬૮	૨૭.૩૮૨	૪.૧૮૦	૦.૧૨૮

સારણી-૨ નો અભ્યાસ કરતા જણાય છે કે માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણના વિસ્તારના સંદર્ભમાં કુલ નિદર્શના શહેરી શિક્ષકોની સરાસરી ૧૪૨.૧૪૬ છે. જ્યારે પ્રમાણ વિચલન ૧૨.૨૧૮ છે અને ગ્રામ્ય શિક્ષકોની સરાસરી ૧૪૦.૨૨૧ છે. જ્યારે પ્રમાણ વિચલન ૧૦.૮૫૫ છે. શહેરી શિક્ષકોનું સ્વ-નિયંત્રણ ગ્રામ્ય શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણ કરતા વધારે છે. આ તફાવત સાર્થક છે કે કેમ તે જાણવા શોધવામાં આવેલ ક્રાંતિક ગુણોત્તર ૧.૪૪ છે જે ૦.૦૫ કક્ષાએ ૧.૮૬ કરતા ઓછું છે. એટલે કે તફાવત સાર્થક નથી. આથી કહી શકાય કે માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણના વિસ્તારના સરેરાસ પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળતો નથી.

Ho_{2.0} માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણના જાતિના સરેરાસ પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.

સારણી – ૩ માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણની જાતિ અનુસાર આંકડાકીય વિગતો

કુલ પરિમાણો	પુરુષ શિક્ષકો (N-234)		સ્ત્રી શિક્ષકો (N-93)		ક્રાંતિક ગુણોત્તર
	સરાસરી	પ્ર.વિચલન	સરાસરી	પ્ર.વિચલન	
કુલ પ્રાપ્તાંક	૧૪૦.૮૦૨	૧૧.૧૮૮	૧૪૧.૦૫૪	૮.૮૫૮	૦.૧૨૦
ધ્યેય પસંદગી	૨૮.૬૮૬	૪.૮૮૪	૨૮.૬૦૨	૫.૧૦૫	૦.૧૫૨
ધ્યેય ઓળખ	૨૮.૦૦૦	૫.૩૪૦	૨૮.૩૪૪	૫.૨૨૪	૨.૦૮૫
દિશાસૂચક કાર્યની જાળવણી	૨૭.૭૩૦	૪.૮૭૦	૨૮.૧૦૭	૪.૬૮૮	૦.૬૪૮
દિશાસૂચક પરિવર્તન	૨૮.૮૫૪	૫.૧૮૩	૨૮.૦૮૬	૪.૭૦૧	૧.૨૮૪
ધ્યેય અંતિમીકરણ	૨૭.૬૧૮	૪.૭૭૭	૨૬.૮૧૩	૪.૦૦૧	૧.૩૫૮

સારણી – ૩ નો અભ્યાસ કરતા જણાય છે કે માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણના જાતિના સંદર્ભમાં કુલ નિદર્શના પુરુષ શિક્ષકોની સરાસરી ૧૪૦.૮૦૨ છે. જ્યારે પ્રમાણ વિચલન ૧૧.૧૮૮ છે. અને સ્ત્રી શિક્ષકોની સરાસરી ૧૪૧.૦૫૪ છે. જ્યારે પ્રમાણ વિચલન ૮.૮૫૮ છે. પુરુષ શિક્ષકોનું સ્વ-નિયંત્રણ સ્ત્રી શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણ કરતા ઓછું છે. આ તફાવત સાર્થક છે કે કેમ તે જાણવા શોધવામાં આવેલ ક્રાંતિક ગુણોત્તર ૦.૧૨૦ છે જે ૦.૦૫ કક્ષાએ ૧.૮૬ કરતા ઓછું છે. એટલે કે તફાવત સાર્થક નથી. આથી કહી શકાય કે માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણના જાતિના સરેરાસ પ્રાપ્તિઓ વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળતો નથી.

૧.૬.સંશોધનના તારણો

માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોમાં સ્વ-નિયંત્રણ સામાન્ય હકારાત્મક જણાય છે. જે નીચે મુજબના બે ચલોને ધ્યાનમાં રાખીને જોવાનું પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યું હતું.

☞ વિસ્તારના સંદર્ભમાં શિક્ષક સ્વ-નિયંત્રણ :

- ❖ વિસ્તારના સંદર્ભમાં માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નથી. શહેરી અને ગ્રામ્ય શિક્ષકોમાં સ્વ-નિયંત્રણની કક્ષા સામાન્ય જોવા મળે છે.
- ❖ વિસ્તારના સંદર્ભમાં ધ્યેય પસંદગીમાં માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણ વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળતો નથી. તેથી ધ્યેય પસંદગી ઉપર વિસ્તારની સાર્થક અસર જણાતી નથી.
- ❖ વિસ્તારના સંદર્ભમાં ધ્યેય ઓળખમાં માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણ વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળતો નથી. આમ, શહેરી અને ગ્રામ્ય શિક્ષકોમાં ધ્યેય ઓળખ સામાન્ય જોવા મળે છે.
- ❖ વિસ્તારના સંદર્ભમાં દિશાસૂચક કાર્યની જાળવણીમાં માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણ વચ્ચે ૮૫ ટકાએ સાર્થક તફાવત જોવા મળે છે. તેથી કહી શકાય કે શહેરી શિક્ષકો ગ્રામ્ય શિક્ષકો કરતાં સૂચક રીતે દિશાસૂચક કાર્યની જાળવણીના તરફેણમાં છે તેવું ૮૫ ટકાના સંદર્ભમાં કહી શકાય. પરંતુ ૮૮ ટકાના સંદર્ભમાં બંને વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળતો નથી.
- ❖ વિસ્તારના સંદર્ભમાં દિશાસૂચક પરિવર્તનમાં માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણ વચ્ચે સાર્થક તફાવત જણાતો નથી. જે બંને વચ્ચે સામાન્ય દિશાસૂચક પરિવર્તન જણાય છે.
- ❖ વિસ્તારના સંદર્ભમાં ધ્યેય અંતીમીકરણમાં માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણ વચ્ચે સાર્થક તફાવત જણાતો નથી.

☞ જાતિના સંદર્ભમાં શિક્ષક-સ્વ-નિયંત્રણ :

- ❖ જાતિના સંદર્ભમાં માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણ વચ્ચે સાર્થક તફાવત જણાતો નથી. પુરુષ અને સ્ત્રી શિક્ષકોમાં સ્વ-નિયંત્રણની કક્ષા સામાન્ય જોવા મળે છે.

- ❖ જાતિના સંદર્ભમાં ધ્યેય પસંદગીમાં માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણ વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળતો નથી. તેની ધ્યેય પસંદગી ઉપર જાતિની સાર્થક અસર જણાતી નથી.
- ❖ જાતિના સંદર્ભમાં ધ્યેય ઓળખમાં માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણ વચ્ચે ૯૫ ટકાએ સાર્થક તફાવત જોવા મળે છે. તેથી કહી શકાય કે પુરુષ શિક્ષકો કરતા સ્ત્રી શિક્ષકો સૂચક રીતે ધ્યેય ઓળખના તરફેણમાં છે તેવું ૯૫ ટકાના સંદર્ભમાં કહી શકાય. પરંતુ ૯૯ ટકાના સંદર્ભમાં બંને વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળતો નથી.
- ❖ જાતિના સંદર્ભમાં દિશાસૂચક કાર્યની જાળવણીમાં માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણ વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળતો નથી. આમ, પુરુષ અને સ્ત્રી શિક્ષકોમાં દિશાસૂચક કાર્યની જાળવણી સામાન્ય રીતે સરખી જોવા મળે છે. (૫) જાતિના સંદર્ભમાં દિશાસૂચક પરિવર્તનમાં માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણ વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળતો નથી. આમ, પુરુષ અને સ્ત્રી શિક્ષકોમાં દિશાસૂચક પરિવર્તન સામાન્ય જોવા મળે છે.
- ❖ જાતિના સંદર્ભમાં ધ્યેય અંતિમીકરણમાં માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોના સ્વ-નિયંત્રણ વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળતો નથી. આમ, પુરુષ અને સ્ત્રી શિક્ષકોમાં ધ્યેય અંતિમીકરણ સામાન્ય જોવા મળે છે.

૧૭. સંશોધનના શૈક્ષણિક ફલિતાર્થો

- વર્તમાન સમયને ધ્યાનમાં રાખી માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોનો સ્વ-નિયંત્રણ હકારાત્મક તેમજ ઊંચો જોવા મળે છે. જેથી તે જળવાઈ રહે તેવા પ્રયત્નો કરવા.
- શિક્ષકોમાં સ્વ-નિયંત્રણના વિકાસ માટે વર્કશોપ, સેમીનાર, તાલીમો ગોઠવીને તેમાં તેમને એક જ કાર્યસિધ્ધિના અનેક ધ્યેયોમાંથી સૌથી ઉત્તમ ધ્યેયની પસંદગી કરી અને તે દિશામાં સતત કાર્ય જાળવી રાખવા તેમજ તેમાં જરૂર જણાયતો તે દિશા તરફ આગળ વધવા તેમાં પરિવર્તન લાવીને ધ્યેય અંતિમીકરણ પર પહોંચવા માટેના જુદા જુદા અનુભવો પૂરા પાડવા.
- માધ્યમિક શાળાઓમાં વ્યાવસાયિક વૃદ્ધિના કાર્યક્રમોનું આયોજન કરી શિક્ષકોને વ્યાવસાયિક પ્રગતિની તકો પુરી પાડી તેમજ શિક્ષકોને પોતાના વ્યાવસાયિક જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરવા માટે તાલીમી વર્ગોની વ્યવસ્થા કરીને તેમને પ્રોત્સાહીત કરવા.
- સ્વ-નિયંત્રણમાં ગ્રામ્ય શિક્ષકોને દિશાસૂચક કાર્યની જાળવણીનું અને પુરુષ શિક્ષકોને ધ્યેય ઓળખનું સ્તર ઊંચું લાવવા માટે તેમને યોગ્ય માર્ગદર્શન અને પ્રોત્સાહન પુરું પાડતા કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવું.

૧૮. ઉપસંહાર

પ્રસ્તુત અભ્યાસ માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોનો સ્વ-નિયંત્રણ જાણવા માટે હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. આ અભ્યાસ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી વિગતો હવે પછીના સંશોધકોને પથદર્શક બનવામાં કંઈક અંશે મદદરૂપ બને તેમજ શિક્ષણ જગતને ઉપયોગી બને એવી અભ્યર્થના...

❖સંદર્ભ સૂચિ :-

- આચાર્ય મોહિની (૨૦૦૮) શિક્ષણ સંશોધનનું પધ્ધતિ શાસ્ત્ર,અમદાવાદ. અક્ષર પબ્લિકેશન.
- ઉચાટ દિનેશચંદ્ર એ. (૨૦૦૦): સંશોધનની વિશિષ્ટ પધ્ધતિઓ, રાજકોટ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી.
- દેસાઈ, હરિભાઈ જી. અનેકૃષ્ણકાંત જી. દેસાઈ (૧૯૯૭): સંશોધન પધ્ધતિઓ અને પ્રવિધિઓ,અમદાવાદ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.
- દેસાઈ, પરીખ અને શાહ (૧૯૭૩) : અભિનવ શાળા અને સંચાલન પ્રકાશન,અમદાવાદ.
- પટેલ આર.એસ. (૨૦૦૮): શૈક્ષણિક સંશોધન માટે,અમદાવાદ, આંકડાશાસ્ત્રીય પધ્ધતિઓ, જય પબ્લિકેશન.

ધોડિયા સમુદાયમાં શિક્ષણનો પ્રભાવ: એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ

પ્રા.સંજય વી.પટેલ

સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, ખેરગામ જિ: નવસારી

પ્રસ્તાવના:-

ભારતના તમામ આદિવાસી સમુદાયો પોતાની વિશિષ્ટતા ધરાવે છે. તેઓની સમાજ વ્યવસ્થાના વિભિન્ન પાસાઓ જેવા કે કુટુંબ, લગ્ન, ધર્મ, શિક્ષણ વગેરે પોતાની સ્થાનિક વિકસાવેલી વ્યવસ્થાને અનુસરે છે. સામાજિક પરિવર્તનની પ્રક્રિયાના પરિણામ સ્વરૂપે વિકસેલી પ્રક્રિયાઓ જેવી કે સંસ્કૃતિકરણ, આધુનિકીકરણ, શહેરીકરણ અને ધર્માન્તરણની પ્રક્રિયાના આધારે આદિવાસી સમુદાયોમાં પરિવર્તનની પ્રક્રિયા ઉદભવી છે. ગુજરાતમાં વસવાટ કરતા તમામ આદિવાસી સમુદાયોમાં ઓછાવાતા પ્રમાણમાં સામાજિક પરિવર્તનની પ્રક્રિયા જોવા મળે છે. ગુજરાતના તમામ આદિવાસી સમુદાયોમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ સમાન જોવા મળતે નથી. ૨૦૧૧ ની વસ્તી ગણતરી અનુસાર આદિવાસીઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ જોવા મળે છે. જે પૈકી દક્ષિણ ગુજરાતમાં વસવાટ કરતી ધોડિયા આદિવાસીમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ સૌથી વિશેષ જોવા મળે છે. ગુજરાતના તમામ આદિવાસી સમુદાયો કરતા ધોડિયા આદિવાસીમાં સામાજિક પરિવર્તનનું પ્રમાણ વિશેષ જોવા મળે છે. ૨૦૧૧ ની વસ્તી ગણતરીના અહેવાલ પ્રમાણે ધોડિયામાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ..... છે. આ રીતે સ્પષ્ટ બાબત જોઈ શકાય કે ધોડિયા સમુદાય પર શિક્ષણોન વિશેષ પ્રભાવ જોવા મળે છે. આ વિશેષ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને નવસારી જિલ્લામાં વસવાટ કરતા ધોડિયા સમુદાયમાં શિક્ષણના લીધે કેવું પરિવર્તન આવ્યું છે? તે બાબતના પ્રત્યુત્તર રૂપે પ્રસ્તુત સંશોધન હાથ ધરવામાં આવ્યું છે.

અભ્યાસ એકમની પસંદગી :-

પ્રસ્તુત સંશોધન માટે અભ્યાસ એકમ પસંદ કરવા માટે બિનચલ્લિત નિદર્શન પદ્ધતિના હેતુલક્ષી નિદર્શન પ્રમાણે ઉતરદાતાની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. જેમાં નવસારી જિલ્લાના વાંસદા, ચીખલી, અને ખેરગામ તાલુકાની કોલેજોમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ પૈકી દરેક કોલેજમાંથી ૧૦ વિદ્યાર્થીઓની પસંદગી કરીને કુલ ૫૦ વિદ્યાર્થીઓનું અભ્યાસ એકમ તરીકે પસંદ કરવામાં આવેલ છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પસંદ કરેલ ઉતરદાતા પાસેથી પ્રશ્નાવલી પ્રયુક્તિના આધારે જુદી જુદી માહિતીનું એકત્રીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું અને આ માહિતીના વિશ્લેષણના આધારે ધોડિયા સમુદાયમાં જોવા મળતી કેટલીક બાબતો નીચે પ્રમાણે જોવા મળે છે.

૧) રહેઠાણમાં આવેલ પરિવર્તન:-

દક્ષિણ ગુજરાતમાં વસવાટ કરતા ધોડિયા સમુદાયની રહેઠાણની વ્યવસ્થામાં વિશેષતા જોવા મળે છે. આ સમુદાયના લોકોના રહેઠાણ માટેના મકાનો છુટાછવાયા હતા જેને ફળિયા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ ફળિયામાં પોતાના રહેઠાણ માટેના મકાનો આધુનિક ઢબના જોવા મળ્યા છે. જેનું બાંધકામ પાકું અને અર્ધ પાકું જોવા મળ્યું હતું. શિક્ષણના કારણે આ સમુદાયના લોકોએ બિન આદિવાસી લોકોની જેમ પોતાના રહેઠાણ બનાવવાનું શરૂ કર્યું છે. પશુઓના રહેઠાણ માટે અલગ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હોય છે. આ ઉપરાંત અનાજ મુકવા માટે કોઠાર, ઓરડો, રસોડું વગેરે અલગ અલગ જોવા મળ્યા છે. મોટા ભાગના મકાનો આધુનિક અને બંગલા પ્રકારના જોવા મળ્યા હતા. આદિવાસી સમાજમાં આવેલ આ એક મોટામાં મોટું પરિવર્તન ગણાવી શકાય છે. આમ, માણસની પ્રાથમિક જરૂરિયાતના સાધન તરીકે સારું, સ્વચ્છ અને સુવિધાપૂર્ણ રહેઠાણ બનાવવાના પ્રાધાન્ય આપે છે. આવા પરિવર્તનમાં શિક્ષણનો સિંહ ફાળો માનવામાં આવે છે.

૨) પોશાકમાં આવેલ પરિવર્તન:-

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સમાવિષ્ટ ઉતરદાના પોશાક વિશે માહિતી એકત્ર કરતા જણાયુ કે, મોટા ભાગના ઉતરદાતાના પોશાકમાં પરિવર્તન આવેલુ જોવા મળે છે. પહેલાના આદિવાસી લોકો જે પોશાક પહેરતા હતા અને આજના આદિવાસીઓ જે પોશાક પહેરે છે તેમાં જમીન આસમાનનુ અંતર જોવા મળે છે. ધોડિયા સમુદાયમાં આવેલ પરિવર્તનમાં પોશાકમાં પણ પરિવર્તન જોવા મળે છે. આ સમુદાયનો પરંપરાગત પોશાક ખુબ ઓછા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. પરંતુ શિક્ષણના પ્રચાર અને પ્રસારના કારણે આધુનિક પોશાકનું પ્રચલન વધ્યુ છે. જો કે મોટી ઉમરના સ્ત્રી અને પુરૂષો પરંપરાગત પોશાકને વળગી રહ્યા છે. શિક્ષીત કુટુંબની સ્ત્રી બિન આદિવાસી સમુદાયની સ્ત્રીના પોશાકને અપનાવતી જોવા મળે છે. શિક્ષણ અને વધતા શહેરીકરણના કારણે ધોડિયા આદિવાસીના પોશાકમાં આવા પ્રકારનું પરિવર્તન જોવા મળે છે.

૩) ધાર્મિક માન્યતા અને રૂઢિઓમાં આવેલ પરિવર્તન:-

આદિવાસી સમુદાયમાં અંધશ્રદ્ધા, વહેમ, ભુત, ડાકણ અને ભગતનું સ્થાન વિશેષ જોવા મળે છે એવી માન્યતા જોવા મળે છે. પરંતુ આ વાતમાં વર્તમાનમાં તથ્ય ઓછુ રહેલુ છે કારણ કે આદિવાસી સમુદાયમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ વધતા પરંપરાગત ખ્યાલો કેટલેક અંશે દુર થયા છે. ધોડિયા આદિવાસી સમુદાયમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ સૌથી વધારે હોવાથી ધર્મ પ્રત્યેના પરંપરાગત વલણોમાં પરિવર્તન આવેલુ જોવા મળે છે. શિક્ષણનું પ્રમાણ વધતા જીવનશૈલીમાં બદલાવ અને નોકરી કે વ્યવસાય માટે શહેરી સમુદાયમાં સ્થળાંતર તેમજ બિન આદિવાસી સાથેના સંપર્કના લીધે ધાર્મિક માન્યતાઓમાં પરિવર્તન આવેલુ જોવા મળે છે. ધોડિયા આદિવાસી સમુદાયમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય અને જય પરમાત્મા સંપ્રદાયની સૌથી વધુ અસર હોવાથી ધર્મ અંગેની માન્યતામાં પરિવર્તન આવેલુ જોવા મળે છે. જો કે આ સમુદાયમાં ધર્મ અંગેની પરંપરાગત કેટલીક માન્યતાઓને વળગી રહેવામા આવે છે. હિન્દુ દેવ-દેવીની સાથે અનાજની દેવી કન્સારી માતની પણ પુજા કરવામા આવે છે. પરંતુ આવી પુજામા પશુની બલી આપવામા આવતી તે પ્રથા વર્તમાનમાં જોવા મળતી નથી. શિક્ષણના કારણે બીમારી કે રોગોના નિવારણ માટે ભગત ભુવા પાસે જવાના બદલે ડોકટર પાસે ઈલાજ કરાવામા આવે છે. આમ, શિક્ષણ મેળવવાથી ધોડિયા સમુદાયમાં વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણનો ઉદભવ થયેલો જોવા મળે છે.

૪) લગ્નપ્રથામાં આવેલ પરિવર્તન:-

ગુજરાતના દરેક આદિવાસી સમુદાયમાં લગ્નની વ્યવસ્થામાં ભિન્નતા જોવા મળે છે. ધોડિયા આદિવાસી સમુદાયની લગ્ન વ્યવસ્થા પણ આદિવાસી સમાજ વ્યવસ્થા પ્રમાણે જોવા મળતી હતી. પરંતુ શિક્ષણના વિકાસના લીધે તેમાં પરિવર્તન આવેલુ જોવા મળે છે. પરંપરાગત લગ્નમાં ધાર્મિક વિધિ પોતાના સમુદાયના રીત રીવાજો પ્રમાણે જોવા મળતી હતી. તેમજ લગ્ન સમયે નાયગાન અને દાડનું પ્રચલન જોવા મળતુ હતુ. આ વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન જોવા મળે છે. ધોડિયા સમુદાયમાં શિક્ષણના પ્રચારના લીધે લગ્નની વ્યવસ્થામાં બિન આદિવાસી સમુદાયની વ્યવસ્થાના મૂલ્યો અપનાવતા થયા છે. લગ્ન સમયે મોંઘુ જમણવાર, કરિયાવર તેમજ દેખા દેખીના તત્વો જોવા મળે છે. આમ શિક્ષણના લીધે લગ્નમાં આધુનિક મૂલ્યોનું સાતત્ય જોવા મળે છે.

આ રીતે નવસારી જિલ્લામા વસવાટ કરતા ધોડિયા આદિવાસી સમુદાયમાં શિક્ષણના લીધે ઉપરોક્ત બાબતોમાં પરિવર્તન આવેલુ જોવા મળે છે. આ પ્રકારના પરિવર્તનના લીધે ધોડિયા સમુદાયમાં મિશ્રિત સ્વરૂપની સંસ્કૃતિ ઉદભવેલી જોવા મળે છે. શિક્ષણના લીધે ધોડિયામા દરજજા સભાનતાનો વિકાસ થયો છે. જેના લીધે બિન આદિવાસી સમૂહો સાથે કદમ મીલાવતી પ્રસ્તુત અભ્યાસમા જોવા મળે છે.

‘18મી-19મી સદીના ગુજરાતના બંદરો’

પ્રા. ડૉ. મુગેશ મનુભાઈ નાયક

એમ.એમ.ચૌધરી આર્ટ્સ કોલેજ, રાજેન્દ્રનગર

તા. ભિલોડા, જિ.સાબરકાંઠા

વેપાર અને ઉદ્યોગના વિકાસ માટે હંમેશા શાંતિની જરૂર છે. પ્રાચીનકાળથી ગુજરાતી પ્રજા વેપારી પ્રજા તરીકે જાણીતી છે. વહાણવટાની બાબતમાં ગુજરાત ઘણાં પ્રાચીન સમયથી ઊંચી પરંપરા ધરાવતું આવ્યું છે. આજથી લગભગ ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાંની હડપ્પીય સંસ્કૃતિએ વહાણવટાને વિકસાવ્યું હતું. આ સમયથી લઈને છેક 18માં સૈકા સુધી ગુજરાત તેનાં વહાણવટા તેમજ દરિયાઈ વેપાર માટે જાણીતું હતું. 19મા સૈકાથી વહાણવટાના પતનની શરૂઆત થઈ હતી. બંદરનું નિર્માણ વિવિધ નાના-નાના વિભાગોને ભેળવીને કરવામાં આવતું. જેને ‘મહલ’ કહેતા. તેના વહીવટી નામથી તેની વિશેષતા અંગેની માહિતી મળે છે. આવા મહલમાં (1) ફર્જામહલ (2) ખુશકલૈન્ગર (3) મહલલેન્ગરજહાજત (4) જિહાતગોદી (5) મહલ જિહાત ગોદી.

સને 1817 માં અમદાવાદ અંગ્રેજોના શાસન નીચે આવ્યું અને 1818 અને 1820માં ગાયકવાડ સાથે તથા પેશવા સાથે 1817 અને 1819 માં થયેલા કોલકરારને કારણે અંગ્રેજોની સત્તા ગુજરાતમાં સર્વોપરિ બની અને સમગ્ર દેશમાં શાંતિ પ્રસરી, આથી વેપાર-ઉદ્યોગ માટેનું અમુક અંશે સાનુકુળ વાતાવરણ ઘડાયું. 1807 ના સૌરાષ્ટ્રના રાજવીઓ સાથેના ‘વોકર સેટલમેન્ટ’ની એક કલમ મુજબ તેઓએ ચાંચિયાગીરી છોડી દેવાનું અને એમની હદમાં વાવાઝોડાથી તણાઈ આવેલા વહાણોના ભંગાર અને માલ ઉપરથી હક્ક ઉઠાવી લેવાનું સ્વીકાર્યું. વળી બ્રિટિશ નૌકાસૈન્યની તાકાતને કારણે પણ ચાંચિયાગીરીનો અંત આવ્યો.

કુદરતી રીતે રક્ષાયેલ બંદરોને દરિયાકિનારે બહાર નીકળતો ભૂભાગ, ટાપુઓ કે ખડકો રક્ષણ આપે છે. ભૂભાગ અને ખડકોથી રક્ષાયેલ બંદરનું ઉદાહરણ મુંબઈ બંદર છે. ગુજરાતના રાજુલા બંદરનું રક્ષણ શિયાલ બેટ કરે છે. ઈંગ્લેન્ડનો કિનારો તેના પશ્ચિમ ભાગ પર આવેલ આયર્લેન્ડથી રક્ષિત છે. નદી પર અથવા ખાડીમાં આવેલાં બંદરો અંદરના ભાગમાં હોય છે. તેથી પવનથી સર્જાતા તરંગોથી રક્ષાયેલાં રહે છે. કંડલા આ પ્રકારનાં બંદરોમાંનું છે. ગુજરાતનો કિનારો 1,600 કિ.મી. લાંબો છે.

•મુંબઈ અને સુરત:

19માં સૈકાની અધવચ્ચ સુધીમાં અને ખાસ કરીને મોટી આગબોટો બંધાવા લાગી અને સુએઝની નહેર ખોદાવાથી ભારત અને બ્રિટન વચ્ચેનો જળમાર્ગ ટૂંકો થયો તે પછી મુંબઈ એક આદર્શ બંરરગાહ તરીકે અદ્વિતીય સ્થાન પામ્યું. મુંબઈની વધતી જતી અગત્યનો ઉલ્લેખ કરવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે આ શહેર નાગરિક વિકાસનું કેન્દ્ર બની રહ્યું. વસ્તુતઃ તો 19માં સૈકા દરમિયાન મુંબઈ ભારતનું પ્રથમ પંક્તિનું શહેર બન્યું. પરિણામે એક બાજુથી ગુજરાતના ઘણા શહેરો તૂટવા માંડ્યાં અને બીજી બાજુ ગુજરાતની પ્રજાનું સ્થળાંતર વધ્યું.

EX- સુરત “પહેલાં પ્રાન્તનું અને તેને સંકળાયેલા જિલ્લાઓના સમગ્ર વેપાર માટે પ્રવેશદ્વાર હતું. અને વેપારવણજની ભાષામાં બીજા બધાં બંદરો, જેની સાથે હાલ (1853) જોને હરીફાઈમાં ઊતરવું પડે છે. તે ખરેખર તો તેનાં પૂરક બારાંઓ હતા. હવે તેઓની જેમ સુરત પણ મુંબઈ એક ગૌણ બારું બની ગયું અને અગાઉના તેના વેપારનો 4/5 ભાગ મુંબઈ જે પશ્ચિમ ભારતની રાજધાની બની ગયું છે. તેના હાથમાં ચાલી ગયો છે.

સુરત બંદરનો વહીવટ મુખ્ય બે અધિકારીઓ દ્વારા કરવામાં આવતો હતો (1) મુતાસદી (2) કિલેદાર (સેનાપતિ) મુતાસદી સુરતના મહત્વના વેપારીઓ સાથે સંબંધ રાખતો હતો. તેની પ્રતિષ્ઠા સુરતના વેપારી અને નાગરિકોનમાં અત્યંત મહત્વની હતી. બંદરના વહીવટી માટે કુલ 29 વિભાગ હતા. જેનો 9 મુખ્ય વિભાગોમાં વહેંચીને અભ્યાસ કરી શકાય છે.

(1)સુરક્ષા (CMITARY)

(2)ન્યાય (ક્ષાજી, કોર્ટ, દારોગા) (INDICIARY)

(3)ધાર્મિક, શુદ્ધ, મુહતાસિબ (RELIGIOUS)

(4)મહેસુલ (REVENUE)

(5)વેપાર (COMMERCE)

(6)વહીવટી અધિકારી (ADMINISTRATION)

(7)લોક કલ્યાણ (PUBLIC WORKS)

બંદરોની આવકનું મુખ્ય સાધન કરવેરા હોય છે. જે મોટી આવક ગણાય છે. બંદરની અંદર જે માલ વિદેશોમાંથી હિન્દની સરહદના બંદર દ્વારા આવતો હતો. તેના પર કસ્ટમ (જકાત) વેરો જાણીતો હતો. જ્યારે કોઈ સમુદ્રી જહાજનો કમાન્ડર જકાત સ્થળ (કસ્ટમ હાઉસ)

પર જતો હતો. જ્યાં તે કમાન્ડરને પોતાનો અને પોતાના જહાજનો વિસ્તૃત પરિચય આપવો પડતો હતો સુરતનું બે રીતે મહત્વ હતું.

(1) બંદર શહેર તરીકે (PORTCITY)

(2) દરિયાઈ શહેર (Mareline city)

સુરત સાથે પ્રથમ ભારતીય સમુદ્રોમાં (1) પૂર્વી ભારતીય

(2) પશ્ચિમ ભારતીય

(3) મધ્ય ભારતીય

(4) બંગાલની ખાડી

ત્યારબાદ યુરોપીય સમુદ્રીવેપાર, એટલાંટીક સમુદ્રી વેપાર, મધ્ય યુરોપ વેપાર દ્વારા સંકળાયેલું હતું.

સુરતને “મક્કાનો દરવાજો” કહેવાતું હતું. 64 દેશોના વાવટા ફરકાતા હતા. સુરત બંદરેથી આગ્રાની ગળી વિદેશ જતી અને અમદાવાદની ગળી ખંભાત બંદરેથી જતી. વેપાર રોજગારને પરિણામે સુરતમાં વેપારી મૂડી ઊભી થઈ. સુરતના શાહ સોદાગરની વણઝાર મોખરાનું સ્થાન ધરાવતી હતી. જેમાં વીરજી વોરા, હાજી અબ્દુલનબી વગેરે હતા. એકંદરે સુરતનો વેપાર ગુજરાતનાં બંગરો, કોંકણ, મલબાર અને સિંધ પૂરતો મર્યાદિત રહ્યો હતો.

●ખંભાત: 19મી સદીમાં ખંભાતનો વેપાર ઘટી ગયો હતો. સને 1878માં કુલ 10,000ટનનાં 566 વહાણ આવ્યા હતા. તેમાં કચ્છથી 61, સૌરાષ્ટ્રમાંથી 58, પોર્ટુગીઝ બંદરેથી 25, તળ ગુજરાતનાં બંદરોથી 248, મુંબઈથી 134, કોંકણથી 40 વહાણ આવ્યા હતા.

●ભરૂચ: ભરૂચનો વેપાર મુખ્યત્વે કચ્છના માંડવી અને દક્ષિણમાં કોંકણ અને મુંબઈ તથા સૌરાષ્ટ્રનાં બંદરો સાથે રહ્યો હતો. ભરૂચથી લાકડું સૌરાષ્ટ્રનાં ભાવનગર તળજા, મહુવા, વેરાવળ, માંગરોલ, પોરબંદર વગેરે બંદરોએ જતું હતું. 1875 દરમિયાન આ બંદરેથી મહુડાનાં ફૂલ અને ઘઉંની નિકાસ કરાઈ હતી. રેલ્વે લાઈન 1861 માં શરૂ થતા ભરૂચનો વેપાર ઘટ્યો હતો.

●ઘોઘા: ઈ.સ. 1817માં માલ ઉપર લેવાની જકાત કાઢી નાખી. ઘોઘા અને ઘોલેરાના બંદરોને વિકસાવવા પ્રયત્ન થયો હતો. ગુજરાત અને કચ્છનો માલ વીરમગામ થઈને ગાડા રસ્તે ઘોલેરા લાવવામાં આવતો હતો. ઘોઘા બંદરનો વેપાર અફીણ, કાશમીરી શાલ અને રૂનો

હતો. ભાવનગર રાજ્યે 1880 માં રેલ્વે લાઈન નાખતાં ઘોઘાનો વેપાર તદ્દન ઘટી ગયો હતો.

•સૌરાષ્ટ્રનાં બંદર: સૌરાષ્ટ્રમાં 1942 માં 62 બંદર હતા. રેલ્વેનાં આગમન પૂર્વે દરેક ખાડો ઉપરનું નાનું કે મોટું બંદર અંદરના પ્રદેશ સાથે વેપાર માટે ઉપયોગી હતું. કાંપથી પુરાઈ જવાને કારણે કે માલની હેરફેર બંધ થવાથી દસ બંદર બંધ થઈ ગયા હતા.

•કચ્છ: કચ્છનાં માંડવી, તૂણા, મુદ્રા, જામૌ, લખપત, રોહર, જીંજુડા અને કોટેશ્વર બંદરોનો પૂર્વ આફ્રિકા, ઈરાની અખાત તથા રાતા સમુદ્રના દેશો તથા મલબાર સાથે બહોળો વેપાર થતો. કસ્ટમ યુનિયનમાં ન જોડાવાને કારણે કચ્છનો વેપાર ઘટી ગયો હતો. કરાંચીના ઉદયને કારણે માંડવી અને લખપતના વેપારને ફટકો પડ્યો હતો. 1818 આસપાસ કચ્છનો મુંબઈ સાથેનો થોડો વેપાર ચાલતો હતો.

ટૂંકમાં 19માં સૈકાથી ગુજરાતના વહાણવટાનું પતન શરૂ થયું હતું. બ્રિટીશ શાસકોએ એક તરફ ગુજરાતના પુરાણ વહાણવટાને તોડ્યું તો બીજી તરફ આધુનિક વહાણવટું શરૂ કરવાની દિશામાં કોઈ જ પ્રયાસ કર્યો નહિ.

સંદર્ભ નોંધ:-

- (1) 'ગુજરાત', તુતીય આવૃત્તિ, ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ
પ્રકાશન, અમદાવાદ, 2006
- (2) ઠાકર ડૉ. ધીરૂભાઈ, 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ', પ્રથમ આવૃત્તિ,
ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ, 2000.
- (3) શાસ્ત્રી હરિપ્રસાદ ગં. "ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ", પ્રથમ આવૃત્તિ,
ભો.જે.વિદ્યાભવન, અમદાવાદ, 1984
- (4) મહેતા ડૉ. મકરંદ, 'સાંસ્થાનિક ભારતનો આર્થિક ઇતિહાસ'
યુનિ. ગ્રંથ.બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, 1985
- (5) દેસાઈ ડૉ. નીરા અ., "ગુજરાતમાં 19મી સદીમાં સામાજિક પરિવર્તન, તૃતીય આવૃત્તિ,
યુનિ. ગ્રંથ. બોર્ડ, અમદાવાદ, 2012
- (6) Sing M.P. 'Town Market, Mint and port in the moghal Empire'
- (7) Prof. Sing Dilbar, 'The Merchant Communicaties in Surat Trade, 'Trade Practice and in stitution in the hole 18th Century.'

A Comparative Study of Physically Handicapped and Normal Student of Secondary School with Reference to their Emotional Intelligence and Self-Concept

Guide :-

Dr. Sradhha Rai

Head, Department of Psychology

S.V.Arts College,

Ahmedabad

23

By: - Nikhil Thanki

Ph.D. Student

Abstract:-

The aim of the study is to know the emotional intelligence and self concept of physically handicapped and normal student of secondary school of Ahmedabad city. The sample consisted of 160 secondary school students. Out of which 80 were Physical Handicapped and 80 Normal. For this purpose of measurement emotional intelligence test by Dr. Palvi D. shah was used, and measurement of self concept the questionnaire constructed by Dr.R.K.Sarasvat was used. The obtained data was analyzed through 't' test to know the mean difference between Physically Handicapped and Normal student. The results Shows that there is significant difference in emotional intelligence between physically handicapped and normal student of secondary school, and the difference in self- concept is also significant.

Introduction

According to the Census 2001, there were approximately 22 million persons with disabilities in India who constituted 2.13 percent of the total population. Among the total disabled in the country, 12.6 million are males and 9.3 million are females. This includes persons with visual, hearing, speech, loco motor and mental disabilities. However, according to the World Bank Report 2009, approximately 6 percent of the Indian population has some form of disability. To top it up, the World Health Organization figure is stated at 10 percent of the total population. They face social and psychological barriers- ignorance, myths, prejudice, stereotyping and misconceptions about their capacities, acceptance by fellow workers, and low self-esteem, fear and over-protective families.

Individuals with physical disabilities and health impairments are almost similar to normal in several aspects. However, this disability is some way influence their self-concept and emotional intelligence.

Keywords

•Comparative research/study:-

Comparative research is a research methodology in the social sciences that aims to make comparisons across different countries or cultures. A major problem in comparative research is that the data sets in different countries may not use the same categories, or define categories differently.

•Secondary School:-

Secondary school is an educational institution where the second stage of the three schooling periods, known as secondary education and usually compulsory up to a specified age takes place. It follows elementary or primary education.

•What is Physically Handicapped:-

in 1995, the Government of India passed the Persons with Disabilities (Equal Opportunities, Protection of Rights and Full Participation) Act (PwD Act). As per Section 2 (I) of the Act, **Disability** is defined as:

- i. Blindness;
- ii. Low vision;
- iii. Leprosy-cured;
- iv. Hearing impairment;
- v. Loco motor disability;
- vi. Mental retardation;
- vii. Mental illness;

As per Sec 2(t) of the Act, '**persons with disability**' means a person suffering from not less than forty percent of any disability as certified by the medical authority.

Here I used Physically Handicapped words in my research paper, I focus only **Loco motor disability**.

•What is Emotional Intelligence:-

According to modern psychologist, the Emotional Intelligence is responsible for the success of a person for every man's success; Intelligence quotient contributes about 20% to the concerned by Emotional Intelligence. **Daniel Goleman (1995)** has defined Emotional Intelligence as the capacity for recognizing our own feeling and those of others, for motivating ourselves and for managing emotions. It describes abilities in a distinct from but complementary to academic intelligence. According to Goleman a key set of characteristics makes up Emotional Intelligence are (1) self awareness (2) self- regulation (3) Motivation (4) Empathy and (5) Social skills.

•What is Self-Concept:-

Philosophically the problem of the 'self' had been a question of great controversy among philosophers since time immemorial in India. Great ancient teachers of humanity have explained the concept of self in different ways. It is needless to mention that human beings have always been in quest of knowing the self of others and their own but have not succeeded so far.

Rogers, who developed a theory of personality based on the concept of self, explains the concept as "man is an organized whole rather than an accumulation of atomistic units. The deals with the total individual. Behavior is the function of the individual's perception of events and is not seen as a response to stimuli but.... Is basically the goal directed attempt of the organizing to satisfy its needs as experience in the field as perceived." The most important as part of an individual's phenomenal field as phenomenal field is that portion which consists of the perceptions of "I" and "me" the self.

Some previous study mentioned here.

Ms. Deepika Gupata and Neeta Mahajan(2006) have found that adolescent girls showed better results as compared to their counterparts boys in all major of Emotional intelligence.

Meeta Bhoraniya(2012) have found that Self Concept of higher secondary students according to Gender, Standard and Admission stream was equal.

Objectives:-

- 1 To examine and measuring the emotional intelligence among normal and physically handicapped student.
- 2 To examine development of self-concept among normal and physically handicapped student.

Hypothesis:-

- 1 There is no significant difference in the mean score of Emotional Intelligence between physically handicapped and Normal students of Secondary school.
- 2 There is no significant difference in the mean score of Self-Concept between physically handicapped and Normal students of Secondary school.

Method

Variables:-

- (a) Independent Variable
 - Student (Physically Handicapped and Normal)
- (b) Dependent Variable
 - Score of Emotional Intelligence
 - Score of Self Concept

Sample:-

The present study Normal & Physically Handicapped students were selected from the various schools from Ahmedabad city. The sample consisted of 80 normal students and 80 physically handicapped secondary school students of Ahmedabad city. The total sample of student were go 160. In the present study the selection of the sample from both the category were done by Random sampling method.

Tools:-

In the present study to measure Emotional Intelligence test by Dr.Plavi D Shah was used and to measure Self- Concept questionnaire constructed by Dr. R.K.Sarasvat was used

Procedure:-

The students who were studying in secondary school of Ahmedabad were randomly selected and both Scales were given and data was collected. The obtained data from 160 students were analyzed with the help of mean, S.D., and 't' test.

Result and Discussion**Table- 1.**

Showings mean, S.D. & 't'- Value Emotional Intelligence of physically handicapped and Normal students of Secondary school.

Group	N	Mean	S.D	't' Value	Table Value	Significance level
physically handicapped students	80	248.875	25.880	2.019	1.98	0.05
Normal students	80	256.5	17.244			

As can be seen from table no. 1 the 't' – value of 2.019 which is significant at 0.05 level. This means that the two groups differ significantly in relation to Emotional Intelligence. The Null hypothesis that “There is no significant difference in the mean score of

Emotional Intelligence between physically handicapped and Normal students of Secondary school.” Is rejected. The mean score of physically handicapped students is 248.875 as against the mean score of Normal students 256.5. It should be remembered that according to scoring pattern higher score indicates higher or better Emotional Intelligence. While less score indicates as lower Emotional Intelligence.

From the result it could be said that there is a significant difference in the Emotional Intelligence between physically handicapped and normal students of secondary school. The score of normal students is higher compared to physically handicapped students. It is concluded that normal students are having better Emotional Intelligence than physically handicapped students.

Table- 2.

Showings mean, S.D. & ‘t’- Value of Self-Concept of physically handicapped and Normal students of Secondary school.

Group	N	Mean	S.D	‘t’ Value	Table Value	Significance level
physically handicapped students	80	190.262	17.566	2.793	2.61	0.01
Normal students	80	183.537	12.469			

As can be seen from table no. 2 the ‘t’ – value of 2.793 which is significant at 0.01 level. This means that the two groups differ significantly in relation to Self-Concept. The Null hypothesis that “There is no significant difference in the mean score of Self-Concept between physically handicapped and Normal students of Secondary school.” Is rejected. The mean score of physically handicapped students is 190.262 as against the mean score of Normal students 183.537. It should be remembered that according to scoring pattern higher score indicates higher or better Self-Concept. While less score indicates as lower Self-Concept.

From the result it could be said that there is a significant difference in the Self-Concept between physically handicapped and normal students of secondary school. The score of physically handicapped students is higher compared to normal students. It is concluded

that physically handicapped students are having better Self-Concept than normal students.

References :-

- 1.Bhoraniya M.(2012) A study of Self-Concept of Higher secondary students. Gujarat Manovigyan Darshan Vol.No. 7, ISSUE NO.11, APR – JUN- 2012, P. 40-41.
- 2.Goleman D.(1995). Emotional Intelligence. New York : Bantam Books.
- 3.Gupta D. and Others(2006) A comparative study of Emotional Intelligence in adolescent girls and boys, Gujarat Journal of Psychology, Vol. No. 20, P. 49 – 53.
- 4.Hinger A (2006) Personality type and adjustment level of orthopadically handicapped and physically able students. The need for psychological intervention. Indian journal of applied psychology, 2006. Vol.43. P.1 – 6.
- 5.Mahida J.(2010) A study of Emotional Intelligence of the students studying in std 9th of secondary school in relation to some variables, Gujarat Manovigyan Darshan. Vol.No. 1, ISSUE NO.1, 2010, P. 17-21.
- 6.PwD Act, 1995 as the base for definitions for categories of disability.
- 7.Raniga N. (2010) A study of Self Concept secondary level students. Gujarat Manovigyan Darshan. Vol.No.3, ISSUE No.3,2010, P. 38 – 40.
- 8.UNDP, India, Livelihood Opportunities for Persons with Disabilities
- 9.Wylie,C.R. : Self Concept. Lincon University of Nebraska Press, 1974.
- 10.http://en.wikipedia.org/wiki/Comparative_research
- 11.http://www.thefreedictionary.com/secondary_school

KALIDASA AND BHAVABHUTI AS GREAT DRAMATIC WRITERS : A COMPARATIVE STUDY

24

Dr. Hemangini Raysingbhai Chaudhari,

Vyakhyata Sahayak, Gove. Arts & Com. Colle. Bhilad - Samarigam,

1.Introduction :

Kalidasa is known as a Great poet in Sanskrit literature, who is very popular as a Mahakavi. Kalidasa has written total seven books in Sanskrit language like : Kumarsambhavam, Malvikagnimitram, Raghuvansham, Meghadutam, Rutusanhar, Vikramorvasheeyam, Abhignanshakuntlam. All these books are increasing the greatest treasure of Sanskrit literature. Total three dramas of Kalidasa are very popular in the world of Sanskrit literature like : 1. Vikramorvasheeyam 2. Malvikagnimitram and 3. Abhignanshakuntlam, All these three dramas are unique.

Bhavabhuti is known as a poet and a dramatic writer. Bhavabhuti's famen as a poet rest on his three plays like : 1. Maltimadhava, 2. Mahavircharitra and 3. Uttaramcharitra. To turns to the dramas now, Maltimadhava appears to be the poet's first composition Mahavircharita and the Uttaramcharita. Uttaramcharita is the poet's master piece. It was this which at once placed Bhavabhuti in the very first rank of Sanskrit poets. In it is dramatized one particular incident in Rama's life after his recue of Sita and his return to Ayodhya from Lanka, viz., Sita's abandonment.

2. Kalidasa as a Great Dramatist :

Kalidas excels in depicting the sentiment of love while Bhavabhuti is in his element when depicting the sentiment of pathos. As a poet of nature and as a describer of the picturesque Bhavabhuti is not inferior to kalidasa. Natural scenery, however, as it is, without the fantasies it gives rise, alone appeals to him. Kalidasa would be more attracted by its suggestiveness. In this respect Bhavbhuti's descriptions of Himalaya and Yamuna. In his introduction to the present play and to the Maltimadhava, he gives some account of himself and his family, which meager as it is, saves the untiquarian from one kind of difficulty. But as regards the time in which he flourished he is silent and to determine his date, we must look for information in other quarters. We will begin first by giving the reader a short sketch of his life of the poet as given by himself in his and his other plays.

3. Bhavabhuti as a Great Dramatist :

To turns to the dramas now, Maltimadhava appears to be the poet's first composition Mahavircharita and the Uttaramcharita. The Mahavircharita is historic play based on the early history of Rama's life as related in the

Ramayana : from his boyhood to his return to Ayodhya after the Lanka war and Sita's rescue. To suit his purpose the poet has made considerable alterations in the original story. The principal sentiment is Vira or heroism. The same loftiness of sentiment remarks Prof. Wilson, 'Excellence of picturesque description and power of language, which mark the Uttaramcharita and Maltimadhava are the characteristics of the Viracharita.' If the style is less elegant or harmonious and the expression less felicitous, it is because the poet so meant it on account of the subject chosen. Wherein the mighty deeds of great men will be chivalrous and awe-inspiring and the language vigorous and stern and yet sonorous and prolific in sense. As a poet, Prof. Wilson further on a play is infinitely superior to others in which the same subject is treated by less skilful hands.' The third play of the poet is the Uttaramcharita or the latter part of Rama's life. It is the poet's master piece. It was this which at once placed Bhavabhuti in the very first rank of Sanskrit poets. In it is dramatized one particular incident in Rama's life after his rescue of Sita and his return to Ayodhya from Lanka, viz., Sita's abandonment. The story only serves the poet as a nucleus, while all the incidents, which cluster round it and produce such wonderful dramatic effects are the creation of the poet's genius. In this play Bhavabhuti has done his best to depict the sentiment of Karuna or Pathos with a success scarcely achieved by any other poet of classic India that preceded or succeeded him. It is in connection with this play that the anecdote about Kalidasa's having called it superior to even his own plays, related by Dr. Bhandarkar is told. With regard to this play Prof. Wilson remarks : 'The style is equally vigorous and harmonious as that of the Malati and Madhava. several of the sentiment found in that play also recur in this and the general characters of the two dramas. Notwithstanding the difference of their subjects, offers many analogies. We have the same picturesque description and natural pathos in both.

4. Kalidasa and Bhavabhuti as Great Dramatic writers : A Comparative Study :

Kalidas is justly called 'The grace of Poetry,' Bhavabhuti is called 'The Master of eloquence.' Both are most original poets, gifted with genius of the highest order. Both are masters of the natural style of poetry and both are equally happy in their choice of words. True that Bhavabhuti's style is rather elaborate and in a few places marked by long compounds, but in that the poet was unconsciously yielding to the tendency of his age. If kalidas has more fancy and imagination, Bhavabhuti is more sentimental and passionate. The plays of Kalidasa on the whole do not much aim at giving a realistic picture of the life society of his time, Bhavabhuti's do. The characters of Kalidasa are more romantic and idealistic in their conception, those of Bhavabhuti more realistic and varied. It is a matter for some satisfaction that Bhavabhuti has not left us altogether in the dark about himself and therefore we have not to pour forth the usual complaint Bana, critics about the absence of any reliable information about a poet's life, and which we had occasion to make whom writing about his great predecessor, Kalidasa.

Bhavabhuti and Kalidasa are the two greatest dramatic poets of classical India. Although separated from each other by no less than seven centuries, they so much resembled each other in spirit that in a few years they came to be regarded as contemporaries and rivals of each other. They have both justice done them by the voice of discerning critics. Although as a poet on the whole we may place Kalidasa above Bhavabhuti, as a dramatic poet the palm is certainly disputed with him by the latter. Nay, the tide of opinion among the Pandits once ran so high as to decidedly declare in favour of Bhavabhuti, as the author of the Uttaramacharita. We now come to the question of assigning his proper place to Bhavabhuti in Sanskrit Literature, as dramatic writer Shudrak and Kalidas alone press upon our notice as his rivals and these indeed are the two greatest names in the classical drama of India. The plot of the drama is strikingly an orthodox. The author does not draw upon the store house of stories- the puranas, as is done by many others in Sanskrit. After the benediction the poet gives a brief account of himself and then introduces to the audience the characters just to enter on the stage. Bhavabhuti's fame as a poet rests on his three plays (the only works known to be his as yet), viz. the Maltimadhava, the Mahavircharita and the Uttaramacharita. It is impossible to conceive that a gifted poet like Bhavabhuti could not have written at least a poem or two like Kalidasa's Raghuvansha and Meghdoota, although his special learning was drama. Bhavabhuti might have written some works but now lost to us or not discovered yet. Dr. Bhandarkar, however, comes to the conclusion that he did not, perhaps the poet's earthly career was abruptly cut short.

A comparison of the plot of the Maltimadhava with his two dramas : the Mahavircharita and the Uttaramacharita stories will show that though the poet got the various elements from these he has dexterously handed them and worked them into a shapely whole with the true skill of a master dramatist. Dr. Keith says : ' The main love-story occurs in the Katha and in that collection we find the motifs of the sacrifice of a maiden by a magician and the offering of flesh to the demons to obtain their aid. But credit is due to Bhava of combining them in an effective enough whole and of producing in act V a spectacle at once horrible and exciting. Bhavabhuti has also improved his authorities in detail, the escaped tiger replaces the more conventional elephant and the intrigue is more effectively welded by making Madayantika, the sister of Nandana, the king's favourite.'

5. Conclusion :

The poet displays in this drama also the same concinnity of style and his close acquaintance with the human feelings, his delineation of characters and picturesque description of natural phenomena appear as appreciable and bewitching as in the case of Shakuntalam. This is, however, a succinct survey into the merits of the play and it is felt that on the lines indicated above the reader will take pains to study this drama of Kalidas and will feel its worth in its own way. The style of Kalidas is pure and chaste. It is also characterized by brevity and perspicuity. In Kalidas we are introduced at once to something new which no one hit open before, something perfect which no one achieves, something

incomparably great and enduring for all time. Mr. Ganpati Shastri's remark, "That the dramatic excellence of Bhasa has been a model for Kalidasa could well be established from the fact that the Sakuntla is mostly adorned with the ideas and expressions peculiar to Bhasa must be taken in the light of an over-enthusiastic admirer of Bhasa." Even that Kalidasa has borrowed bears the unmistakable stamp of his individuality and conclusively proved the immense superiority of the premier poet of India over his illustrious predecessor.

REFERENCES:-

1. Dr. Tapasvi Nandi (1996). *Introduction of Sanskrit Dramas*, Third Edition, Ahmedabad : University Granthnirman Board, Gujarat State.
 2. Purohit, Namadashankar B. (1933). *Sanskrit Dramas*. First Edition, Ahmedabad : Bhadra, Gujarat State.
-

મહિલા સશક્તિકરણ સામેના પડકારો :

પ્રા. ડૉ. ઊર્મિલા એન. પટેલ
શ્રી એચ. એન. દોશી આર્ટ્સ એન્ડ
કોમર્સ કોલેજ, વાંકાનેર

પ્રસ્તાવના :—

ભારતમાં સ્ત્રીના સામાજિક દરજ્જાએ ઘણા તડકા-છાંયા જોયા છે. વેદ કાલીન સમયમાં સ્ત્રીનો સામાજિક દરજ્જો ખૂબ ઊંચો હતો. ધીરે-ધીરે સમયના વહેણ સાથે સ્ત્રીનું સામાજિક સ્થાન ઊતરતું ચાલ્યું. પુરુષપ્રધાન સમાજ વ્યવસ્થામાં સ્ત્રી ઘરની ચાર દિવાલોમાં કેદ થતી ચાલી. ઘરગૃહસ્થી ચલાવવી, બાળકો ઉછેરવાં, ઘરના વડીલો તથા પુરુષવર્ગની સેવા કરવી એ જ સ્ત્રીનો ધર્મ બની રહ્યો. ઘણાં વર્ષો સુધી સ્ત્રીની આ સામાજિક સ્થિતિ રહ્યા પછી જેમ-જેમ કન્યા કેળવણીનો વ્યાપ વધતો ગયો તેમ-તેમ સમાજમાં જાગૃતિ આવતી ગઈ.

આજની ૨૧ મી સદી મહિલાઓ માટે પડકાર અને મુશ્કેલીઓથી ભરેલી છે. સરકાર ગમે તેટલી યોજના બનાવે અને સામાજિક અને આર્થિક વિકાસની વાતો કરે પણ સમાજમાં મહિલાઓની સ્થિતિ દયનીય તો છે જ, થોડા અંશે ફેરફારો અને મહદઅંશે લાચારી આ બે વસ્તુ મહિલાઓ માટે સિકકાની બે બાજુ જેવી છે. આજનો યુગ માત્ર પશ્ચિમી સંસ્કૃતિની દોરવણીની પેદાશ છે. મહિલાઓને પોતાની ઉન્નતિ અને વિકાસ માટે આગવું સ્થાન ઊભું કરવા માટે અનેક અવરોધો અને પરિબળો સામે ઝઝૂમવું પડે છે. મહિલાઓના સશક્તિકરણ માટે તેમણે સમાજમાં આગવું સ્થાન ઊભું કરવું પડશે. ૮ મી માર્ચ આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા દિન પ્રસંગે મહિલા સશક્તિકરણ સામેના પડકારો સંદર્ભ થોડા વિચારોને મારા પ્રસ્તુત પેપરમાં રજૂ કરું છું.

મહિલા સશક્તિકરણની સંકલ્પના :—

મહિલાઓને શારીરિક, માનસિક, સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને વ્યાવસાયિક વગેરે બાબતોમાં સહભાગી, સક્ષમ શક્તિશાળી અને આત્મનિર્ભર બનાવી સમાજમાં પુરુષોની સમકક્ષ સ્થાન આપવા માટે તેમના સર્વાંગી વિકાસની પ્રક્રિયા એટલે મહિલા સશક્તિકરણ.

મહિલા સશક્તિકરણ સામે અવરોધો અને પડકારો :

આપણા બંધારણમાં નર-નારીને સમાનતાની ખાત્રી આપવામાં આવેલ છે. નર-નારી વચ્ચે અસમાનતા એ સામાજિક અવ્યવસ્થાનું પરિણામ છે. જાતીય સમાનતાની સમજણ બાદ સ્ત્રીસશક્તિ સમજવું સરળ છે. ભણેલી-ગણેલી આત્મનિર્ભર નારી ઘર, કુટુંબ, સમાજ અને રાષ્ટ્રની તારણહાર બની શકે છે. સ્ત્રીઓ સમગ્ર વિકાસની પ્રક્રિયાનું કેન્દ્રબિંદુ છે. આમ છતાં, સ્ત્રીને સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક, વ્યાવસાયિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે આગળ વધવાની તક આપવામાં આવતી નથી. તમામ ક્ષેત્રે નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયાથી વંચિત રાખવામાં આવે છે.

આપણા દેશમાં ૧૯૮૦ થી મહિલાઓને એક અલગ જૂથ માનીને પુરુષોની સમકક્ષ દરજ્જો આપવા માટે, સ્ત્રીઓના વિકાસ માટે અનેકવિધ યોજનાઓ અને કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકાયા છે. ૧૯૯૯માં રાષ્ટ્રીય મહિલા આયોગની સ્થાપના કરવામાં આવી. મહિલા સશક્તિકરણની રાષ્ટ્રીયનીતિ ૨૦૦૧ મુજબ મહિલા અને બાળવિકાસ વિભાગ દ્વારા સામાર્થ્ય નિર્માણ, રોજગાર, આર્થિક ઉપાર્જન, કલ્યાણ તેમજ સહાયક સેવાઓ તથા જાતીય સંવેદનશીલતાના ક્ષેત્રોમાં સુધારાની શરૂઆત થઈ ૨૦૦૨ના વર્ષને મહિલા સશક્તિકરણ વર્ષ તરીકે ઊજવવામાં આવેલ છે. આ બાબતે ગુજરાત સરકાર પણ સક્રિય છે. સરકાર અને એન. જી. ઓ દ્વારા અનેક કાર્યક્રમો અમલમાં મુકાયા છે. દીકરીને ભણતી કરવા વિદ્યાલક્ષ્મી બોન્ડ, કસ્તૂરબા બાલિકા વિદ્યાલય, ફી માફી, સ્કોલરશિપ, તથા વીમા જેવી અનેક યોજનાઓ અમલમાં છે. નારીના જન્મથી લઈને વૃદ્ધાવસ્થા સુધી સરકાર દ્વારા કાયદા—કાનૂન અને યોજનાઓ દ્વારા વિકાસની તકો, સર્જન તથા સુરક્ષા પ્રદાન કરવાના અનેક પ્રયત્નો કરવામાં આવેલ છે. વિશ્વ કક્ષાએ યુ. એન. દ્વારા ૧૯૭૫ ના વર્ષને મહિલા વર્ષ જાહેર કર્યું. ૧૯૭૫—૮૫ ના દસકો મહિલા દશક તરીકે જાહેર કર્યો. આમ છતાં, મહિલા સશક્તિકરણની સામેની વાસ્તવિકતા ગંભીર અને ભયંકર છે. ભારતીય સમાજની સામાજિક સમતુલા સામે અતિ ભયાનક પ્રશ્નો ઊભા થયા છે. મહિલા સશક્તિકરણ માર્ગમાં અનેક અવરોધો છે અને પડકારો પણ છે જેમ કે

રૂઢિચુસ્ત માનસ :-

પ્રગતિ તરફ આગેકૂચ કરતા આપણે આજે પણ મધ્યયુગી અને સામંતશાહી રૂઢિચુસ્તતાની માનસને બદલી શક્યા નથી. સમાજમાં આજે નૂતન અને વિચારશીલ બુદ્ધિશાળી વર્ગનો વિશાળ સમૂહ છે. તેમ છતાં સ્ત્રી પ્રત્યે ન્યાયપૂર્ણ તથા સમાન દ્રષ્ટિકોણના બદલે ઘરની ચાર દિવાલ પાર કરવા દેતા નથી. નાનપણથી જ દિકરીને ચિત્ર—વિચિત્ર શિખામણ આપવામાં આવે છે. સ્ત્રીનું જીવન એટલે માત્ર ઘરકામ કરવું, પુરુષને આદર—સન્માન આપવું, બાળકો ઉછેરવા પૂરતું મર્યાદિત કરી દીધું છે. સમાજના દરેક રમત—ગમત, શિક્ષણ, મનોરંજન અને વ્યવસાયક્ષેત્રે ખીલવવાની તક અપાતી નથી. નારીને તો જન્મથી મૃત્યુ સુધી બંધનોની સાંકળમાં બંધાયેલ રહેવું પડે છે. બાળપણમાં મા—બાપનો, યુવાનીમાં ભાઈઓએ, વૃદ્ધાવસ્થામાં સંતાનોને આધીન રહેવું પડે છે.

સામાજિક દૂષણો અને ગુનાખોરી :-

એક તરફ આપણે વિશ્વની આર્થિક, રાજકીય, વૈજ્ઞાનિક મહાસત્તા બનવા માટે ઝડપથી આગેકૂચ કરી રહ્યા છીએ તો બીજાબાજુ મધ્યકાલીન કુરિવાજોને પણ નવપલ્લવિત કરવામાં કાંઈ કસર રાખેલ નથી. મોટાભાગના સામાજિક દૂષણો, રીત—રીવાજો, રસમો અને નિયમો જાણે મહિલાઓ માટે જ સર્જાયા છે તેનો ભોગ મહિલા બને છે. દૂષણો તરફ દ્રષ્ટિપાત કરીએ તો (૧) મધ્યકાળમાં દિકરીને દૂધપીતી કરતાં જ્યારે આજના આધુનિક યુગમાં તેના ઉદરનો જીવનદીપ ઓલવી નાંખીને બહાદૂરી બતાવવાની હરિફાઈ કરીએ છીએ. (૨) અનેક બાળાઓ બાળલગ્નના હવનમાં હોમાય છે. (૩) દહેજ અને કન્યાવિક્રયના આધુનિક દૈત્યના દાવાનળમાં અનેક બહેનોની તમન્ના, આરજૂ, અરમાનો અધૂરાં રહી જાય છે. (૪) બળાત્કાર, વ્યભિચાર, દુરાચાર અને અત્યાચારના કારણે નારીમાં પુરુષજાતિ પ્રત્યે નફરતની આંધી ઊઠવાની શક્યતા સેવાય છે જે સભ્યસમાજ માટે

ખતરાની ઘંટડી સમાન છે. (૫) કેળવણીના સ્થાનો પર ઘૂસેલા પિશાચો, ધર્મના નામે ધર્તિંગ કરતા ધુતારાઓ તથા વ્યવસાય જગતમાં સ્ત્રીની મજબૂરીનો લાભ લઈને તેમની સાથે અભદ્ર વ્યવહાર, જાતીયશોષણ આત્મસન્માનને ઠેસ પહોંચાડવામાં આવે છે. ટૂંકમાં મહિલા પ્રત્યેનાં દૂષણોની યાદી લાંબી છે. પરંતુ એનાથી મહિલા સશક્તિકરણને લૂણો લાગે છે, પ્રગતિના સ્થાને અધોગતિ તરફ આપણે કૂચ કરી રહ્યા હોય એવું લાગે છે.

સ્ત્રી-સાક્ષરતાનું ચિંતાજનક પ્રમાણ :-

દેશની વસ્તી ગણતરીના આંકડાને જોતાં આનંદ અને ગર્વની લાગણી થાય છે. કારણ કે રાષ્ટ્રીય સાક્ષરતા દર ૭૪.૦૪ ટકા અને ગુજરાતમાં આ પ્રમાણ ૭૯.૩૧ ટકા થયેલ છે. આ આંકડાનો ગહન અભ્યાસ કરતાં ચિંતા થાય છે કારણ કે પુરુષોની સરખામણીમાં સ્ત્રી સાક્ષરતાનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. દેશ અને પ્રદેશનાં ઘણાં ગામોમાં અને અનેક જ્ઞાતિઓમાં મહિલા સાક્ષરતાનું પ્રમાણ અતિ નીચું છે. જાતીયતાને આધારે દીકરીને ભણતી અટકાવી દેવામાં આવે છે કે પછી ઊઠાડી મૂકવામાં આવે છે. નિરક્ષતાને કારણે સ્ત્રી અન્યાય અને જુલમ સહન કરી લે છે. જો દીકરીને શિક્ષિત કરવામાં આવે તો ઘર, કુટુંબ, જાતિ, જ્ઞાતિ, અને રાષ્ટ્રના હિતનો કારમા અને કઠોર ધા લાગશે.

લૈંગિક અસમાનતા અને લૈંગિક ભેદભાવ :-

સામાજિક સમતુલાનો મુખ્ય આધાર છે લૈંગિક સમાનતા અને લૈંગિક ભેદભાવ, છેલ્લી વસ્તી ગણતરી મુજબ આપણા દેશમાં દશ હજાર પુરુષોએ સ્ત્રીનું પ્રમાણ ૯૪૦ છે. ગુજરાતમાં ૯૧૮, વિકસિત મહારાષ્ટ્રમાં ૮૮૩ અને પંજાબમાં ૮૪૬ જેટલું છે. આ પ્રશ્ન સમાજ-સમતુલા સામે પડકાર સમો છે. નારીનું નીચું સ્થાન, પુત્ર મહિમા, સામાજિક દૂષણો, નિરક્ષરતા, ખોરાક અને આરોગ્ય પ્રત્યે બેદરકારી, પ્રસૂતિ સમયે યોગ્ય દેખભાળનો અભાવ તથા ઘરકામનો બોજ વગેરે કારણોને લીધે સ્ત્રીઓના પ્રમાણમાં ઘટાડો થયેલ છે.

પ્રાથમિક જરૂરિયાત માટે પરાવલંબન :-

મોટાભાગની મહિલાઓ તેમની જીવનની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો માટે પુરુષ પર આધારિત છે. પરિણામે સ્ત્રી પુરુષોને આધીન રહે છે. પુરુષના કઠોર વ્યવહાર-વર્તન મૂંગામોઢે સહન કરવાં પડે છે. સ્ત્રીઓ આર્થિક રીતે આત્મનિર્ભર બનશે તો તેમની મોટાભાગની સમસ્યાનો અંત આવશે.

રાજકીય પ્રતિનિધિત્વની અછત :-

કુલ વસ્તીના ૫૦ ટકા હિસ્સો ધરાવતી મહિલાઓનું સંસદીય ક્ષેત્રે પ્રમાણ માત્ર ૧૦ ટકાની આસપાસ છે. રાજ્યોની વિધાનસભામાં વ્યાવસાયિકક્ષેત્રે, ટેકનિકલક્ષેત્રે, શૈક્ષણિકક્ષેત્રે સરકારી ઊંચા હોદ્દાઓમાં મહિલાની હિસ્સેદારી જૂજ છે. શક્તિશાળી અને પ્રભાવશાળી અને મહત્વના ઊંચા હોદ્દાઓ પર પુરુષોનું વર્ચસ્વ છે. જેની અસર મહિલા સશક્તિકરણ પર જાણતાં-અજાણતાં પડ્યા વિના રહેતી નથી.

સરકારના પ્રયત્નોના લાભથી વંચિત :-

મહિલા સશક્તિકરણ માટે સરકાર દ્વારા અનેક યોજનાઓ, નિતનવા કાર્યક્રમો અમલમાં મૂક્યા છે. શિશુગૃહો, ઘોડિયાઘર, બાલિકા સમૃદ્ધિ યોજના, કન્યાકેળવણી યોજના, મહિલા સમૃદ્ધિ યોજના, સ્વયં સક્ષમ યોજના, આંતરજાતીય લગ્નને પ્રોત્સાહન આપતી યોજના, સાતફેરા, સમૂહલગ્ન યોજના, સરસ્વતી સાધન યોજના, દીકરી યોજના, જનની સુરક્ષા યોજના, કિશોરી શક્તિ યોજના, સમરસ યોજના, સખી મંડળ, દીકરી રૂડી સાચી મૂડી યોજના, બાલસખા યોજના, નારી ગૌરવનીતિ, બેટી બચાવો અભિયાન, મમતા અભિયાન, અભયમ-૧૮૧ જેવી પાવન કલ્યાણકારી આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, રાજકીય યોજનાઓ અમલીમાં છે. પરંતુ દુર્ભાગ્ય એ છે કે સરકારના નેક ઈરાદાના લાભ ગામડાની મહિલાઓ સુધી પહોંચતા નથી. કારણ કે નિરક્ષરતા ઉપરાંત અણ આવડત પણ હોય શકે. મધ્યસવર્ગી મહિલા પણ એનો સરળતાથી લાભ લઈ શકતી નથી.

મહિલાઓમાં સામૂહિક જાગૃતિનો અભાવ :-

મહિલાઓ તેમના અધિકારો પ્રત્યે જોઈએ તેટલી જાગૃતિ નથી. તેમના પ્રત્યે થતા અન્યાય સામે સામૂહિક જાગૃતતા નથી. મહિલાઓએ પ્રગતિની પરાકાષ્ઠા પામવા, હકકોનું રક્ષણ કરવા સંગઠિત બનવું પડશે અને સહકારથી આગળ આવવું પડશે. તોજ પોતાની કેડીને કંડારી શકશે.

મહિલા સશક્તિકરણના કેટલાંક સકારાત્મક પાસાંઓ :-

૨૧ મી સદીમાં, દોડ-ધામ ભરી જીવનમાં મહિલાઓ પૂર્ણ સુરક્ષિત નથી. સમાજમાં કેટલાંક દૂષણો હોવા છતાં કેટલાંક ઉત્તમ ઉદાહરણો હજી પણ વિદ્યમાન છે. જેણે અભિમાનથી ખદબદતા પુરુષપ્રધાન સમાજને જડબેસલાક જવાબ પણ આપ્યા છે. બરાબર પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરીને હિંમત અને આત્મવિશ્વાસ કેળવી કોર્પોરેટ અને અન્ય સેક્ટરોમાં મહિલાઓએ હરણફાળ મેળવી છે. જેવી કે, ICICI બેંકના ચંદ્રા કોચર, પેપ્સિકોનાં ઈન્દ્રા નૂચી, 'સેવા'ના ઈલાબેન ભટ્ટ, ઈન્ફોસિસનાં સુધામૂર્તિ, અવકાશક્ષેત્રે કલ્પના ચાવલા, સુનિતા વિલિયમ્સ, ભૂતપૂર્વ I.G. કિરણબેદી, ભૂતપૂર્વ લોકસભાના સ્પીકર મીરાંકુમાર, રાજકીયક્ષેત્રે મુખ્યમંત્રી આનંદીબેન પટેલ, સ્મૃતિ ઈરાની, સુષ્મા સ્વરાજ, સોનીયા ગાંધી, વસુંધરા ઈત્યાદી ઘણી મહિલાઓએ પુરુષોથી આગળ નીકળીને પુરુષોના મિથ્યા ગૌરવનું હનન કર્યું છે આમ, મહિલા માટે પ્રેરણાસ્ત્રોતરૂપ પણ બની રહી છે.

આજના ગતિશીલ યુગમાં મહિલાઓના પ્રગતિપથ પર આગળ વધવાનાં. ઉદાહરણોને નકારી શકાય તેમ નથી. ગુજરાતમાં ૧૯ મહિલા સહકારી બેંકો કાર્યરત છે. આ બેંકો દ્વારા મહિલાઓને વ્યવસાય અને ઉદ્યોગના વિકાસ અર્થે નાણાં આપવામાં આવે છે. ૩૨૬ ઔદ્યોગિક મહિલા સરકારી મંડળીઓ તેમજ ૧૯૬ અન્ય સહકારી મંડળીઓનું વ્યવસ્થાપન મહિલાઓ દ્વારા થાય છે. જેના દ્વારા મહિલાઓએ ગ્રામીણ જીવનને નવી ચેતના બક્ષી છે. મહિલા સ્વાયત્ત બની છે તેથી નાણાંકીય લાચારી દૂર થઈ છે.

આ રીતે સમાજમાં મહિલાઓએ કોર્પોરેટ તેમજ અન્ય સંસ્થાકીય આમૂલ પરિવર્તનો દ્વારા પોતાનું આગવું સ્થાન ઊભું કર્યું છે. પરંતુ આ પુરુષપ્રધાન દેશ દ્વારા સમાજમાં મહિલાઓનું શોષણ થતું અટકશે નહિ ત્યાં સુધી સ્વયંશાસકતા અને સાર્વભૌમત્વનું મહિલાઓનું સ્વપ્ન સાકાર થશે નહીં. સમાજ પોતાની વિચારધારા બદલશે

તેમજ કાયદો જ્યારે સાચા અર્થમાં કાયદાનું સ્વરૂપ ધારણ કરશે ત્યારે જ મહિલાઓનું સાચું સશક્તિકરણ થઈ શકશે.

ઉપસંહાર :-

આમ, ભારતીય સંસ્કૃતિની પરંપરાને સાચવવી હોય તો નારી સન્માનને માથે ચઢાવવું જ પડશે. સુશિક્ષિત સમાજરચના કરવી હોય કે પ્રગતિપથ પર આગળ વધવાની નવી કડી શોધવી હોય તો પુરુષોએ મહિલાઓનું સન્માન કરવું જ પડશે. કહેવાય છે કે 'નારીથી નર નિપજ્યા'—પુરુષનું અસ્તિત્વ જ નારીમાં સમાયેલું છે. નારીશક્તિનું દંઢીકરણ રાષ્ટ્રવિકાસની ગતિનું પ્રેરકબળ છે. આપણે સૌ મહિલા સશક્તિકરણના પ્રયાસમાં સહભાગી બનીએ અને આદર્શ સમાજનું નિર્માણ કરીએ.

❖ સંદર્ભ :-

(૧) યોજના – સામયિક – જૂન –૨૦૧૨

(૨) સાધના – સામયિક – ૧૦ માર્ચ –૨૦૧૨

(૩) લેટેસ્ટ ફેક્ટર ઈન જનરલ નોલેજ—ઓક્ટો. ૨૦૧૪

સ્માર્ટ સિટી : શહેરીકરણનું આધુનિક સ્વરૂપ

પ્રો.આર.એચ. પરમાર

અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ

એન.પી. આર્ટસ કોમર્સ

કોલેજ-કેશોદ

કૃષિ અને ગ્રામીણ અર્થતંત્ર તરીકે ઓળખાતા આપણા દેશમાં ધીમે- ધીમે શહેરી જીવન તરફનો લોકોનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ બન્યો છે. રોજદગારીનો અભાવ અને સગવડોની ઝમીના કારણે આજે ગ્રામીણ-શહેરી સ્થળાંતર નું પ્રમાણ વધ્યું છે. અને ખૂબજ ટુકાગાળામાં દેશની લગભગ 40% વસ્તી શહેરીમાં વસવાટ કરતી હશે તે બાબત સહેજ છે. પરંતુ ઓધોગિકરણ અને શહેરીકરણ તરફની આંધળી દોત અને શહેરી જીવનની સાનુકૂળતાઓ પ્રાપ્ત કરવા જે લોકો એ શહેરોમાં વસવાટ કર્યો છે. ત્યાં શહેરી જીવનની અનેક સમસ્યાઓ આપણી સમક્ષ ઉભી છે. તો તેના વિશે થોડું જાણીએ

સ્માર્ટસિટી એટલે શું?

કેન્દ્ર સરકારે જે સ્માર્ટ સિટી યોજનાં જાહેર કરી છે તેમાં કોઈ સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા નો ઉલ્લેખ કર્યો નથી પરંતુ સરળ વ્યાખ્યા આપીએ તો જ્યાં લોકોને રહેવું સરળ પડે, પરિવહન નાં વિવિધ સુગમતા વાળા વિકલ્પો હોય, માળખાકીય સવાલતો શ્રેષ્ઠ હોય, પર્યાવરણ શુદ્ધ હોય એવું શહેર એટલે સ્માર્ટ શહેર.

વિશેષ માં આ સ્માર્ટ શહેરમાં 24 કલાક લોકોને પાણી મળે, ગટર યોજના શ્રેષ્ઠ હોય, ધન કચરા નાં ઝડપી નિકાલ ની વ્યવસ્થા હોય, રોડ-રસ્તા સારા હોય, આધુનિક ટેકનિકોલોજી નો બેસ્ટ ઉપયોગ હોય અને ઈકો ફ્રેન્ડલી ની સગવડ હોય તેવા શહેરોને સ્માર્ટ શહેર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

સ્માર્ટ સિટી યોજના:-

પ્રવર્તમાન વડાપ્રધાન શ્રી નરેન્દ્ર મોદીએ પોતાના ડ્રીમ પ્રોજેક્ટ તરીકે દેશમાં 100 સ્માર્ટ સિટી બનાવવાની યોજના મંજૂર કરી છે. અને તેના માટે રૂપિયા 7060 કરોડની ફાળવણી કરવામાં આવી છે. જોકે આ મહત્વાકાંક્ષી પ્રોજેક્ટ માટે નાં રોકાણો પર વળતરની કોઈજ બાંહેધરી મળતી ન હોવાથી ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર પ્રોજેક્ટો માટેની ખાસ નાણાંકંપનીઓ સ્માર્ટ સિટીમાં રોકાણ માટે આગળ ન આવે તે શક્યતાઓને પગલે સરકારે માળખાકીય સવાલતો માટે ઈન્ડિયા ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ફાઈનાન્સ કંપની સ્થાપી છે અને તે માટેનું ભંડોળ કેન્દ્રસરકાર, રાજ્યસરકાર અને જાહેર સાહસો પાસેથી મેળવી શકાશે.

જેમ-જેમ આવા શહેરો તૈયાર થતા જશે તેમ-તેમ આર્થિક દૃષ્ટિએ કાર્યક્ષમતા

વધવા સાથે અર્થતંત્રને મોટો પુશ મળશે અને વિકાસને વેગે મળશે. અને તેના કારણે વધુને વધુ રોકાણોનો પ્રવાહ આ શહેરોના વિકાસ માટે વહેવા લાગશે. સ્માર્ટ સિટી પ્રોજેક્ટ ખાનગી-જાહેર ક્ષેત્રની ભાગીદારી પણ અમલમાં આવશે.

સ્માર્ટ શહેરોમાં શું હશે?

જેમ-જેમ સ્માર્ટ સિટી પ્રોજેક્ટ આગળ વધશે તેમ-તેમ આવા શહેરોમાં નીચેની સુવિધાઓનો વિકાસ થશે

1. શહેરોમાં વિજળીનો બગાડ અટકશે.
2. આવા શહેરો સુધ્ધ અને સ્વચ્છ હશે.
3. શુદ્ધ વાતાવરણ અને પર્યાવરણ હશે.
4. શહેરો વધુ સુરક્ષિત અને કુદરતી તેમજ માનવ સર્જિત આફતો સામેના રક્ષણની સુવિધા ધરાવતા હશે.
5. સોલાર એનર્જી પર ભાર મુકાશે.
6. પાણી વિતરણમાં ટીપ્પણ લીક ન થાય તેવી વ્યવસ્થા અપનાવાશે.
7. નકામાં પાણીનું રિસાઈકલીંગ કરી તથા કચરાનો સ્થાનિક સ્તરે ટ્રીટમેન્ટ કરી ‘ વેસ્ટ માઈની બેસ્ટ’ ધોરણોનો અમલ કરવામાં આવશે.
8. વાહન વ્યવહારમાં ઝીરો પોલ્યુશનનો ગોલ રાખવામાં આવશે.
9. વાહન વ્યવહારનો વહીવટી રીતે અનુકૂળતા રહે તેવી રીતે વિકાસ કરવામાં આવશે.
10. શહેરી-નાગરિક સુવિધાઓનું સરળીકરણ

આમ, આ સ્માર્ટ સિટી યોજના હવા-પાણી, સૈથી ઓછા પ્રદુષિત વાતાવરણ અને તંદુરસ્ત તેમજ ગુણવત્તાસભર જીવન ધોરણનાં પ્રતિક બની જશે.

સ્માર્ટ-શહેરો નાં અવરોધો:

પ્રવર્તમાન શહેરીકરણની અનેક સમસ્યાઓ ઉદભવી છે. જેને દૂર કરવામાં તંત્ર સફળ પુરવાર થયું નથી ત્યારે આ પ્રોજેક્ટ શરૂ કરતો વખતે નીચેની મર્યાદાઓ વિશે ઓયોજન કરવું પડશે.

1. દેશનાં તમામ નાના-મોટા શહેરોમાં ટ્રાફિકની સમસ્યા
2. વીજળીની પુરતી વ્યવથા.
3. પાણી પુરવઠો અને વિતરણની વ્યવથા
4. શહેરોમાં વધતો કાઈમ રેટ
5. રોજગરી ની અપુરતી સગવડો
6. પ્રદુષણ નું ઉચું પ્રમાણ
7. પાયાની સગવડો નો અભાવ

આમ સ્માર્ટ સિટી પ્રોજેક્ટ ને સફળ બનાવવા માટે મુડીરોકાણ ઉપરાંત આયોજન પુર્વક અમલ કરવા પશે.તોજ ઉચ્ચ,તંદુરસ્ત અને સુખ-સગવડો યુક્ત શહેરી જીવન આપી શકાશે.

સ્ટાર્ટ-અપ ઈન્ડિયા : પ્રગતિ સામે પદકારો

ડૉ. એસ. કે. પાંભર

અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ

એન.પી. આર્ટસ & કોમર્સ

કોલેજ -કેસોદ

દેશમાં થયેલા આધુનિક ઔદ્યોગિક વિકાસનું શ્રેય સંપૂર્ણપણે ઉદ્યોગ સાહસિક ને આપી સકાય કેમ કે તેના દ્વારાજ નવપ્રવર્તન વડે નવી વસ્તુઓનું સર્જન કરવામાં આવે છે આવા સાહસિકો લોકોની જરૂરિયાત ની ચીજ વસ્તુઓ પુરી પાડવા ઉપરાંત રોજગારીનું સર્જન પણ કરે છે. તેથી બેરોજગારીનો સામનો કરી રહેલા આપણાં દેશમાં જો નવા સાહસિકો આવે તે આવકારદાયક પગલુ છે.

તાજેતરમાં વડાપ્રધાન શ્રી એ.સ્ટાર્ટ-અપ ઈન્ડિયા ' નામની નવી યોજનાનો વિધિવત પ્રારંભ કર્યો છે. અને તે આપણાં દેશ માટે ખુબજ લાભદાયક પુરવાર થશે એવો અંદાજ બાંધવામાં આવી રહ્યો છે. પરંતુ આ યોજના સામે અનેક પદકારો છે જેને નજર અંદાજ કરી સકાય તેમ નથી.

*સ્ટાર્ટ-અપ એટલે શું?

કોયપણ નવા સાહસનું સૌથી પહેલુ પગલુ એટલે સ્ટાર્ટ-અપ. તદ્દન નવુ સાહસ એટલે તદ્દન નવી વસ્તુનું ઉત્પાદન. કે જેનું ઉત્પાદન કાર્ય કોયપણ સ્વરૂપમાં કોઇએ પણ આ અગાઉ શરૂ ન કર્યું હોય. નવસર્જન નું નવા સાહસમાં રૂપાંતર એટલે સ્ટાર્ટ-અપ. સરળ શબ્દોમાં કહીએ તો સ્ટાર્ટ અપ એટલે બિઝનેસનું નવતર સાહસ.

* સ્ટાર્ટ-અપનાં ફાયદા:-

ભરત યુવાઓ, શિક્ષિતો અને બેરોજગારી ધરાવતો દેશ છે. આવા માહોલમાં સ્ટાર્ટ-અપ ભારત માટે લાભદાયક છે.

- ૧) નવુ સાહસ નવી રોજગારીનું સર્જન કરશે જેથી નવા યુવાનોને રોજગાર પ્રાપ્તિ થશે.
- ૨) જે નવ સાહસિક નવું સાહસ લઈને આવશે તેમને સ્વરોજગારી પ્રાપ્ત થશે.
- ૩) આપણાં દેશમાં જ જો સ્ટાર્ટ-અપ માટે યોગ્ય ધંધાકીય પર્યાવરણ પુરૂ પાડવામાં આવશે તો તેનાથી વિદેશમાં જતા સાહસિક ને ઘર આંગણે યોગ્ય વાતવરણ મળશે.

- ૪) દેશનાં નવ યુવાનોને પોતાની શોધ શક્તિને પ્રગટ કરવાની તક મલશે.
- ૫) સરકારનાં સિક્કલ ઈન્ડીયા અને મેડ ઈન એન્ડીયા' જેવા કાર્યક્રમોને વેગ મળશે.
- ૬) સ્ટાર્ટ-અપ એકમોને ત્રણ વર્ષ સુધી આવક વેરામાંથી મુક્તિ આપવામાં આવશે.
- ૭) સ્ટાર્ટ-અપ એકમોને મુડી લાભ કર માંથી પણ મુક્તિ આપવામાં આવશે.
- ૮) આવા એકમોને ધિરાણ પ્રાપ્તિ માટે પ્રાથમિકતા આપવામાં આવશે.

*સ્ટાર્ટ-અપ સામેના પડકારો:-

ખુબ જ સરળ અને ફાયદા રૂપ જણાતીઆ યોજના એ પણ અનેક સમસ્યાઓ નો કરવાનો રહે છે.

- ૧) કોયપણ નવા સાહસની સફળતા માટે વિના અવરોધે વિજળી જરૂરી છે. જે દેશના તમામ વિસ્તારો માં 24 કલાક પુરી પાડી સકાય નહી.
- ૨) સરકાર નાં કાયદા નું ઘટતર એવી રીતે થયેલુ છે કે જેથી ઔદ્યોગિક સંચાલનમાં અનેક અવરોધો આવે છે જે દુર કરવા પડશે.
- ૩) ભારતમાં નવુ સાહસ શરૂ કરવા માટેની કાનુની આટી ઘુંટી માં પસાર થવા માટે ઘણા દિવસનો સમય વ્યતીત થાય છે.
- ૪) સ્થાનિક સ્તરની સંસ્થાઓ અને રાજ્યો ની ભુમિકા નો કોઈજ ઉલ્લેખ કરાયો નથી.
- ૫) દેશ માં માળખાકીય સુવિધાઓની હાલની સ્થિતિ સંતોષ પ્રદ નથી.
- ૬) વેરા સત્તા વાળા ઓની દરમિયાન ગીરી હાલમાં વધુ પડતી છે તેમાં રાહત આપવી પડશે.
- ૭) રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકો નો સહકાર નવા સાહસિકો ને પુરતા પ્રમાણ માં પ્રાપ્ત થતો નથી.
- ૮) વિશ્વમાં કોય પણ કંપનીનું પીઠબળ હંમેશા નાણાંકીય સગવડ રહેલી છે. ઈ-કોમર્સ માટે યોગ્ય ભંડોળ જરૂરી છે.
- ૯) ભારતમાં સ્ટાર્ટ-અપ અમુક ચોક્કસ શહેરોમાંજ કાર્યરત બનેલ છે. અમુક શહેરમાં તો તેનો જન્મ પણ થયો નથી.

આમ સ્ટાર્ટ-અપ ઈન્ડિયા યોજના જે એક અભિયાન નાં રૂપમાં વિચારવામાં આવી છે પરંતુ તેનો અમલ કરવાનું કાર્ય ધારે તેટલુ સરળ નથી. અનેક અવરોધો માંથી આ યોજના ને પસાર થવાનું છે. છતા પણ જો યોગ્ય સમયે યોગ્ય પગલાઓ ભરવામાં આવેતો ઘણાં બધા લાભો મેળવી શકાય તેમ છે. અને નવા સંશોધનોને વેગ મળવાથી દેશમાં અનેક નવી વસ્તુ ઓનું

સર્જન થઈ શકે તેમાં કોઈ શંકા નથી સાથો-સાથ રોજગારી વૃદ્ધિ પણ થય શકે છે.

मानवीय संवेदना के कहानीकार :अमरकांत

आहिर जयोतिका एस.

एम.ए-हिन्दी ।

प्रेमचंद हिन्दी कहानी के साथ जुड़ा हुआ एक ऐसा नाम जिन्होंने कहानी को एक नया अंजाम दिया है । ग्रामीण कस्बाई सच्चाई को उन्होंने यथार्थ के धरातल पर व्यक्त करते हुए ' आदर्शोन्मुखी ' धारा का उदधाटन किया है । इसी धारा के राहगीर अमरकांत रहे हैं । आजादी के बाद कहानी के क्षेत्र में जो नई कहानी का आविर्भाव हुआ ,उसी धारा का समर्थन अमरकांत ने किया । अमरकांत हिन्दी साहित्य का एक ऐसा ज्वलंत यथार्थवादी दीपक ,जो प्रतिपल जगमगाता रहेगा । यशपाल ने उनकी तुलना गोर्की के साथ की है ।

बहुमुखी प्रतिभा के धनी अमरकांत का जन्म १ जुलाई १९२५ इ.को उत्तरप्रदेश के बलिया जिले के ' रसड़ा ' के ' भगमलपुर ' नामक गाँव में हुआ था । उनके पिता का नाम सीताराम वर्मा और माता का नाम अनंती देवी था । बी.ए. की उपाधि प्राप्त करने के बाद सैनिक नामक दैनिक पत्र में नौकरी मिल जाती है । उनकी साहित्यिक प्रतिभा बहूआयामी रही है । सफल उपन्यास लेखक ,संस्मरण लेखक ,बाल साहित्य लेखक के रूप में उनकी ख्याति रही है । हिन्दी साहित्य में एक शक्ति कहानीकार के रूप में भी उनकी महिमा रही है । सोवियत लैण्ड नहेरु,मैथिलिशरण गुप्त आदि जैसे पुरस्कार प्राप्त करनेवाले अमरकांत ने कई उच्चकोटी की कहानियाँ लिखी हैं । जिंदगी और जौक ,मौत का नगर,कुहासा,कलाप्रेमी,दस प्रतिनिधि कहानियाँ,सुख और दुःख के साथ, तूफान, जाँच और बच्चे,आदि उनके बहुमूल्यवान कहानीसंग्रह हैं । अशोक कुमार ने लिखा है कि -

“ मेरी समझ से अमरकांत ने परिवेश और वस्तुगत परिस्थितियों की भिन्नता के बावजूद हिन्दी कथा साहित्य में उसी भूमिका का निर्वाह किया है , जो सोवियत साहित्य में टोलसरोय ने किया था । ” १

वर्तमानकालीन समाज में व्याप्त अमानवीयता,हृदयहीनता, पाखंड, आडम्बर का अंकन उनकी कहानीयों में हुआ है । उनकी कहानियाँ निम्न मध्यवर्गीय समाज की गवाही देने में सफल हैं । कहने में कोई दो राय न होगी कि निम्न मध्यवर्गीय समाज की यन्त्रणाओं को व्यक्त करना इनकी कहानीयों का मूल प्रतिपाध्य रहा है । इसी संदर्भ में डॉ. दिव्या पांडेय ने लिखा है कि-

“ इनकी कहानियों में मानवीय संवेदना तथा सहानुभूति उभरती है । इन्होंने निम्नवर्गीय व्यक्ति की नस को पकड़ने की कोशिश की है । निम्न और मध्यवर्गीय व्यक्ति में जुझते हुए नयी आर्थिक विषमता में और मजबूरियों का चित्रण उनकी कहानियों में हुआ है । ”२

हमारे निम्न मध्यवर्गीय समाज की जिन जटिलताओं को लेखक ने देखा, उन्हीं विकृतियों को अपनी कहानियों का कथ्य बनाया । उनकी कहानियों में कस्बाई एवं देहाती समाज की समस्याओं, आकांक्षाओं, विडम्बनाओं का जीवंत चित्रण हुआ है । उनकी ‘ डिप्टी कलेक्टरी ’ कहानी एक निम्न मध्यवर्गीय परिवार की बनती और टूटती आकांक्षाओं तथा उसके लिए लहलुहान होते परिवार के लोगों की मर्मभेदी कथा है । यह कहानी सपनों के सच होने की लालसा के साथ झुड़ी कहानी है । लेकिन अंत में कहानी के नायक नारायण का सपना चकनाचूर हो जाता है ।

‘ जिंदगी और जोंक ’ कहानी भी मानवीय संवेदनाओं को इंकृत करनेवाली अनूठी कहानी है । यह रजुआ जैसे अनाथ लड़के की नारकीय जिंदगी और फिर भी जिंदगी के प्रति उनकी चाहत की दास्तान है । यह कहानी मानव की जिजीविषा का प्रमाण है । इसके माध्यम से कहानीकार ने सम्पूर्ण सामाजिक व्यवस्था के अमानवीय पक्ष को रेखांकित किया है, जिसमें आज भी एक वर्ग अपने स्वार्थ के लिए दूसरे कमजोर वर्ग का शोषण करता है ।

उनकी ‘ दोपहर का भोजन ’ सर्वाधिक सफल कहानी है । प्रस्तुत कहानी में आभावग्रस्त मध्यवर्गीय परिवार की भूख एवं विवशता का निरूपण हुआ है । ‘ कुहासा ’ कहानी दुबरा नामक नवयुवक की दुखभरी दास्तान कहती है । यह कहानी हमें स्पष्ट इंगित करती है कि हमारे देश में निम्न जाति में जन्म लेनेवाले नवयुवकों का भविष्य अंधकारमय होता है । अमरकांत की ‘ हत्यारे ’ एक बहुत बड़ी उपलब्धि है । यह कहानी उन भटकती हुई पीढ़ी का कच्चा चिट्ठा खोलती है जो आदर्शों को नजर अंदाज करते हैं । यह कहानी उस समय की गवाही देती है कि जिसमें जीवन के आदर्शों और मूल्यों का क्षरण और हत्या की जा रही है ।

अमरकान्त कृत ‘ मुस ’ कहानी में एक आम आदमी की नक्भोगी जिन्दगी का निरूपण हुआ है । इसी कोटि में नौकर कहानी मार्मिक कहानी है । यह कहानी हमें स्पष्ट बताती है कि दिन-रात मेहनत करने पर भी इन्सान दो वक्त की रोटी भी बड़ी मुश्किल से प्राप्त कर पता है । इसी संदर्भ में देवीशंकर अवस्थी ने लिखा है कि-

“ अमरकांत की कहानियाँ ऐसी हैं, जो बिना किसी विशेष आग्रह के जीवन की एक उद्दाम मानवीय जिजीविषा को मूर्त करती हैं और सामान्य जीवन से ही विराट संवेदनाएँ उभरती हैं । नवीन आर्थिक परिस्थितियों से जूझता मध्यवर्गीय समाज, उसकी विशेषताएँ, पीड़ाएँ, प्रवचनाएँ

और जीवन की भूख का जैसा मर्मस्पर्शी चित्रण इन्होंने किया है वह हिन्दी कहानी की विकासशील मूल जातीय परंपरा की अगली कड़ी है । ”३

निर्माण कहानी अपने बच्चों की चिंताओं से धीरे हुए एक पिता की दास्तान कहती है । उनकी ‘ फर्क ’ कहानी एक ऐसे कमजोर लडके की पीड़ा को व्यक्त करती है ,जिसे पुलिस जेल में डालती है । अपने पेट की भूख को मिटाने लड़का किसीके धर में धुसकर दो-चार पराठे और एक गिलास दूध पिता है ।लेखक ने यहाँ समाजव्यवस्था पर करार व्यंग्य किया है। मुलाकात,गले की जंजीर,लडकी की शादी,जन्म कुंडली,दुर्धटना,काली छाया,आदि जैसी कहानियाँ भी मानव संवेदना को मुखरित करनेवाली कहानियाँ हैं । उनकी ‘म्यान में दो तलवार’ मिल का पत्थर है ,जमीनी सच्चाई के साथ जुड़ी यह कहानी इस बात का प्रमाण देती है कि किस प्रकार व्यवस्था अपनी कुचल से आदमी को पंगु बनाती है । विवेचक विश्वनाथ त्रिपाठी ने लिखा है -

“ अमरकांत उन रचनाकारों में है जिनकी कहानियाँ न केवल कथ्य और शिल्प की द्रष्टि से बेजोड़ हैं बल्कि जो हमारे समय का अपूर्ण ही सही प्रामाणिक दस्तावेज है । ”४

संदर्भ :-

- (१) अमरकांत ; एक मूल्यांकन -संपा-रविन्द्र कालिया- पृष्ठ -२१०
- (२) हिन्दुस्तानी -दिसम्बर-२०१४-संपा-डॉ. सुनील जोगी- पृष्ठ -१५५
- (३) नई कहानी संदर्भ और प्रकृति - देवीशंकर अवस्थी -पृष्ठ -१९४
- (४) प्रेमचंद की द्न्द्वात्मक द्रष्टि और अमरकांत - विश्वनाथ त्रिपाठी- पृष्ठ -१४२

EVALUATION OF DISTRICT CO-OPERATIVE BANKS IN GUJARAT 29 : ON THE BASIS OF AGRICULTURE CREDIT

Ph.D. Scholar Name

Deepak B. Darji

Rai University

Guide Name

Dr. Devendra Vyas

Rai University

1.1 Abstract—

16 District Co-operative Banks are working under the guidance of Gujarat State Cooperative Bank in Gujarat. District Cooperative Banks are included in the short-term credit structure of cooperatives. DCBs offer only short term and medium term credit for agricultural and nonagricultural operations. Short term agricultural loans include: loans for seasonal agricultural operations, marketing of crops, selling and distribution of agricultural commodities etc. Medium term agricultural credit includes: minor irrigation, animal husbandry etc. the study found that, DCBs gave more importance to short-term agricultural credits than medium term agricultural credits, DCBs have a good capacity to collect the short term agricultural loans without losing more amount in overdue, and it has a capacity to reduce its NPA relating to agricultural credit in the future.

1.2 Keywords:

District Cooperative Banks, Short-term Agricultural Credit, Medium-term Agricultural Credit, Total Agricultural Credit

1.3 RATIONALE OF THE STUDY

A Co-operative institution in the context of our present times represents a middle way. The Co-operative sectors have been accepted at par with the other two sectors and the public sector. The Co-operative sectors acts as balancing factor because it combines the best of both. It fulfills the needs of the individuals without harming or exploiting others. It honors ethical values as well as stands for an efficient business. It believes in character building and in uncalculating moral values among the members. It safeguards the interests of the weaker sections of the society.

1.4 SIGNIFICANCE OF THE STUDY:

The Co-operative credit structure for meeting the short -term, medium term and long term credit needs of cultivators in Gujarat consists of (i) State Co-operative bank at the apex level (ii) Central Co-operative Banks at the district level & (iii) Primary Agriculture Credit Societies at the grass root t covering a single / group of villages at the

base level. Short -term credit is providing mainly for financing current expenditure necessary for the raising of crops during different seasons. Medium term credit policy (generally repayable within 3 to 5 years) is provided for purposes such as deepening of wells, purchase of agricultural implements, bullocks, milk cattle etc. and for conversion facilities in case of crop failure.

The State Co-operative Agricultural and Rural Development Bank fulfill long-term credit needs through its branches. Generally repayable over 5 to 15 years. It is given for capital investments in agriculture, which includes the construction of tube-wells land leveling, bonding and other land development purposes, purchase tractors, power tillers and other costly machinery.

1.3 OBJECTIVE OF THE STUDY:

The research study is backed with the following objectives:

- To study the overall working of DCCDBS and GSCB in terms of deposit, lending, recovery and profitability.
- To study the customers' view on Agriculture working of co-operative Banks.

1.4 RESEARCH METHODOLOGY:

To achieve the above objective both primary as well as secondary data have been collected from the respective source:

(i) For the collection of primary data a self-structured questionnaire were prepared and tested in one of the Bank. Two types of the questionnaire has been used for the collection of primary data i.e.(a) Institutional questionnaire and(b) individual questionnaire. The institutional questionnaire was used for preparation of the case study of selected DCCBS. At least four DCCB namely Ahmedabad, Rajkot, Surat and Banaskantha were selected from each co-operative region in consultation with GSCB/NABARD in the state.

1.5 AREA & LIMITATION OF THE STUDY:

The overall area of the study has been focused only with Gujarat State. The study is limited with the District Central Co-operative Banks (DCCBs) and Gujarat State Co-operative Bank (GSCB). Due to non availability of secondary data at the GSCB NABARD and other sources the analysis has been confined with the available source of data during the period from 1996-97 to 2000-01 and analyzed accordingly.

Table: 1

ST Agri. Demand and Recovery of all DCCBs in Gujarat (Rs. in lacs)

No	Particulars	1996-97	1997-98	2000-01	%age Increase over 01-97
1	Total demand of ST Loan(Agricultural) of which;	103249	116028	185965	80.12
	- Previous Year	22662 (21.94)	25683 (22.14)	34999 (18.83)	54.43
	- Current Year	80587 (78.06)	90345 (77.86)	150966 (81.17)	87.34
2	Total Recovery of ST Loan (Agri.) of which;	76315	85747	144747	89.67
	- Against Previous Yr.	11476 (15.03)	11142 (12.99)	15495 (10.70)	35.02
	- Actual Recovery of Current Year	60362 (79.09)	73809 (86.07)	117499 (81.17)	94.65
	- By Transfer of Accounts	4477 (5.88)	796 (0.94)	11753 (8.13)	162.52
3	Overdue at the end of the Year	26934	30281	41218	53.03

Note : Figures given in parentheses indicate the percentage of total demand and recovery.

Source: Data compiled from Statistical data of GSCB & DCCB in Gujarat, GSCB Ltd., Ahmedabad 1996-97 onwards.

The above table revealed that the overall performance on the demand and recovery in respect of all the DCCBs in Gujarat is quite satisfactorily. The total demand of short term agricultural loan has increased by 80.12 [percent during the period from 1996-97 to 2000-01. Out of the total demand of short term loan on an average 22 percent is previous overdue and remaining is current years. The recovery of short term agricultural loan increased by 89.67 percent during the period from 1996-97 to 2000-01. It is also observed from the table that over the period on an average 84 percent recovery comes from current year over dues. One important indicator is also reveals from the table that the volume of recovery in the case of transfer of accounts is on an average about 5 percent but the percentage increased over the period by 162.52 percent.

The following table indicates the medium term non-agriculture demand and recovery of all district central co-operative banks in Gujarat.

Table: 2

Medium Term Non-Agriculture Demand and Recovery of all DCCBs in Gujarat (Rs. in lacs)

No	Particulars	1996-97	1997-98	2000-01	% age increase over 97-01
1	Total demand of MT (Non Agricultural) Of which:	21528	19317	40396	87.64
	- Previous Year	10224 (47.49)	13062 (67.62)	20565 (50.91)	101.14
	- Current Year	11304 (52.51)	6255 (32.38)	19831 (49.09)	75.43
2	Total Recovery of MT (Non-Agri.), of which;	8053	5985	12030	49.38
	- Against Previous Year	1465 (18.19)	1459 (24.38)	987 (8.21)	- 32.63
	- Actual Recovery of Current Year	6588 (81.81)	4526 (75.62)	10959 (91.09)	66.35
	- By Transfer of Accounts	-	-	84 (0.70)	-
3	Overdue at the end of the year	13474	13332	28366	110.53

Note : Figures given in parentheses indicate the percentage of total demand and recovery.

Source: Data compiled from Statistical data of GSCB & DCCB in Gujarat, GSCB Ltd., Ahmedabad 1996-97 onwards.

The above table indicates that overall performance of the district central co-operatives banks in-terms of non-agriculture demand and recovery is quite satisfactorily. The total demand of medium term nonagricultural advances has increased by 87.64 percent during the period from 1996-97 to 2000-01. Out of the total demand of medium term advances about 52 percent is for current year and the percentage of current year demand of medium term advances in the case of previous 120 year and current year has increased by 101.14 and 75.43 percent respectively during the same period.

The total recovery of medium term non-agriculture has increased by 49.38 percent during the period from 1996-97 to 2000-01. Out of the total recovery , about 85 percent recovery is from

current year and remaining is from previous years outstanding. The table also reveals that the overdue at the end of the year increased by 110.53 percent during the same period.

The following table shows the long term demand and recovery of all district central co-operative banks in Gujarat.

REFERENCES :-

- Agarwal NC (1974) “Problems of Co-operative Banks & Solution” Indian Journal of Commerce Lucknow Vol. XXVII No. 98 March 1974 pp. 35-38
- Arputharaj, C “Indian Agricultural Economy”, Macmillan India Limited, Bombay, 1982, p. 128.
- Bhalla Y.A. (1983) “Distribution of Agriculture Loan in Udaipur” Cooperator New Delhi Vol. 10 No. 4 April 1983 pp. 6 – 11.
- Bhattacharya AC (1979) “Structure of Credit Co-operative Movement in West Bengal” Indian Co-operative Review New Delhi Vol. XVII No. 2 Oct 1979 pp. 47-48.
- Chakravarti S “Role of District Central Co-operative Banks on Distribution of Agricultural Loan” Indian Co-operative Review, New Delhi Vol. XXX No. 1 June 1976 pp. 449
- Jaya S. Anand (1999) “Co-operative Agricultural and Rural Development Banks” Atlantic Publishers 1999 p. 79.
- Land Mark 91991) “Profile of District Co-operative Banks in Gujarat” A Publication of Gujarat State Co-operative Bank Ltd. Ahmedabad, 1991 p.96

Digitalization of Research work – an asset to the Library

30

Dr. Harshad Nirmal Librarian KSKV Kachchh University ,Bhuj.**Ms. Purvi Doshi** Librarian. Gujarat Adani Institute of Medical Sciences-Bhuj.

Abstract:

This Paper discusses the role digitalization in reference to University Library. It also highlights the impact of digitalization on library service. The purpose of preservation is to ensure protection of information of enduring values for access by present and future generation. Digital preservation is a challenging task for any Library.

Keywords : Digital Library, Role of digital library in Education, Digitalization, Thesis and Dissertation, Digital Access

1. Introduction :

In the past academic libraries were totally by their Physical parameters. Library users initiated the interactions by going to the library. They physically walked around the library and searched or searched or browsed for their information, or asked a librarian for help. When successful, they read or took the hard copy information out of the library. This model supported a wide variety of users from many different disciplines. With the introduction of library technology those physical boundaries have slowly changed. The searching was done via microfiche or CDROMs then information was either photocopied or read in the library online.

With the advent of web-accessible digital librarians and remote authentication, Users' physical interaction with the library could completely change. Digital libraries (DLs) have the potential to transform aspects of the education process, with remote access to specialized information in a format that is easily updated and speedy searching access facilities. However, the invisible presence of these resources, their poor usability and user support has made their impact less dramatic. A key element in the successful design and implementation of digital libraries has, in the important on the community involvement in resulting technology systems. The role of librarian and the changing impact of DLs across all the academic disciplines although crucial have no been fully researched.

2. Libraries and Digital Libraries :

A digital library is a library in which collections are stored in digital formats (as opposed to print, a microform, or other media) and accessible by computer network. A digital library is type of information retrieval system.

The DELOS Digital Library Reference Model defines a digital library as:

An organization, which might be virtual, that comprehensively collects, manages and preserves for the long term rich digital content, and offers to its user communities specialized functionality on that content, of measureable quality and according to codified policies.

The First use of the term digital library in print may have been in a 1988 report to the Corporation for National Research Initiatives. The term digital library was first popularized by the NSF/DARPA/NASA Digital Libraries Initiatives in 1994

3. Factors responsible for emergence of digital library :

A well informed and computer literate user base has started to demand more information at the desktop

Library budget were not able to cope with the user's rising demands for hard copy journal titles

Users demanding documents for their research were not concerned whether these were held locally in the library or obtained from outside, as long as they could be supplied quickly

The distinction between library collection management and document delivery the ownership and access approaches were increasingly becoming blurred.

Librarians started giving increased emphasis to provide access to resources available elsewhere rather than physically possessing resources.

4. Type DL:

The term Digital library diffuse enough to be applied to a wide range of collections and organizations, but to be considered a digital library; an online collection of information must be managed by and made accessible to a community of users. Thus, Some web sites can be considered digital libraries, but far from all. Nevertheless, as a result of the development of the internet and its search potential, digital libraries such as the Library of Congress are now developing in a web-based environment. Public, School and College libraries are also able to develop digital download websites, featuring e-Books, audio books, music and video.

A distinction is often made between content that was created in a digital format, known as born-digital, and information that has been converted from a physical medium, e.g. paper, by digitizing. The term hybrid library is sometimes used for libraries that have both physical collections and digital collections. For example, American Memory is a digital library within the Library of Congress. Some important digital libraries also serve as long term archives.

5. The Changing Face of Libraries

Research and learning are increasingly supported by digital information environments, The as yet unfulfilled promise is a rich fabric of scholarly resources, learning materials, and

cultural artifacts, seamlessly integrated and readily accessible, organized in ways that facilitate traditional uses and encourage new uses as yet undefined.

Fulfilling this promise requires the cultivation of stakeholder communities that, through their working and learning experiences, meaningfully engage with digital information environments. Meaningful engagement is, in turn, contingent on the following prerequisites:

- ❖ **Predictability and comprehensiveness:** A critical mass of digital resources must be developed. Where coverage is intermittent and/or unpredictable, usefulness is diminished and stakeholder interest will not grow.
- ❖ **Interoperability:** Digital content must be easily shared between services or users; usable without specialist tools; surfaced in a variety of environments; and supported by consistent methods for discovery and interaction. Digital content should also be managed using well-understood practices, and supported by services that can be recombined to meet new user needs.
- ❖ **Transaction ability:** Mechanisms are needed to establish authoritatively the identity of content, services and users interacting within the information environment, as well as to manage intellectual property rights and privacy, and to secure the integrity and authenticity of content and services.
- ❖ **Preservability:** The long-term future of digital resource must be assured, in order to protect investments in digital collections, and so ensure that the scholarly and cultural record is maintained in both its historical continuity and media diversity

6 Digitization of research-an asset to the library:

University library a store house of knowledge is not restricted to the provision of teaching materials. A group of scholars always peeps into the library to strengthen the research insight. University library is designed to add value to the university by enhancing the research strength. The most significant role in the present context to be played by university library is to store scientifically research documents.

In the emerging institution like K.S.K.V. Kachchh University, library is to be designed to promote the store value and use value and use value of classical research documents. For the library of a new university like Kachchh University, the task of storage of research has two way importance.

Fresh young scholars would expect library to serve with past references and current updated research materials. Similarly being a new university research strength tends increase the demand due to present research progress. This highlights the fact, that the system would not suffice the purpose.

In near future as, part of digitalization of university library should also be a “Digital knowledge center”. This would necessitate demand for easy online access to research

documents. This could be better classified in respects of the specialization in the said subjects. Digitization can also make it possible an abstract to be stored electronically providing quick easy and appropriate access to strengthen review of literature. There is all possibility of separate tools to be resorted in digitalization process enabling the scholars to have direct access to the particular part of the research

Digitalization of research documents can be more strengthened with copyright application as and when required. It may restrict as easy access to the full document on the part of the documents where copyright is required to be obtained. Currently all thesis and dissertation are open to access, so student easily copy them despite the fact that rules are there, so it becomes difficult to check or restrict the same. This limitation can be avoided in case of digitalization.

Particular parts i.e. charts/policy documents/ tables could be digitalized separately in case of which at the request of the researcher and with the approve of the researcher access could be made possible. Such digitalization of research documents can easily be obtained with due technical permission. To begin with the initial stage, with limited infrastructure at least "SYNOPSIS" should be digitalizing if not the complete thesis . Synopsis has enough potential to serve the perspective researchers for their preliminaries reference or review of literature.

Digital University library would create the basic process through separate storing and maintaining of documents. For individual researcher, it becomes difficult to subscribe to all global process of digitalization. However digital library in option to that can have access to digital library for better higher professional services, and others without membership would be not able to access for the same.

7. Sustainability :

For digital libraries to be successful, they must be sustainable, scalable and usable. With a world class Center for Human-Computer Interaction, working towards a usable system will be an ongoing and central concern for our efforts. Usability labs and research in remote usability evaluation should help our efforts, as will relate to the projects. So, we turn our attention to the successful digital libraries, starting with sustainability.

8. Mission :

K.S.K.V. Kachchh University with a postgraduate program is obliged to deal with Thesis and Desertions and to ensure that postgraduate students are properly educated. Thus, to carry out the mission of educating graduate students and handling their Thesis and Desertions, universities should ensure that they know how to publish electronically and how to use digital libraries. Similarly, many university libraries or archives have assumed the responsibility of having copies of works written by local faculty, staff and students. This has been particularly strong tradition in the area of thesis and dissertations. On many campuses

the library is committed to maintaining such works indefinitely, which fits into goals of the University.

9. Infrastructure

Universities support student in their roles of publishers and researcher, having the right infrastructure to support local involvement. This infrastructure is still built stage which is ultimately so prove itself as most convenient and updated for research scholars.

10. University :

Each university has responsibility for its own Thesis and Desertions collection, but can handle that locally or assign it to other. At the level of university the problems are not terribly large – even if a thousand Electronic Thesis and Desertions are submitted in a year, the disk space required to store them probably would cost less than thousands.

11. Plans:

University library has started to receive the Thesis and Dissertation in soft format. They are in the planning of sharing the research and projects.

12. Education and Evaluation :

Since we aim to improve postgraduate education, we must afford equal access and undertake careful evaluation. A detailed evaluation plan is given in the proposal, to include surveys, logging focus groups, and other efforts. Usability studies will help with detailed analysis and improvements of benefit, and that postgraduate student indeed know how to publish electronically and how to use digital libraries.

13. Student Enriching Higher Skill :

- ❖ University Library creates an opportunity for researchers to develop their skills in the area of research.
- ❖ University Library will plan for a cost effective alternative for printing and binding a large number of copy.
- ❖ Thesis and dissertation are easily available via the University Web.

14.Values Addition for Faculty :

- ❖ University Library will plan for Thesis and Dissertation on inter-library loan with the help unique identity number for the online access.
- ❖ Researchers can undertake full content search for Thesis and Dissertation on the Web.
- ❖ Researcher can be able to access Thesis and Dissertation as they are required.
- ❖ Researcher share his/her views to motivate students with the feedback form and suggestions.

15. Merits of Digital Libraries:

- ❖ Minimum space and maximum storage
- ❖ Any time access to current research
- ❖ Available at 24*7
- ❖ Libraries will never charge overdue or no fines
- ❖ Maximum utilization with minimum staff
- ❖ Minimum cost and maximum utilization
- ❖ It also provides facility for downloading and printing
- ❖ Provides universal accessibility

16. Conclusion:

The foremost responsibility of digital libraries is to ensure the future accessibility of information and preservation of thesis and dissertations. Objectives of digital libraries consider organization information, maintaining intellectual property rights, and presenting, retrieving and visualization digital material. Research is underway on the questions of integrity, authenticity, and user requirements of digital resources. Authenticity and integrity of digital information have been underlying concerns in digital preservation because of the ease of altering digital objects and the dynamic information. The most important changes digital libraries bring may be in advancing informal learning. The same advantages that accrue to classroom learning also accrue to individual pursuing their own learning.

Reference:

- ❖ Gail, McMillan(2003). Electronic Theses and Dissertations. Encyclopedia of Library and Information science. (pp1034-1040) New York: Marcel Dekker
- ❖ Anderson, Coking. Starting a digitalization center, oxford: Chandos Publishing 2004
- ❖ Barkers, J. The Guts of Digital Library information technology service maintaining system LC. Information 262
- ❖ Greenstein, Daniel I., Thorin, Suzanne Elizabeth. The Digital Library: A Biography. Digital library Federation(2002) ISBN 1933645180
- ❖ Rowlands, Ian., Nicholas, David.(2005), Scholarly communication in the digital environment.
- ❖ Aslib proceedings 57(6).pp 481-497
- ❖ L.Candela et al.: The DELOS Digital Library Reference Model- Foundations for digital libraries.
- ❖ William E. Savage (1999), Reflections on a Sustainable Model for the Digital Publication of Theses and thesis and dissertations held by UNESCO at Paris on 27 – 28 September. Available at
<http://www.unesco.org/webworld/etd/contributions.html>
UNESCO ETD Guide website at <http://etdguide.org/>
<http://www.ndltd.org/>
[http://etdguide.org/\(400 Pages\)](http://etdguide.org/(400)

A STUDY OF ANXIETY OF PRIMARY LEVEL STUDENTS IN

31

AHMEDABAD CITY**RESEARCHER****NIKITA K. KARAMTA (M.A., M.PHIL., PH.D.)**Department of Psychology,
Saurashtra University, Rajkot**ABSTRACT**

The aim of the study is to know the anxiety level of primary students in ahmedabad city. The sample consisted of 120 primary students in ahmedabad city. Out of which 60 were primary level boys students and 60 were primary level girls students. For this purpose of investigation “Anxiety Scale” by A.K.P. Sinha & L.N.K. Sinha was used. The obtained data was analyzed through ‘t’ test to know the mean difference between primary level students. The results show that there is a significant difference in anxiety level of primary level students.

INTRODUCTION:

Day by day modern social life is becoming complex. Man always tries to adjust himself in the structure of social life. Man has to adjust himself within geographical and social conditions; he has also got to adjust himself with different aspects of life, family, school, friends and married life. If the person is not adjust himself to any activity he became a depress person & he lost their mental balance. In this study we try to measure anxiety level of primary students. The purpose of this study was to measure the difference between primary students.

RESEARCH PROBLEM:

The research problem of this study is anxiety level of primary students.

OBJECTIVE:

- The purpose of the present investigation was the difference related to anxiety level of primary students in ahmedabad city.

VARIABLES:**(A) INDEPENDENT VARIABLES:-**

- (1) Level of Education: - primary level.

(B)DEPENDENT VARIABLE:-

(1)The raw scores of the students for anxiety level.

HYPOTHESIS:

(1)There is no significant mean difference between primary students with relation to anxiety level.

METHOD:**(A)SAMPLE:**

The sample of the present study consisted of 120 primary students. Out of which 60 were primary level boys students and 60 were primary level girls students both living in Ahmadabad city of Gujarat.

(B)TOOL:

In the present study to measure anxiety level," ANXIETY SCALE" by A.K.P. Sinha & L.N.K. Sinha was used which is a very reliable tool in this inventory.

PROCEDURE:

The students who were studying in different schools of ahmedabad city were randomly selected & sinha comprehensive anxiety scale was given & data was collected. The obtain data form 120 students were analyzed with the help of mean, S.D. and 't' test.

STATISTICAL STRATEGY:

't' test was applied to know the significant differences between primary students.

DISCUSSION:

TABLE-I**ANXIETY LEVEL OF PRIMARY LEVEL BOYS & GIRLS STUDENTS**

GROUP	N	MEAN	S.D.	't' Value	Level of sign.
BOYS	60	52.09	15.23	6.26	0.01
GIRLS	60	44.59	12.34		

Table no. I shows the anxiety level of primary level boys & girls students. for primary level boys students the mean is 52.09 for primary level girls the mean is 44.59 and S.D. is 15.23 and 12.34 for both groups 't' level value is 6.26 which is significance at 0.01 level. The results show that there is a significant difference in anxiety level of primary students.

CONCLUSION:

(1) There was a significant difference between primary students with relation to anxiety level.

REFERENCES:

- Abnormal psychology – Arvind Shah, divine publication, 1st edition 2007.
- Theory of personality – Kusumben Bhatt, Gujarat university granth nirman board, edition 1996.
- Abnormal psychology – Dr. Mafatlal patel, Gujarat university granth nirman board, Ahmedabad.
- Abnormal psychology – C. jamnadas & company, ahmedabad.
- A comparative study of anxiety level between male & female, Chatur poshiya – p.n. 11 to 15, 22.

वेदेषु, उपनिषत्सु श्रीमद्भगवद्गीतायाञ्च मनविषय काः विचाराः

पण्ड्या प्रकाशकुमार वासुदेवभाई (M.A., M.Ed.)

शोधछात्रः

सौराष्ट्र युनिवर्सिटी, राजकोट नगरम्

विद्यावारिधि (पीएच.डी.)

प्राक्कथनम्

अखिलेऽपि संस्कृत-साहित्याकाशे सर्वत्र विविधविषयाः सविशेषतयावर्णिताः वर्तन्ते । अस्माकं सांस्कृतिक परम्परायां दिव्यतया दृश्यते परं संस्कृतस्य संस्कृतेश्च मूलभूतं वेदसाहित्यमेव ज्ञेयम् । वेदसाहित्ये दृष्टिः क्रियते चेत -

‘वेदोऽखिलो धर्ममूलम्’

‘वेदात् धर्मो हि निर्बभौ’

‘वेदो नारायणो हरिः’

अपौरुष्यत्वं धारयन्ति एते चत्वारः वेदाः परं अस्माकं सम्पत्तिरिति । चतुर्षु विभागेषु संस्कृतेवेदिकसाहित्यं उपलभ्यते । यथा....

१. वेदसाहित्यम्

२. ब्राह्मणसाहित्यम्

३. आरण्यकसाहित्यम्

४. उपनिषद् साहित्यम्

संस्कृतसाहित्येऽस्मिन् मनसः वर्णनं सर्वत्र भिन्नतया प्राप्तं भवति । ऋग्वेदेऽस्मिन् ‘संज्ञानसूक्ते’ निगदितम् यत् ...

सं गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।

देवा भागं यथा पूर्वे सं जानाना उपासते ॥ (ऋग्वेदे. संज्ञानसूक्ते)

अत्रापि मनसः ऐक्यं आवश्यकमिति प्रतिभाति । अनेनैव वेदेषु उपनिषत्सु परं गीतायां यदुक्तं तद् प्रतिपाद्यते ।

❖विषयनिरूपणम् :

संस्कृतसाहित्ये आत्मनः, बुद्धिः, मनसश्च सविशेषतया वर्णनं कृतमिति । मनसः संकल्पना दीयते चेत्

‘संकल्पविकल्पात्मकं मनः’(तर्कभाषा, तर्कसंग्रहः: योगसूत्रेऽस्मिन्)

संकल्पस्य महत्त्वं अधिकं अस्ति अर्थात्

‘संकल्पेन विना कर्म यत्किञ्चिद् कुरुते नरः ।’(संस्कारभाष्करे)

मनसि एव संकल्पाः समुत्पद्यन्ते परं मनः एव विकल्पप्रदायकं भवति अत एव जनाः स्वकार्यसिद्ध्यर्थं विघ्नविहताः भवन्ति ।

आदौ वेदसंहितायां दृग्गोचरं क्रियते चेत्

कामस्तदग्रे समवर्तताधि

मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।(ऋग्वेदे दशममण्डले ४)

नासदीयसूक्तेऽस्मिन् मनसः सृष्टेः उत्पत्तिकथायां प्राधान्यं प्रतिपादितम् ।

अपि च....

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्योऽज्जायत ।

श्रोत्राद्वायुश्च प्राणच्छ मुखादग्निरजायत ।

(पुरुषसूक्तम् – १२ मंत्रः)

सविशेषतया प्रख्यायते चेत्

‘तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु’ (शुक्लयजुर्वेदे षष्ठम् अध्याये)

स्वयं परमात्मना निगदितं यत् मे मनः शिवसङ्कल्पयुक्तं भवतु तथा श्रेयस्करं, कल्याणकर्ता, मनोद्वेगरहितं च भवेदिति ।

उपनिषत्सु अपि मनसः गतिः विधिश्च प्रयुक्ताऽस्ति । मनसः एकमेव अद्वितीयकार्यमस्ति तद् ‘इन्द्रियनिग्रहेति प्रोवाच’

मनसः सविशेषतया वर्णनं दृश्यते चेत्....

वेगवत्, चञ्चलं बन्धनमोक्षयोः कारणमिदमेव मन एवाऽस्ति ।

‘वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठितम्

मनो मे वाचि प्रतिष्ठितम् ।’

श्रीमद्भगवद्गीतायां अर्जुनः कथयति यत्

‘चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद् दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥’ (गीतायां अ. ६, श्लो. ३४)

मनसः वास्तविकता चञ्चलतायुक्ता परं प्रमाथि अपि प्रोक्ता तथा च दृढम् बलवच्च मनरेवास्ति । अत एव मनसः नियंत्रणं अर्थात् वायोः नियंत्रणवत् जटिलं दुष्करं अस्तीति । अर्जुनः सानुभूत्या प्रतिपादितवान् ।

ततः श्रीभगवान् समाधानं ददाति यत्...

‘असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥’ (गीतायां अ. ६, श्लो. ३५)

मनस्तु निःसंदेहतया चञ्चलं दुष्करञ्चास्ति तथाऽपि अभ्यासेन वैराग्येण च अस्य मनसः वशीकरणं अर्थात् नियमनं साधयितुं शक्यते ।

मनोमयम् तपसः वर्णनं यथा....

मनः प्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।

भावसंशुद्धिरित्येतत् तपो मानसमुच्यते ॥ (गीतायां १७, १५)

मनसः प्रसन्नता, शांतभावः एवं भगवतः नामसंकीर्तनचित्तनस्य स्वभावः मनसः निग्रहं परं अन्तःकरणस्य प्रसन्नता परं पवित्रता इत्येतत् मनसः तपो उच्यते ।

एवं हि खलु शास्त्रेऽस्मिन् निगदितं यत्

‘मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।’

मानवस्य सर्वासु अवस्थासु परं कार्येषु च मनसः प्रभावं क्रियाशीलता दरिदृश्यते ।

अपि च मानवस्य बन्धनेऽपि मनसः कारणत्वं कार्यत्वञ्च सिद्धयति । मनुष्यः बन्धने पतति तस्मिन् बन्धने मूलत्वात् मनसः एव मूल्यत्वम् भजते ।

एवं मनुष्यास्य मोक्षकरणे अर्थात् मुक्तावस्थासु च मन एव कार्यशीलं भवति मनसा एव मनुष्यः शांतिः प्रगतिः उन्नतिः समृद्धिः प्राप्तुं शक्नोति । मानवस्थाः ये शत्रवः कामक्रोधलोभादयः अपि वशीकर्तुं मनसः शक्तेः प्रभावः शोचनीयः ।

अस्मिन् संसारे आपत्काले हर्षामर्षभयोद्वेगेषु च मनसः गतिः आवश्यकी शास्त्रेऽस्मिन् एवं श्रुतिस्मृतयोः अन्तस्थे भावे तु मनः एव निर्णायकः भवति । यथा वाङ्मनसः संवादकाले अर्थात् जातस्पर्धायां प्रजापतिना मनसः एव विजयः उत्घोषितः तेन च मनसः प्रभावं दृढमस्तीति सर्वसम्मतम् सुयोग्यञ्च ।

❖ निष्कर्ष :

वेदेषु, उपनिषत्सु परं श्रीमद्भगवद्गीतायाञ्च मनसः सुचारुतया कार्यलक्षणं निगदितम् । मनसि एव समेषां विचाराणां आचाराणां सुव्यवस्थितया उत्पत्तिः जायते एवञ्च मया संशोधनेऽस्मिन् दृष्टम् यत मनः निर्णायकं, दृढम्, योग्यायोग्यक्षमोऽस्ति ।

मनसः गतिः चञ्चला, चपलाश्च प्रोक्ता इति प्रतिभाति ।

શાસ્ત્રેષુ જ્ઞાનસ્યાવિર્ભાવકેન્દ્રં મન એવ જ્ઞેયમ્ । સર્વેન્દ્રિયાણી સંયમ્ય કાર્યકરણે મનઃ એવ સહાયકં
ભવતીતિ નાત્ર શઙ્કાવકાશઃ ।

‘ઇતિ દિક્’

સંદર્ભગ્રંથાઃ

(૧)ઋગ્વેદ (દશમમંડળ સૂક્તો) લેખક : ડૉ. વસન્તકુમાર મ. ભટ્ટ અને પ્રા. કે.વી. મહેતા પ્રકાશક

: ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ. ૧૯૮૨.

(૨)શુક્લયજુર્વેદઃ, ચૌખમ્બા પ્રકાશનમ્, વારાણસી

(૩)કઠ-કેનાદિ પંથોપનિષદ્ હિન્દી વ્યાખ્યાસહિત : લે. શ્રી સ્વરૂપાનંદ સરસ્વતી શંકરાચાર્ય ગુરુ શ્રી

શારદાશાંકરપીઠ, દ્વારકા પ્રકાશન.

(૪)શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, ગીતા પ્રેસ, ગોસ્વપુર

(૫)ભગવદ્ગીતા ગુજરાતી અનુવાદ સહ : શ્રી એ.સી. ભક્તિવેદાંત સ્વામી, પ્રકાશક :

ભક્તિવેદાંત બુક ટ્રસ્ટ, જુહુ - મુંબઈ, ૧૯૮૮.

विवेकानन्ददृष्ट्या प्रायोगिकवेदान्तरहस्यम्।

डॉ.प्रशान्त कुमार महला

वेदानामन्तो वेदान्तः।वेदान्तो नाम उपनिषद् ज्ञानम्।ब्रह्मज्ञानप्रतिपादकं शास्त्रम् उपनिषद्।रहस्यविद्यापि उच्यते।किं तद् ब्रह्म?ब्रह्मणः स्वरूपं वा किम्?वयं के?कुत आगच्छामः?कुत्र गमिष्यामः?इह जगति किं वा कर्तव्यमस्माकमेतत् सर्वं प्रतिपादितमस्ति वेदान्तशास्त्रे। वेदान्तसिद्धान्तमाधारीकृत्य भारते बहुसम्प्रदाया दृश्यन्ते।ब्रह्म एकमद्वितीयम्,ब्रह्मद्विविधम्,जीवात्मा-परमात्मेतिभेदादिति केचित्।अतो वेदान्तदर्शने अद्वैतवादः,द्वैतवादः,विशिष्टाद्वैतवादः,शुद्धाद्वैतवादः,अचिन्त्यभेदाभेदादो बहवः सम्प्रदाया दृश्यन्ते।परन्तु प्रायोगिकक्षेत्रे एतेषां सिद्धान्तानां उपयोगिताऽस्ति न वेति विचारणीया । यद्यस्ति तर्हि कथम्?वेदान्तस्य ये सिद्धान्ताः “सर्वं खल्विदं ब्रह्म”,“अहं ब्रह्मास्मि”, “जीवब्रह्मैवनापरः” एतेषां सिद्धान्तानां व्यावहारिके क्षेत्रे उपयोगो भवति नवेति संशयः।एतेषां सिद्धान्तानां दैनन्दिने जीवने कथं वयम् उपयोगं कुर्म अस्मिन् विषये दार्शनिकानामपि भिन्नं भिन्नं मतं दृश्यते।वेदप्रतिपादितानां सिद्धान्तानां नाम वेदान्तसिद्धान्तानां व्यावहारिकजीवने कथमुपयोगः कर्तव्यः अस्मिन् विषये विवेकानन्दस्य चिन्ता स्वतन्त्रा । यथा वयम् आत्मानं पश्यामः,तद्दृष्ट्या एव अन्यानपि पश्येम ।“ममात्मा सर्वभूतात्मा”इति यत् वयमुच्चारयामः कार्यक्षेत्रे व्यवहारसमये तन्न कुर्मः।यदि समादृष्टिः लोष्ट्रेषु काँचनेष्वपि भवेत् तद् भवेत् प्रायोगिकवेदान्तः।विवेकानन्दः ज्ञातवान् वेदान्तस्य प्रायोगिकरहस्यम्।अतः तस्य उदात्तवाणी आसीत्-

“बहुरूपे सम्मुखे तोमार । छाडि कोथा खुजिछो ईश्वरा

जीवे प्रेम करे येइ जन । सेइ जन सेविछे ईश्वरा॥”

स दरिद्रेषु शिवं पश्यति स्म । मानवता एव ईश्वरः। मानवता मनुष्येष्वेव तिष्ठति। नतु मन्दिरे देवालये गीर्जायां वा । अतः तस्य वाणी आसीत् यदि कोऽपि ईश्वरस्य सेवां कर्तुमिच्छति तर्हि मानवस्य सेवा कर्तव्या । वेदान्तः शिक्षापयति मनुष्यान् आदौ आत्मविश्वासलाभाय.....।स्वात्मगौरवे अविश्वासमेव वेदान्तो नास्ति।कथमिति आख्यापयति । अनारतमयमात्मा वक्तव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यश्च । एवं सतताभ्यासेन काले त्वमनुभविष्यसि यत् (ब्रह्म)त्वय्यपि प्रबुद्धो भविष्यतीति।

विवेकानन्देन विज्ञातं प्रायोगिकवेदान्तस्य रहस्यम्।कथमात्मानं जागरितव्यमिति।अतः तस्य वाणी आसीत् उत्तिष्ठत,जागृता।आत्मानः प्रबोधयत,अन्यांश्च जागरयत।लभध्वं मानवजीवनस्य परमां गतिं मृत्योः पूर्वम्।“उत्तिष्ठत,जागृत,आलक्ष्यसिद्धिर्मा विरमध्वम्” ।

या वैदिकीचिन्ता उपनिषत्सु विकसिताऽभवत् ऋग्वेदादौ प्राचीनवैदिकसाहित्ये तस्या वीजं निहितास्ति।ऋग्वेदस्य विभिन्नेषु मन्त्रेषु बहुदेवतानां स्तुतिर्दृश्यते।अतो वेदो बह्वैश्वरवादसिद्धान्तं प्रतिपादयति इति केचित्।

परन्तु एतन्न समीचीनम्।तत्र विभिन्ना देवता एकस्य परमेश्वरस्य सत्ताया विकासरूपेण वर्णितमस्ति।यथा-“एकं सद्रिप्रा बहुधा वदन्ति।अग्निं यमं मातरिश्वान माहुः”॥अर्थात् एकैव परब्रह्म कदाचिदग्नि-यम-मातरिश्वारूपेण प्रतिपादितं भवति।अतो मोक्षमूलर महोदयेन वेदस्य एतादृशं सिद्धान्तं बह्वैश्वरवादमिति नोक्त्वा एकस्थे बह्वैश्वरवादरूपेण (Henotheism) प्रतिपादितम्।एकस्मिन्नेव परमसत्तायां बहुदेवतानां मिलनम्।अतएव वेदान्तस्य योऽद्वैतवादसिद्धान्तः स ऋग्वेदे एव दृश्यते।

ऋग्वेदे एवं हि दृश्यते यत् एक एव परामसत्ता समग्रं विश्वजगतं धारयति । इहलोकःपरलोकः स्वर्गो नर्को ग्रहा नक्षत्राणि सर्वाणि परमेश्वरस्य अंशरूपाणि । एतादृशी वर्णना ऋग्वेदस्य पुरुषसूक्तादेव ज्ञायते।तत्र “सहस्रशीर्षः पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।सभूमिं सर्वतोऽऽवृत्यातिष्ठद्वशाङ्गुलम्”।ऋग्वेदस्य नासदीय सूक्तेऽपि ब्रह्मणः स्वरूपप्रसङ्गे - “सदसदनिर्वचनीयमि”त्युक्तम्।अर्थात् ब्रह्म न सत्,न असत्।तदनिर्वचनीयम्।एकः समय आसीत् यदा ब्रह्मातिरिक्तं पृथिवी-आकाश-प्राण्यः कान्यपि नासन्।नासदीयसूक्तस्येयमनिर्वचनीया परमसत्ता उपनिषदो निर्गुणब्रह्म एव।

वेदे उपनिषदः चिन्ताधाराया वीजं निहितत्वेऽपि दार्शनिकचिन्ताधारायाः सुस्पष्टं सूचना लक्ष्यते उपनिषदि । वेदप्रतिपादितस्य परमपुरुषोऽयमुपनिषदि कदाचित् ब्रह्म,कदाचित् आत्मा,भगवन्,कदाचित् केवलं सत् रूपेणाभिहितमस्ति।विभिन्नेष्वपनिषत्सु ब्रह्मणः स्वरूपं भिन्नं भिन्नं परिलक्ष्यते।

बृहदारण्यकोपनिषदि ब्रह्मणः विषये सदर्थकवर्णना न दृश्यते। अतो ज्ञायते यत् उपनिषदः चिन्ता वैदिकदेवतातः प्रत्याहृत्यात्मन्येव केन्द्रिभूतोऽभवत्। उपनिषदि आत्मा परमतत्वरूपेण प्रतिपादितमस्ति। एतदपि प्रतिपादितमस्ति यत् जीवात्मा- परमात्मनो नास्ति कोऽपि भेदः। आत्मज्ञानमेव सर्वश्रेष्ठज्ञानम्।

अतः उपनिषद्वृषीणां सुस्पष्टं निर्देशोऽस्ति “आत्मानं विद्धि” इति। आत्मनि ज्ञाते सर्वं ज्ञातं भवेत्। कथमात्मा ज्ञातव्यः? श्रवणेन मननेन, निदिध्यासनेनैवात्मा ज्ञातव्यः। श्रवणं मननं निदिध्यासनं न सहजसाध्यम्। खुरस्य धारेवायं मार्गो विपद्पूर्णः। ते एवास्मिन् मार्गे प्रचलितुं क्षमा ये तावत् प्रियवस्तुनि परित्यज्य श्रेयवस्तुप्राप्त्यर्थं कृतसंकल्पाः।

उपनिषद ऋषीणां मतानुसारमात्मा ब्रह्म आनन्दस्वरूपम्वायदि कोऽप्यात्मानमानन्दरूपेण ज्ञातुं पारयति तर्हि तस्य मनसि किमपि भयं न तिष्ठेत्। “आनन्दं ब्रह्मणो विद्यान् विभेति कदाचनः”। परन्तु तीक्ष्णधीर्दूरदर्शीव्यक्तिं विहाय न कोऽप्यात्मन आनन्दस्वरूपं जानाति। आत्मानन्दमयो भवेत् चेत् आत्मना संश्लिष्टानि सर्वाणि वस्तुसकलान्यप्यानन्दमयो भवेत्। अतएव याज्ञवल्क्येन स्वस्य पत्न्यै वर्णितं यत् सकलवस्तुनिचयेभ्यो मनुष्यस्य प्रियतमो भवति आत्मा। आत्मनि आनन्दोऽस्ति इति हेतोः सकलवस्तुनि प्रियत्वेन प्रतीयन्ते।

“न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति। न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति। न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति। न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति। न वा अरे पशूनां कामाय पशवः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पशवः प्रिया भवन्ति। न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति। न वा अरे क्षेत्रस्य कामाय क्षेत्रं प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय क्षेत्रं प्रियं भवति। न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति। न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति। न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति। न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति आत्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति। न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति, आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति। आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयि! आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम्”। आत्मोपलब्धिद्वारेणैव आनन्दस्योपलब्धिर्भवति। वयमात्मस्था न भूत्वा विषयात् विषयान्तरं गच्छामः। अतः सुखं न प्राप्नुमः।

विभिन्नेषु उपनिषत्सु भिन्नं भिन्नं मतं दृश्यते। कुत्रचित् एवं हि दृश्यते ब्रह्म एव जगत्: स्रष्टा। ब्रह्मसृष्टमिदं जगत् सत्यम्। पुनश्च अन्यकुत्रापि दृश्यते ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्येति। वस्तुतः ब्रह्मणा किमपि जगत् न सृष्टम्। जगत् माया एवासुवर्णे निर्मिते द्रव्ये यथा बाह्यदृष्ट्या सुवर्णं भिन्नं भिन्नं प्रतीयते, वस्तुतः सर्वत्र मूलकारणत्वेन सुवर्ण एव तिष्ठति तथैव जगति वस्तुनिचयेषु अन्तर्निहितं सत्यं भवति ब्रह्मा। ब्रह्मातिरिक्तं जगत्: कस्यापि वस्तुनः सत्ता नास्ति।

एतद्भवति वेदान्तस्य सारसिद्धान्तः। विभिन्ना दार्शनिका वेदान्तस्य रहस्यं विभिन्नदृष्ट्या पश्यन्ति सिद्धान्तं च प्रतिपादयन्ति। भारतवर्षस्य एकः समय आसीत् यदा ब्राह्मणा उतः समाजस्य पुरोधात्वेन समाजं शासयन्ति जना वेदान्तस्य प्रकृतरहस्यं बोद्धुमक्षमा जनान् भ्रान्तदिशा परिचालितवन्तः। तदैवास्माकं युगपुरुषो दार्शनिको विवेकानन्दस्याविर्भावः। स दिग्भ्रष्टविद्वद्भिः प्रतिपादितैः वेदान्तस्य विरोधं चकार। शास्त्रे एकमुक्तमस्ति, जनाः कुर्वन्ति अन्यत्किमपि। कथमेतद्भवति? तस्य रहस्यमुद्धाटितवान्। जनानां मनसि य अन्धविश्वास आसीत् तद्वरीकरणार्थं चेष्टितवान्। आत्मप्रत्ययशून्यानां मनुष्याणां कृते कथमात्मप्रत्ययलाभो भवेत् तदर्थं चेष्टां कृतवान्। कर्मणि तस्य विश्वास आसीत्। गीतोपनिषदि यत् कर्मरहस्यं “कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन” इति कृष्णेन प्रतिपादितं तस्य मानवजीवने कथमुपयोगः कर्तव्यः तस्योपायः प्रदर्शितो विवेकानन्देन।

विवेकानन्ददृष्ट्या प्रायोगिकवेदान्तः -

वेदान्तस्य वाणी भवति “अहं ब्रह्मास्मि”, “सर्वं खल्विदं ब्रह्म”, “तत्त्वमसि”, “आत्मानं विद्धि”, “सोऽहं ब्रह्म”, वास्तविके जीवने यदि एतेषां वेदान्तवाक्यानामर्थं प्रयुक्तुं समर्थाः स्यामः तर्हि तदैव तद्वाक्यानां साफल्यम्। विवेकानन्दो दृष्टवान्, अगणिता जना रोगग्रस्ताः, चिकित्साभवेन मृत्युमालिङ्गन्ति। न कोऽपि तेषां साहाय्यार्थमागच्छति। अनाहारेण जीर्णशरीरान् मनुष्यान् दृष्ट्वा व्यथिताऽभवन् तस्य हृदयम्। कुत्र ‘सोऽहं ब्रह्म’ इत्यस्य धारणा।

यस्मिन् समये विवेकानन्दस्याविर्भावोऽभवत् स समय आसीत् १८६३ ख्रीष्टाब्दः। तदा समाजे जनाः कुसंस्कारेण अन्धविश्वासेन समाच्छन्ना आसन्। जातिभेदप्रथापि बलवत्तरा आसीत्। ब्राह्मणाः मुखे केवलमुद्धोषयन्ति ‘सर्वं खल्विदं

ब्रह्म 'तत्त्वमसि' इति । कार्यं भिन्नं भिन्नं कुर्वन्ति। यदि ब्रह्म एकमेवाद्वितीयं नास्ति, तव शरीरे यद् ब्रह्म मम शरीरेपि तद् ब्रह्म विराजते। आवयोर्विभेदः कथम्? कथं त्वं ब्राह्मणः, कथमहं घृणितः? यदा ब्राह्मणाः दिव्यभोजनस्याधिकारिणः भवन्ति तदा अन्यकोऽपि खाद्याभावेन कथं मृत्युं प्राप्नोति? जाग्रतब्रह्म परित्यज्य मन्दिरे मृत्निर्मिते काष्ठनिर्मिते ईश्वरान्वेषणं कथम्? अतः तस्य उदात्ता वाणी आसीत् “सेविष्ठे ईश्वर”। दरिद्रेषु शिवः विद्यते। वृथापाषाणपूजनम्। अस्माकं वेदान्तः शिक्षापयति आत्मा आनन्दस्वरूपः। आनन्दमयो आत्मा।

साम्प्रतिके युगे समाजस्य प्रतिस्तरे मानवीयमूल्यबोधस्यापचयो दृश्यते । मानवीयमूल्यस्यावक्षय एको महान् व्याधिरूपेण ग्रसते समाजम्। अतः चिन्तशीलाः जनाः सन्त्रस्ताः दृश्यन्ते। कथमस्य मानवताया रक्षणं भवेत्? सम्प्रति प्रश्नः समुदेति किं विवेकानन्दस्य दर्शनं चिन्ता वा अधोःस्खलितं समाजमुद्धर्तुं क्षमो भवेत्? यदि आम्, तर्हि कथम्? यदि अद्वैतवेदान्तविषये विवेकानन्दस्य या धारणा सा यदि प्रयुक्ता भवेत् जना यदि तद्दर्शितस्य मार्गे प्रचलिष्यन्ति, मन्ये साम्प्रतिके काले परिदृश्यमानानां विघ्नानां समाधानं भवितुमर्हति। विवेकानन्देन या वेदान्तशिक्षा प्रदत्ता सा प्रायोगिकवेदान्त इति पदेनाभिधीयते। (प्राक्किटकलवेदान्त) विवेकानन्देन स्वयं न कोऽपि नूतनं वेदान्तदर्शनं प्रणीतम्। शङ्कराचार्येण योऽद्वैतवादः प्रणीतः तस्य प्रयोगः कृतवान्। वेदान्तानुसारं ब्रह्मैव केवलं सत्यम्। ब्रह्म एकम्, अद्वितीयम्। “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म”। “जीवब्रह्मैवनापरः” शंकरस्यायं सिद्धान्तो विवेकानन्देन स्वीकृतः। यदा आचार्यः शंकरः कथयति जगन्मिथ्या तदा विवेकानन्दः तस्य विरोधं प्रदर्शयति।

विवेकानन्दस्य मतानुसारं जगत् मिथ्या न । एतत् न केवलं विवेकानन्दस्य मतं तदानीन्तनीयानां सर्वेषां दार्शनिकानामिदमेव मतम् । वेदान्तस्याद्वैतवादानुसारं ब्रह्म एकम् अद्वितीयम्। विवेकानन्दः शंकरस्येदं मतं स्वीकृत्य कथयति, यद्यपि जीवानां संख्या बहुत्वेन प्रतिभाति तथापि ब्रह्मत्वेन ते सर्वे एक एवायथा एक एव चन्द्र आधारभेदेन भिन्नो भिन्नः प्रतीयतो वयं जानीमः चन्द्रमसः विम्बमसत्यम्। परन्तु चन्द्रः सत्यः। तथैव ब्रह्म एव सत्यम्, परन्तु ब्रह्मणः बहुविधत्वं मिथ्या एव।

शंकरस्य अद्वैतवादम् भारतीयतत्त्वदर्शनस्य अरण्याणी इति केचित्। सन्यासिनां कृते तद्दर्शनमित्युच्यते। शास्त्रं तस्य दर्शनस्य भित्तय इति केचित्। परन्तु विवेकानन्दः प्रथमतया तद् भित्तिं विभज्य दैनन्दिने जीवने तस्योपयोगः कृतवान् । साम्प्रतिके काले परिदृश्यमानानां समस्यानां कथं समाधानं स्यात् तदुपस्थापितवान्।

सम्प्रत्यस्माकं समाजे परिदृश्यमानासु समस्यासु बह्विधाः समस्या अस्माकं चिन्ताधारातो जायन्ते । विकृताः चिन्ताः समस्याः सृजन्ति। चित्तविकृतेः बीजं भवति आत्मविश्वासस्याभावः। आत्मविश्वासस्याभावस्य बीजं भवति अस्माकं शिक्षा । वयं यां शिक्षां नयामः तत्र अस्माकमात्मविश्वासो नोदेति, परन्तु विश्वासः शनैः शनैः नश्यति एव । सम्प्रति मनोविदः कथयन्ति -सम्प्रति वयमस्माकं शिशुभ्यः मत्ततायाः शिक्षां ददमः। अनेन शिशूनां बुद्धिहासो भवति । साम्प्रतिके काले शिशुभ्यो यादृशी शिक्षा प्रदीयते ते तथा शिक्षयन्ति, यत् पश्यन्ति तथा कुर्वन्ति । सम्प्रति समाजे बहवः जनाः वस्तुवादिनः। वस्तुवादसिद्धान्तः शैशवादेव अस्माकं मनसि निवसति । वस्तुवादिनाम् आकांक्षाया अन्तो नास्ति। तृष्णाया सीमा नास्ति। अतः स्वाभिलाषापूर्त्यर्थं जना अन्यायमार्गेण परिचालिता भवन्ति। अन्यायं कृत्वापि स्वाभिलाषापूर्त्यर्थं क्षमा न भवन्ति। तेन मनसि विकृतिः समागच्छति। अतः ते जना मानसिके स्तरे दुर्बला भवन्ति। मानसिकरोगग्रस्ता भवन्ति । मानसिकविकृतिः

सामाजिकापराधाञ्जनयति

।

यथा-

साहसम्, वाक्पारुष्यम्, दण्डपारुष्यम्, प्रतारणा, आत्महत्या, प्राणनाशः धर्षणादयः।

विवेकानन्दोऽचिन्तयत्, यदि सम्यग्यत्वाद्द्वैतवेदान्तस्य शिक्षा जनेभ्यः प्रदीयते तर्हि उपर्युक्तानां समस्यानां समाधानं भवितुमर्हति। यदि समाजे वेदान्तस्यादर्शः सम्यग्यता प्रयोगः स्यात् तर्हि युवानां आत्मविश्वासं, साहासं शक्तिं दूरदृष्टिं च प्राप्स्यन्ति। अद्वैतवेदान्तस्य लक्ष्यमात्मानं विद्धिरिति । यो यथा तथैव ज्ञानं भवेत् चेत् तर्हि न कापि समस्या भवेत्। वेदान्तः शिक्षापयति यत्-वस्तुवादिता न मनुष्यस्य धर्मः, तस्य परिधिः तथा न यथा स चिन्तयति। जीवो ब्रह्मणः अंशस्वरूपः। यदि जीवो ब्रह्मणः अंशः स्यात् यथा ब्रह्मणः शक्तिरसीमा तथैव मनुष्यस्यापि भवेत्। जीवस्य समीपे याः शक्तयः दृश्यन्ते ताः अन्यत् किमपि न, ब्रह्मण शक्तेः प्रकाशमात्रमयद्यपि वयं दैनन्दिने जीवने पश्याम एकोऽन्यस्मात् पृथगिति तथापि वास्तवतया तन्न । वयं सर्वे मनुष्या एकस्मादनन्तात् सागरादुत्थिता तरङ्गा इव । यथा सर्वे तरङ्गा सागरस्य तथैव सर्वे वयं एकस्मात् ब्रह्मण सकाशादुत्पन्ना ब्रह्मण एव।

बहिरावरणमस्माकं पृथग् पृथग् प्रत्यापयति,परन्तु अन्तःशक्त्या वयं सर्वे समानाः।जीवात्मनः प्रतिशरीरे एक एव ब्रह्म । तदेव सत्यं ज्ञानम् अनन्तम्।सत् चित् आनन्दस्वरूपम्।

अतएव सच्चिदानन्दस्य सत्ता अस्माकं शरीरे जन्मना एव तिष्ठति।वटवृक्षस्य वीजमतिक्षुद्रम्।परन्तु एको विशालो वृक्षः तत्र तिष्ठति प्रच्छन्नरूपेण । यद्यपि वयं क्षुद्राकारेण वीजं पश्यामः परन्तु तत्र एकस्य विशालवृक्षस्य स्थितिर्वर्तते।तथैव यद्यपि अस्माकं शक्तिः सीमिता प्रतीयते,परन्तु एतन्न समीचीनम् । वयमसीमशक्तिसम्पन्नाः।वटवृक्षस्येवाब्रह्मेव वयमसीमाः।अतो वयमस्माकमसीमां शक्तिं जानीमः।परन्तु अज्ञानवशाद्वयमात्मानं ज्ञातुं न पारयामः।सूर्यस्य स्वस्य प्रकाशो वर्तते परन्तु कदाचित् कृष्णमेघाः तमावृत्यान्धकारं सृजन्ति।तथैव वयमज्ञानवशादात्मानं सीमितं क्षुद्रमिति चिन्तयामः।यथा अपसरिते कृष्णमेघे वयं सूर्यस्य उज्ज्वलतां पुनः पश्यामः तथैव यदा अस्माकमज्ञानं दूरीभूतं भवेत् तदा आविष्कुर्मो वयमसीमं ब्रह्मेव । तथाहि उक्तम्“तत् त्वम् असि”।

अस्मिन् विषये एका कथा श्रूयते।कदाचित् एका गर्भवती सिंही पशून् घातयन्ती केनचित् कारणेन मृता जाता।तस्या गर्भादेकः सिंहशिशुरजायत । मेषा तं सिंहशिशुमात्मनः शिशुरिति मत्वा नीतवन्तः।समयानुसारं स सिंहशिशुर्मेघ इव आचरति।कदाचित् एकोऽपरिचितः सिंहः तं मेषशावकैः सह पश्यति स्म । तस्याचरणं दृष्ट्वा स आश्चर्यं भवति।तस्य समीपं गत्वा तं बोधयितुं यतते।परन्तु स आत्मानं मेष इति कथयति। तदा स गर्जति,सिंहशिशुं गर्जितुं कथयति।सिंहशिशुः गर्जति।आत्मनो गर्जनं श्रुत्वा तस्य मनसि स्थिता भ्रान्तिर्दूरीभवति।स सिंहत्वेनात्मानं जानाति।उपनिषदः वाणी “आत्मानं विद्धिरिति”।तथैव विवेकानन्दः कथयति प्रतिमनुष्य आत्मानम् आत्मस्थलक्ष्यं जानीयात्।अतः विवेकानन्देनोक्तम्- “आत्मानं जानीहि”।कार्येण उपासनेन चित्तनिरोधेन दर्शनेन वा केनापि एकेन उपायेन आत्मदर्शनं कुरुततः मुक्तिर्भवेत्।यदि कोऽपि जनोऽनुभवेत् स एव ब्रह्म,स ब्रह्म भवेत्।यतोहि “ब्रह्मवित् ब्रह्मैव भवति”इति शास्त्रे उक्तमस्ति।परन्तु एतत् स्मरणीयं यत् देवत्वं न द्रव्यं यत् आपणात् प्राप्यते।देवत्वं मनुष्ये एव तिष्ठति।सा शक्तिराविष्करणीया । सा शक्तिरस्मान् बन्धनाद् मुक्तिर्दास्यति,बन्धनादुद्धरिष्यति।आत्मा सदैव मुक्तः।आत्मा शुद्धः बुद्धः मुक्त इति कथ्यते।जन्मसमये मनुष्यो मुक्त आसीत्।परस्मिन् क्षणे एव बन्धनेनावध्यते।अतः चिन्तनीयं किं कारणेन स तस्य मुक्तावस्थां प्राप्स्यति।

अतो विवेकानन्द आत्मविश्वासोत्पत्तये गुरुत्वं दत्तवान्।एतत् मनसि निधायोपदिष्टवान् आदावात्मनि विश्वासं कुरु,अनन्तरमीश्वरो।तन्मतानुसारं यदि कस्यचिदात्मनि विश्वासो नास्ति शतभगवति विश्वासेऽपि स आस्तिको न भवेत्।स नास्तिक एव।विवेकानन्दो लक्ष्मीकृतवान् आत्मप्रत्ययाभावेन मनुष्यो दुर्बलो भयभीतश्च भवति।तादृशस्य भीतस्य दुर्बलस्य कदापि आत्मोपलब्धिर्न स्यात्।“नायमात्मबलहीनेन लभ्यः” आत्मप्रत्ययहीनोऽस्यां पृथिव्यां यत् किमपि करोतु नाम स कदापि साफल्यं न प्राप्स्यति एतत् ममानुभवः।अतः उक्तम्-

“Self help is the best help”अत उक्तम्-“The help comes from yourself.....,there is no help for you outside of yourself, you are the creator of the universe.....ever tell yourself. ‘I am He’. These are the words that will burn up the dross that is in the mind, Words that will bring out the tremendous energy which is within you already, the infinite power which is sleeping in your heart”

विवेकानन्दो चिन्तितवान्, अद्वैतवेदान्तमाध्यमेन आत्मप्रत्ययोलाभो भवेत्।एकं ब्रह्म इति चिन्तनीयम्।अस्मिन् प्रसङ्गे स कथयति-

“Even the gate of death, in the greatest danger, in the thick of the battle field, at the bottom of the ocean, on the tops of the highest mountains, in the thickest of the forest, tell yourself, ‘I am He’. I am He; Day and night say ‘I am He’. It is the greatest strength: it is religion”

अतो विवेकानन्देनोक्तम्-“उतिष्ठत,जागृत,आलक्ष्यसिद्धिर्मा विरमध्वम्”इति।न कोऽपि वस्तुतो दुर्बलः।प्रति जीवो मनुष्यो वा ब्रह्मणः अंशस्वरूपः।आत्मस्वरूपश्चात्मा ब्रह्मैव । यथा ब्रह्म सर्वत्र विराजते सर्वशक्तिमान् तथैवाहम् । यदि कस्यचिदात्मजागृतिर्भवेत् तर्हि शक्तिर्यशः,उत्तमेच्छा शुद्धता स्वत आगमिष्यन्ति।अतो विवेकानन्देनोक्तम्-हे मम पुत्राः!एषा वाणी यदि भवन्तः समग्रे पृथिव्यां प्रचारयिष्यन्ति तर्हि पृथिव्यां सर्वाणि दुःखानि रोगाः,पापनि झटित्येव दूरीभविष्यन्ति।

समाजे दुर्नीतिः पापाचारिताया अन्यदेकं कारणं भवति अस्मासु ऐक्यताभावः।अनुदिनं वयं स्वार्थान्वेषिणो भवामः।अन्यस्य कृते किमपि कर्तव्यमस्तीति विस्मरामः।सम्प्रति नागरिका देशस्यकृते दानं विस्मृताः,पार्श्वस्थजनस्य कृते किमपि कर्तव्यमस्ति तदपि विस्मृतम्।भ्रातृकृते-भगिनीकृते किमपि कर्तव्यमस्ति भ्राता विस्मृतवान्।एतदपि दृश्यते बहवः पुत्रा स्वस्य वृद्धौ पितरौ कृते कर्तव्यं विस्मृतवन्तः।अतः ते वृद्धाश्रमे एव तिष्ठन्ति।सम्प्रति आत्मतुष्टिरस्माकमादर्शः।एवम्भूताया समस्याया समाधानमपि अद्वैतवेदान्तमाध्यमेन सम्भविष्यति।कथमिति चेत्?उच्यते,वयम् अन्यस्य कृते किमपि न कुर्मः।तस्य कारणं किम्?कारणं तु अन्येस्मिन् न स्निह्यामः।वयम्।यतोहि वयम् आत्मानं न जानीमः।एका माता शिशोः कृते सर्वं त्यजति यतोहि तस्या तस्मिन् स्नेहोऽस्ति।एको देशभक्तो देशस्यकृते विहस्य जीवनमुत्सर्गं करोति,यतोहि देशस्य कृते तस्य मनसि प्रेम अस्ति।विवेकानन्दो,गौतमबुद्धो,मादार टेरेसा प्रभृतयः तेषां समग्रं जीवनं देशसेवायामुत्सर्गीकृतवन्त एकस्मात् कारणादेव । एषा चिन्ता अद्वैतवेदान्तादेव आगच्छति।यतोहि अद्वैतवेदान्तः शिक्षापयति -“आत्मा एक एव”।अत एतादृशी चिन्ता मनसि निधाय विवेकानन्द आमेरिकायां शिकागो सहरे धर्मसभायामुक्तवान्-“My Sisters and Brothers of America” and “The Whole world is my family”.

“वसुधैव कुटुम्बकम्”।अतोऽनासक्तमनसा निष्कामः सन् कार्यं कर्तव्यम्।अतः ‘सेवा’ तस्य जीवनस्य लक्ष्यमासीत्।जगत्वासिनां यथा मङ्गलं भवेत् यथा सर्वे सुखिनो भवेयुः तदर्थं कार्यं कृतवान्।

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग् भवेत्॥

तस्य कार्यं “बहुजनसुखाय बहुजनहिताय” चासीत्।आत्मत्यागः तथैवानुभवयुर्यथा काचन माता स्वस्य शिशोः कृते त्यागं कृत्वाऽनुभवति।अत ईशोपनिषद् इयं वाणी-“तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा”इति तस्यादर्शवाण्यासीत्।पशोः सकाशात् मनुष्य एतदर्थं भिन्नो महान् यत् स जानाति परस्य कृते दानं कथं करणीयम्।अतः

“अयं निजपरोवेति गणना लघुचेतसाम्।उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्॥”

रामकृष्णस्य विवेकानन्दस्य कृते उपदेश आसीत्-‘सदैव वटवृक्षेव महान् भव,यत्र बहवः निराश्रयाः गृहशून्या दरिद्रा आश्रयं नेतुं पारयिष्यन्ति’।परन्तु एतन्न विस्मरणीयं यत् विवेकानन्दस्य दर्शने अन्यस्य कृते दया प्रदर्शनस्य स्थानं नास्ति।यतोहि तन्मतानुसारं सर्वं ब्रह्म।अत उक्तम्-‘यत्र जीवः तत्र शिवः’।‘नररूपे नारायणः’।

अतः तस्यमतमासीत् जीवस्य सेवा भगवतः सेवा।अतएव तेन

“बहुरूपे सम्मुखे तोमार छाडि कोथा खुजिछो ईश्वरा

जीवे प्रेम करे जेइ जन सेइ जन सेविछे ईश्वरा॥ इत्युक्तम्।

ऐक्यताज्ञानस्याभाव एव नैतिकस्खलनस्य वीजम्।वयं मानवीयमूल्यविषये नीतिविषये सचेतनं न भवामः।अस्यां परिस्थितौ वेदान्तस्य शिक्षा एव नैतिकोऽधपतनात् त्रातुं समर्था।वेदान्तः कथयति “तत् त्वम् असि”।“अहं ब्रह्मा अस्मि”।अत्रैव नीतेः मानवीयमूल्यस्य भित्तिर्निहितास्ति । त्वमेव तद् ब्रह्म । सकलस्य विश्वस्य त्वमेवांशः।विद्यमाना जीवा एव तवात्मा।अत एके अपरात् न भिन्नाः।यदि कमपि हनिष्यति तर्हि अवश्यमेव बोधव्यं यत् स्वस्य हननं भवति।यद्यन्यस्मिन् स्वस्य स्नेहोऽस्ति तर्हि एतदवगन्तव्यं यदात्मनि स्वस्य स्नेहोऽस्ति । इयं वेदान्तस्य शिक्षा युक्तिपूर्णा।अतो वदति वेदान्तः परमसत्ता एक एव ब्रह्म इति।यदि ब्रह्म जानीमः तर्हि वयं सर्वे एक इति जानीमः।

यदि मनुष्यः प्रकृतज्ञानचक्षुषा पश्येत तर्हि न कोऽपि स्त्री,न किमपि लिङ्गम्,नकोऽपि वर्णो,न किमपि जन्म पश्यति । सर्वं ब्रह्ममयं पश्यति।एतादृशं यदि कोऽपि पश्येत स एव प्रकृतवेदान्तविदिति शम्।

सहायकग्रन्थाः -

1. The Complete Works of Swami Vivekananda,Part-1,Vol.1.Sixth Edition, Advaita Asharam,Mayavati,1940.

2.Vivekananda,His Gospel of Man-making with A Garland of Tributes and A Chronicle of His Life and Times with Pictures, Compiled and edited by Swami Jyotirmayananda,137 Mount Road,Madras-600002.Second Edition August 1988.

3.स्वामिविवेकानन्दस्यैका लघ्वी जीवनकथा।

रामकृष्णमठः,रामकृष्णमिशन,वेलुडमठ,हावडा,२०१२।

4. श्रीमद्भागवतम्, गीताप्रेस, गोरखपुरम्। तैत्तिरीयोपनिषद्, उपनिषद् संग्रहः, गीताप्रेस गोरखपुरम्।
5. बृहदारण्यकोपनिषद्, सम्पादकाः, अध्यापकः करुणासिन्धुदासः, अध्यापकः वेचारामघोषः, अध्यापकः सुबुद्धिचरणगोस्वामी। संस्कृत बुक डिपो, कलकाता, २००६,
6. भारतीयदर्शन, अध्यापक अर्जुनविकाशचौधुरी, मडार्ण वुक एजेन्सी प्राइभेट् लिमिटेड्, कलिकाता, १९७१।
7. सर्वदर्शनकौमुदी, सम्पादकः, दामोदरमहापात्रशास्त्री, ओडिशा साहित्य एकाडेमी, भुवनेश्वरम्।
8. श्रीमद्भगवद्गीता, साधकसंजीवनीटीका, गीताप्रेस, गोरखपुरम्।

-- KACHCHH TOURISM --**“A NEW WINDOW TO GUJARAT ECONOMY”**

Dr. Nameeta Asthana Saxena
Economics Dept.,
Tolani Arts & Science, Adipur

Every cloud has a silver lining. Rapid industrialisation in the quake-ravaged Kachchh has generated more than a Lakh jobs in the decade. Triggered by a tax holiday, the flow of investment into the district has completely transformed the state. **The stream of investment has not only flown in for industrial development but it is the tourism potential of this area which has been, relatively, recently explored & unearthed resulting into huge economic activity in this region.**

This was a turnaround time for Kachchh, a place which had faced negligence since long. Kachchh—the largest district in Gujarat is bounded by the Great Rann on the north and east, Little Rann on the South-East, Gulf of Kachchh on the south and the Arabian Sea on the west.

Kachchh, is one of the most famous tourist destinations of the country. Owing to its vibrant culture, fabulous beaches, rich heritage and beautiful architecture, the influx of tourists in Kachchh is on the rise every year.

The slogan of the State tourism department "Kachchh nahi dekha to Kuchh nahi Dekha" (If you have not seen Kachchh, you have seen nothing) has captured the entire world in its magic. The Blooming tourism industry and the ongoing development of tourism in Kachchh has changed the lives and economy of many families and has served as a source of their daily bread and livelihood. The rich diverse culture has not only fetched Indian visitors but has been an attraction for foreign visitors too.

Kachchh is a whole new world of possibilities and has one of the world's oldest, richest and princely Heritages and Handicrafts which boasts of a culturally rich and vibrant population celebrating traditional fairs and festivals. The district accounts for 2.39 % of total tourist inflow in Gujarat during 2006-07 and has shown a growth of 219 % over the inflow of tourists during 2005-06.

The key tourist attractions in the Kachchh district are: **The Heritage** - Aina Mahal (Old Palace), Prag Mahal (New Palace), Kachchh Museum, Cenotaphs Complex.

Civilisation site at Dholavira, (one of the last signs of the Indus Valley civilization), Indus Valley. **Wildlife** - Wildlife Ass Sanctuary, Chinkara Sanctuary, Narayan Sarovar Bird Sanctuary, Kachchh Desert Wildlife Sanctuary and Kachchh Bustard Sanctuary. **The Rustic Fairs & Festivals** like The Kachchh Desert Festival, Ravechi fair, Navratri fair, Nakhatrana fair and the Dhrarg fair are witnessing a large influx of national and international tourists.

Dholavira is an archaeological site in Bhachau Taluka of [Kutch](#) District, in the state of [Gujarat](#) in western [India](#), which has taken its name from a modern village 1 km (0.62 mt) south of it. Also known locally as Kotada timba the site contains ruins of an ancient Indus Valley Civilization/Harappan city. It is one of the five largest Harappan sites and most prominent archaeological sites in India belonging to the Indus Valley Civilization. It is also considered as grandest of cities of its time.

Pilgrimage Sites - Swaminarayan Temple, Lakhpat, Koteswar, Bhadrashwar temple.

The [Earthquake](#) on 26 January 2001 destroyed much of the city of Bhuj, including this temple associated with the founder of the [Swaminarayan Sampraday](#). The saints and [satsangis](#) of Kutch residing in India and satsangis living abroad, have resolved to construct [new temple](#) a short distance away from the site

Beach/ Resorts – Beaches and the magnificent palace of Mandvi, which has been an attraction for many film fraternity for their shoots and thereby helped to bring revenue to the district.

RANN MAHOTSAV-KACHCHH

The most striking and highlighting festival of Kachchh is the Kachchh Utsav or the Kachchh Mahotsav commonly known as the Rann festival, organized by the Tourism Corporation of Gujarat Ltd. As the name suggests, the Great Rann of Kachchh is reputed as the largest salt desert in the world and spans an area of 7505.22 Sq. km. Home to a wide array of flora and fauna this bewitching place also offers a sojourn for the migratory birds during diverse weather conditions. When winter settles in, the water bodies of Great Rann of Kachchh turns pink with the reflection of the drifting Flamingos. It is the only place in India where these feathered beauties lay eggs and bring up their chicks. About 13 species of larks have been reported seen in the Great Rann of Kachchh.

"Terrorism divides, while tourism unites the world," Mr Narendra Modi had said, inviting the tourists to experience the beauty and power of boundless land of white desert in Kachchh. The Kachchh Mahotsav is more or less a journey to understand the values and ethos of the place. People come to Kachchh to experiment and experience a tradition that is not alive in any other parts of India. A walk through the sands of the beaches in Kachchh, tells you many stories. The Rann festival is also a tribute to the artisans, craftsman and an eye opener to relish the flavour of varied Kachchhi heritage. The development authority has plans for the up-liftment of the local community and to promote craft and tradition of the place. There has already been initiation of projects for the Mir community in the Rann, which is very poor but is getting good revenue from making bangles for tourists, and is promoting the embroidery and Bandhani work of the local Rabaris and Bharwads.

The 21st century saying, “**Kachhdo Baro Maas**” (Kachchh all 12 months), is for the continuous flow of tourists coming in Kachchh throughout the year. It was earlier believed, that this was mainly due to religious purpose, but for the last five years it has been noted that the attraction for the tourists has been the magical “Kachchh Utsav”.

TOTAL NO OF TOURISTS IN KACHCHH

YEAR	TOTAL NO OF PEOPLE
2010	32,669
2011	88,858
2012	120,123

The increase of tourists, in 2010 and 2011 has been about 36.76% while the increase in the number of tourists from 2011 to 2012 has been almost 73.97%. The above table shows, that in the past 2 years, the total no of tourists have increased by 87,000. In January 2013, the total numbers of tourists were about 80,900, out of which 584 were foreigners, 5,846 were non-Gujarati's, and 74000 were Gujarati's.

PACKAGE TOUR

YEAR	TOTAL NO OF PEOPLE
2011	6,009
2012	9,610

The above table reflects that due to an increase of the number of tourists in Kachchh, the packages tour business has also developed. They have given more lucrative proposals to the tourists and have had an increase of 62.52% in their business. These package tours comprise of 2 to 5 nights stay in the tents on the desert, which is one of the main attractions for not only the people coming from outside but also the local people.

NO. OF GUJARATI/NON-GUJARATI TOURISTS

YEAR	NON-GUJARATI TOURISTS
2011	5,026
2012	11,888

The total number of tourists in Kachchh, for the Dhordo festival does not include the local people or the Gujarati's only. The above table shows that dialect

and language has not been a barrier for the tourists to visit this festival. As the above table suggests, that out of the total tourists, there has been an increase of about 42.27% in the Non-Gujarati tourists. In 2011, the increase in the number of Gujarati tourists was about 52,800 which were approximately up to 98%.

NO OF FOREIGN TOURISTS

YEAR	NO OF TOURISTS
2011	897
2012	979

Tourism has brought the world closer and connected to each other. The essence and the mystic beauty of the Dhordo festival have reached every corner of the world today. It has increased the influx of foreign tourists to about 10.26% as shown in the above table.

INCOME FROM PERMIT TO TOURISTS

YEAR	AMOUNT(in Rs)
2011	48,05,800
2012	83,63,800

The inflow of Indian as well as Foreign tourists has brought a high escalation in the income from the permit given to them. The above table shows that there was an increase in the income by 74.40% in a span of just one year. These earnings have again been diversified in to various other sectors, resulting in their profits and more employment generation.

INCOME FROM TWO-WHEELER VEHICLES PERMIT(A)

YEAR	AMOUNT(in Rs)
2011	6,975
2012	34,775

INCOME FROM FOUR-WHEELER VEHICLES PERMIT(B)

YEAR	AMOUNT(in Rs)
2011	3,56,800
2012	7,65,600

As far as the 2 wheeler vehicles are concerned, table (A) shows that there has been an increase in the income by Rs 27,800 from them i.e. the rise has been almost 20.05% and the increase in 4 wheeler vehicles has been 46.60% as shown in table (B). In January itself, the number of notified 2 wheelers on check-post was 270 and that of the 4 wheelers were 10,774.

SALES FROM HANDICRAFTS IN DHORDO

STAGE OF SALES	INCOME(in Rs)
First	11,26,000
Second	11,24,964
Third	13,43,830
Fourth	15,04,500
Fifth	13,34,750
Sixth	12,77,290
Seventh	14,11,200

Handicraft industry of Kachchh contributes to a major chunk in the districts revenue. The demand for the exquisite work, embroidery and bandhani has created a rage, resulting in a rise in the income for this industry. The above table shows that the increase in sales from Handicraft in Dhordo during the 4th stage was the maximum as compared to the other stages.

CONSUMPTION OF FOOD

STAGE OF SALES	INCOME(in Rs)
First	47,000
Second	67,500
Third	85,000
Fourth	81,000
Fifth	1,59,000
Sixth	96,000
Seventh	92,500

The development of resorts has helped in providing direct and indirect employment to the local people. More than 80% of those are employed in various resorts. Hotels in these tourists' places have given a backup for the catering industries which has

directly induced employment and has increased the consumption of food articles as shown in the above table.

INCREASE IN RESERVES THROUGH FOREIGN TOURISM

YEAR	IN DOLLARS	IN POUNDS	IN EUROS	IN YENS
Nov 2012	10,00,000	12,00,000	2,00,000	15,00,000
Dec 2012	11,50,000	13,80,000	13,80,000	17,25,000
Jan 2013	5,75,000	6,90,000	6,90,000	8,62,500

Travel agents like Thomas Cook, Cox & King have helped in increasing the foreign reserves in the Kachchh region. Various international currencies have flown in this region due to the Kachchh Utsav festival. Above table shows that the average foreign reserves thorough foreign tourists was very high i.e. almost 86.95% in the month of December compared to the other months.

EMPLOYMENT

SECTOR	EMPLOYMENT (in %)
Tractors & likewise vehicles	18.70%
Handicrafts	16.67%
Grocery	15.50%

In the past few years it has been witnessed, that the Rann Utsav has generated monetary escalation due to employment in various avenues. The total financial value obtained through employment was equalant to Rs 59, 80,000, the benefit of which, majorly went to the local people of Dhordo village. Out of the total value through employment, percentage on various sectors was as above. According to the above table the total employment profit to villagers was about 37.15%. Anjar taluka tops the chart with close to more than 10,000 people getting employment in large as well as medium sized sectors.

આધુનિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં કાલિદાસના શૈક્ષણિક વિચારો

ડી.વિષ્ણુપ્રસાદ ચન્દ્રકાન્ત ત્રિવેદી

જી.એમ.ડી.સી.આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, નખત્રાણા.

સંસ્કૃત સાહિત્યના અનુપમ અને અપ્રતિમ કવિ, નાટ્યકાર એવા મહાકવિ કાલિદાસથી કોઈપણ સાહિત્યપ્રેમી વ્યક્તિ અનભિજ્ઞ નહીં જ હોય. લગભગ બે હજાર વર્ષ પહેલાં થઈ ગયેલા કાલિદાસ આજે પણ આપણને નિત નવીન લાગે છે. કોઈપણ વિષયને આપણે ધ્યાનમાં લઈએ તો તેના મૂળ આપણને વ્યાસ, ભાસ, કાલિદાસાદિ કવિઓ – નાટ્યકારોમાં તેમજ તેમની કૃતિઓમાં જોવા મળે. શૈક્ષણિક વિષયના સંદર્ભમાં જોઈએ તો આજનો માનવી મંગળ ગ્રહમાં ખેડાણ કરી શકે એટલો શિક્ષિત બની ગયો છે. તેમ છતાં આજે એક અતિગૂઢ પ્રશ્ન સતાવતો હોય છે કે શું આજે ખરેખર માણસ શિક્ષિત થયો છે ?

શિક્ષણને આજે ટકાવારીમાં, ગ્રેડમાં, મેરીટમાં મૂકવામાં આવે છે. જેનું મેરીટ ઊંચું તે વધુ યોગ્ય, બાકીના અયોગ્ય તો ન કહી શકાય. પરંતુ ટકાવારીમાં જેનો ક્રમાંક આગળ હોય તે ઉચ્ચ સ્થાનમાં બંધ બેસી શકે. શિક્ષણનું આવું માપદંડ કેટલા અંશે યોગ્ય ગણાય ?

શિક્ષણની સાથે સંસ્કાર, શિક્ષણની સાથે નૈતિકતા, શિક્ષણની સાથે પ્રામાણિકતા, શિક્ષણની સાથે આધ્યાત્મિકતા, શિક્ષણની સાથે વિવેક – આ પ્રકારના સર્વતોગ્રાહી શિક્ષણની વર્તમાનમાં આવશ્યકતા દિન-પ્રતિદિન ઊભી થતી જાય છે. આજે ઉચ્ચ ટકાવારી, ગ્રેડમાં શિક્ષિત થયેલ કોઈ વ્યક્તિ સંસ્કારશૂન્ય, ભ્રષ્ટ, અવિવેકી જોવા મળે છે ત્યારે આપણને સહજ પ્રશ્ન થાય કે તે વ્યક્તિએ આવું કર્યું, કે જે ધોરણ ૧૨ માં ટોપ ટેનમાં આવ્યો હતો ???

વાસ્તવમાં આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તરોનો અભાવ વર્તમાન શૈક્ષણિક ઢાંચામાં જ રહેલા છે. તેથી જ એક વિચાર આપણને સૌને આવે કે અત્યારે જો આમ છે તો આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલાં, નવાયુગની શરૂઆત થઈ ત્યારે શૈક્ષણિક વ્યવસ્થા કેવી હશે ?

કવિકુલગુરુ કાલિદાસે તેમના માલવિકાગ્નિમિત્ર નામના પ્રથમ નાટકમાં શિક્ષણ-શિક્ષક-વાલી જેવા વિષયોને સંક્ષેપમાં પણ સ-રસ નિરૂપ્યા છે. આ નાટક આમ તો શૃંગાર રસપ્રધાન નાટક છે. પ્રથમ અંકના પ્રારંભમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીનનો ખ્યાલ આપતા કહે છે કે – પુરાણમિત્યેવ ન સાધુ સર્વમ્ । પ્રાચીન સાધુ કે અર્વાચીન ? અહીં કાલિદાસ કહે છે કે સારા-ખરાબની પરીક્ષા કરવામાં

શિક્ષણ જ આગળ આવે છે. સજ્જનશક્તિ એટલે શિક્ષિત વ્યક્તિ – બહેના યોગ્યાયોગ્યનો વિભેદ કરી આગળ વધે છે.

અર્વાચીન સમયમાં જૂના-નવાનો ભેદ પારખવાની વાત તો દૂરની છે. લોકો દેખા દેખીથી શિક્ષણ મેળવવાનો કે શિક્ષણ અપાવવાનો આગ્રહ રાખે છે. બાળકની મનઃસ્થિતિ, ભાવસ્થિતિ, વાતાવરણ કેવા પ્રકારનું છે તે જાણ્યા વગર જ ભારરૂપ ભણતરમાં શિક્ષિત મા-બાપ પણ પરોવાતા હોય છે, તે આશ્ચર્યજનક છે.

આ નાટકમાં એક આચાર્ય ગણદાસ અને બીજા આચાર્ય હરદત્ત છે. આ બંનેનો ઝગડો નિરૂપાયો છે. આચાર્ય ગણદાસની એક ઉક્તિ વર્તમાન સંદર્ભમાં બહુ વિચારણીય છે. આચાર્ય ગણદાસ કહે છે કે – ખરેખર પોતાના કુળની વિદ્યાને માટે સૌને આદર હોય છે.

વર્તમાન સમયમાં કુલવિદ્યાનો ખ્યાલ નામશેષ થતો જાય છે. પિતા જે વિદ્યા કે કલામાં પારંગત હોય તે જ વિદ્યા કે કલામાં પોતાના પુત્ર-પૌત્ર પારંગત હોતા નથી. જેના અન્ય પણ કારણો હોય છે. તેમ છતાં કાલિદાસના સમયમાં આવા કોઈપણ અવરોધો વચ્ચે આવતા નહિ હોય. જે પરંપરાગત વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાની હોય તેમાં દરેક પ્રકારની મર્યાદાઓને દૂર કરી ખૂબ જ આદરપૂર્વક વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવામાં આવતી હતી. આજે પણ આપણાં દેશમાં પરંપરાગત કલાઓ ધીરે ધીરે લુપ્તતાના આરે છે. જેના ઘણા કારણો હોઈ શકે. પરંતુ પરંપરાગત વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવામાં વિદ્યાદાતા અને વિદ્યાગ્રહીતામાં અનાદર ન આવે તે ઈચ્છનીય છે. જેને આપણે જનરેશન ગેપ પણ કહી શકીએ.

આ નાટકમાં વર્તમાન શિક્ષણ વ્યવસ્થાના સંદર્ભમાં તે સમયની એક સુંદર વાત મૂકવામાં આવી છે. નાટકની નાયિકા માલવિકા છે, જે આચાર્ય ગણદાસ પાસે નૃત્યવિદ્યા શીખી રહી છે. આ શિષ્યાના વાલી તરીકે તે રાજ્યની મહારાણી છે. એક દાસી દ્વારા આચાર્યને તેમની શિષ્યા વિશે પૂછાવે છે કે – વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવામાં આપની શિષ્યા માલવિકા બહુ કષ્ટ તો નથી આપતી ને ? આ જ બાબતને બે અર્વાચીનયુગમાં મૂકવામાં આવે તો ધ્યાનમાં આવશે કે આજે એવા ઘણા વાલી છે કે જે પોતાના પાલ્ય દિકરા-દિકરીના શિક્ષણના સંદર્ભમાં ન-ચિન્ત હોય છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારના શૈક્ષણિક આબોહવાના અનુભવને બેતાં ઘણા માતા-પિતાને પોતાનો દિકરો કે દિકરી કયા ધોરણમાં કે કયા પ્રવાહમાં ભણે છે તેની જાણ સુદ્ધાં હોતી નથી. ફી ભરીને પુસ્તકો-નોટો-ગાઈડો લાવી આપી એટલે માબાપ પોતાની જવાબદારી પૂરી થતી હોય તેમ માને, તે અયોગ્ય છે. આ જવાબદારી તો પૂરક છે. તેની સાથે સાથે જે શૈક્ષણિક સંકુલમાં પોતાનો પાલ્ય અભ્યાસ કરે છે, તેની પણ વખતોવખતની માહિતી લેવી, પોતાના પાલ્યની કોઈ ફરિયાદ તો નથી ને ? તે પૂછવાની તસ્દી લેવી બેઈએ. આ

પ્રકારની જવાબદારીઓ વાલીએ વહન કરવાની હોય છે. આનાથી વિપરીત આજે વાલી જ્યારે જે તે સંસ્થામાં જાય છે ત્યારે પોતાના પાઠ્યની વિરુદ્ધમાં બાળકને ખરાબ કાર્ય કરવામાં પ્રોત્સાહન મળે તે રીતે સંસ્થાની વિરુદ્ધમાં, શિક્ષકના વિરુદ્ધમાં ફરિયાદો લઈને જાય છે.

બળી આગળ નાટકમાં જ્યારે વાલી દ્વારા ઉપરોક્ત પ્રશ્ન પૂછાય છે ત્યારે તે સમયનો પ્રાચીન શિક્ષક કેવો સુંદર જવાબ આપે છે. હે કલ્યાણી ! મહારાણીને કહેજે કે તે અત્યંત કુશળ અને બુદ્ધિશાળી છે. હું તેને જે શિખવાડું હું તેને વધુ સાડું શીખીને જાણે મને વિશેષ શીખવે છે. આ જવાબ વર્તમાન સમયના શિક્ષકને સ્પર્શે તેવો છે. આજના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં નવી નવી શોધો જે થાય છે તેમાં બાલિ પેઢી ખૂબ જ આગળ છે. નવીનીકરણની આ પ્રક્રિયામાં શિક્ષકે વધુ સજ્જ થઈ આધુનિકતાના વાઘા પહેરવાની પણ આવશ્યકતા ઊભી થવા પામી છે. આજનો વિદ્યાર્થી આવતી કાલે જે શીખવાનું છે તેની પૂર્વતૈયારી કરીને વર્ગખંડમાં આવવાનો છે. કારણ કે તેના કોમ્પ્યુટરમાં આખા વિશ્વનું જ્ઞાન સમાયેલું છે. એ અર્થમાં આચાર્ય ગણદાસનો પૂર્ણતઃ સ્વીકાર વર્તમાન શિક્ષકે મનન કરવા યોગ્ય છે. અહીં કાલિદાસના સર્વાંગીણ શિક્ષણના બીજ રોપાયેલા જોવા મળે છે. સર્વલક્ષી-સર્વસ્પર્શી-સર્વગ્રાહી શિક્ષણની આદાન-પ્રદાનની આ પ્રક્રિયામાં ગુરુ-શિષ્યની સંયુક્ત ભૂમિકાની આજે આવશ્યકતા ઊભી થઈ છે.

માલવિકાની પૂછપરછ કર્યા પછી આચાર્ય ગણદાસની યશ મેળવવાની સાહજિકતા બતાવતી ઉક્તિ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. આચાર્ય ગણદાસ કહે છે કે – મને પણ યશ મળશે, સાગરની છીંપમાં પડેલું વાદળનું પાણી મોતી બને છે, તેમ વિશિષ્ટ પાત્રમાં મૂકાયેલી શિક્ષકની કળા પણ ઉત્કર્ષ પામે છે. કેવો ઉત્તમ વિચાર કાલિદાસ દ્વારા મૂકવામાં આવ્યો છે ? ગુરુ જ્યારે શિષ્યના અજ્ઞાનને દૂર કરવામાં પોતાનું સર્વસ્વ બ્યોરછાવર કરે છે, ત્યારે તેને શિષ્ય પાસેથી કોઈ દ્રવ્યની અપેક્ષા હોતી નથી. પરંતુ પોતાનો શિષ્ય ખૂબ આગળ વધે અને તેથી તેનો શ્રેય-યશ મને મળે, તેવી અપેક્ષા તો ચોક્કસ હોય છે. સત્પાત્રને આપેલ વિદ્યા ચોક્કસ ફળદાયી બને છે, એવા અસંખ્ય ઉદાહરણો આપણા ધાર્મિક ગ્રંથોમાં જોવા મળશે કે કોઈ એક શિષ્ય પોતાની સંપૂર્ણ સફળતાનો યશ પોતાના ગુરુને આપે. ગુરુકૃપા હિ કેવલમ્ ।

આધુનિક શિક્ષણપ્રણાલી સાબ વિપરીત થતી હોય તેમ જણાય છે. શિક્ષક પગારપંચમાં અને વિદ્યાર્થી પ્રોજેક્ટપંચમાં પીસાતો જાય છે. અન્ય કાર્યક્રમોની ભરમારમાં ક્યારેક શિક્ષક વિદ્યાર્થીને વધુ બ્યાય ન આપી શકે, તેવી વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ બની ગઈ છે. છાશવારે આવતી મોંઘી ચુંટણીપ્રક્રિયા શિક્ષકો દ્વારા જ થતી હોય તેવી સમજ જનસમુદાયમાં ફેલાઈ ગઈ છે. ફિક્સ પગારમાં

માંડ માંડ પોતાના પરિવારનું નિર્વહન કરતા પ્રામાણિક શિક્ષકો જ્યારે યશ મેળવવાની આશા રાખે ત્યારે સમાજ પણ એવા સંતપુરુષ તુલ્ય શિક્ષકને કેટલું સન્માન આપે છે તે યક્ષપ્રશ્ન છે. કારણ કે સારી વિદ્યા આપવા માટેની પ્રક્રિયા સરળ હોતી નથી. તે સંજોગોમાં આધુનિક શિક્ષકને ઘણાં ઉતાર-ચડાવ એવા પડતા હોય છે. માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકમાં બે આચાર્યો વચ્ચેનો કલહ બતાવવામાં આવ્યો છે. જોકે તે સમયે બે શિક્ષકો વચ્ચે ઝગડો નહીં ચતો હોય. પરંતુ નૃત્ય કરતી માલવિકાને રાજ પ્રત્યક્ષ નિહાળી શકે તેવા ઉદ્દેશથી વિદૂષકે ગોઠવેલ એક યોજના માત્ર છે. બન્ને આચાર્યો રાજની પાસે પોતપોતાની શ્રેષ્ઠતાની વાત લઈને આવે છે ત્યારે રાજની ઉક્તિ મનનીય છે. રાજ બન્ને આચાર્યોને કહે છે – શિષ્યને ઉપદેશ આપવાના સમયે આપ બન્ને આચાર્યો અહીં સા માટે ? પ્રાચીન રાજ અને વર્તમાન સરકારના શૈક્ષણિક અધિકારી વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ છે.

બન્ને આચાર્યોમાં શ્રેષ્ઠ કોણ ? તે સ્પષ્ટ કરવા કાલિદાસે શિક્ષકોનો આદર્શ વ્યક્ત કર્યો છે. તેઓ કહે છે – કોઈ સ્વયં અભિનય કરે ત્યારે યોગ્ય લાગે છે અને કોઈની શીખવવાની ક્રિયા વિશેષતાવાળી હોય છે. જેની બન્ને પ્રક્રિયા સારી છે, તેને જ શિક્ષકોમાં મૂર્ધન્ય સ્થાન આપવું જોઈએ.

ભણવું અને ભણાવવું આ બન્નેમાં જેની નિપુણતા છે તે શ્રેષ્ઠ શિક્ષક. મેરિટમાં અગ્રતાક્રમ હોવા છતાં ક્યારેક ભણાવવામાં ક્રમાંક ઉતરતો આવી શકે છે. તત્કાલીન શિક્ષકોમાં આ બન્ને ક્રિયાઓના શ્રેષ્ઠત્વની અપેક્ષા રહેતી હતી. આધુનિક શિક્ષક મેરીટની પ્રક્રિયાથી પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં નિયુક્ત થયો હોય ત્યારે શિક્ષકત્વ શોધવું જ રહ્યું.

રાજની પત્ની દ્વારા એક પ્રશ્ન પૂછાય છે કે – મંદબુદ્ધિવાળો શિષ્ય જો ઉપદેશને મલિન કરે તો પણ આચાર્યનો દોષ ગણાય ? ત્યારે આચાર્ય ગણદાસ જવાબ આપે છે કે અધમ શિષ્યનો સ્વીકાર પણ શિક્ષકની બુદ્ધિનીતા જ બતાવે છે. કાલિદાસકાલીન શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં જે ભણી શકે તે જ પાઠશાળામાં પ્રવેશને પાત્ર ગણાતો હશે. પરંતુ જે ઉપદેશ ગ્રહણ કરવામાં અક્ષમ હોય તેને પ્રવેશ આપવાની બાબતમાં શિક્ષક પોતાને બુદ્ધિહીન માનતો. શિક્ષકે આપેલા ઉપદેશોનું જે અક્ષરશઃ પાલન કરી શકે તે જ શિષ્ય અધિકારી બનતો. આધુનિક યુગમાં ફરજિયાત શિક્ષણ કેટલે અંશે યોગ્ય ગણાય ? તે પણ વિચારણીય બાબત છે.

આમ, આધુનિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં શિક્ષણને જોઈએ તો જણાશે કે કાલિદાસના શૈક્ષણિક વિચારોને વર્તમાનમાં પરિમાર્જિત સ્વરૂપ આપવાની અત્યધિક આવશ્યકતા છે.

બદલાતા આબોહવા અને હવામાન માટે જવાબદાર કુદરત કે માનવ ?

36

-વાલાણી જયેશકુમાર જે.

M.A,B.ED,UGC-NET

ASSI. TEACHER - GEOGRAPHY,
GOVERNMENT HIGH SCHOOL-MANAVADAR.

પ્રકૃતિનો એ નિયમ છે કે તે પૃથ્વી પરના દરેક માણસોની જરૂરી જરૂરીયાતો ને પૂર્ણ કરી શકે છે પરંતુ કોઈ એક પણ માણસની લાલચ ને પૂર્ણ કરી શકતી નથી. - રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધી.

સારાંશ

પ્રસ્તુત શોધપત્રમાં ઉપર્યુક્ત વિધાનના અનુસંધાને વર્તમાન સમયમાં માનવ દ્વારા પ્રાકૃતિક સંસાધનોની જાળવણી પ્રત્યે સેવાતી ઉપેક્ષા અને તેના લીધે આબોહવા અને હવામાનમાં થઈ રહેલા પરિવર્તનો બાબતે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પૃથ્વી પરનાં પ્રાકૃતિક સંસાધનો સજીવ સૃષ્ટિને આધાર આપે છે તો તેનો અમર્યાદિત અને અયોગ્ય પદ્ધતિએ વધુ પડતો ઉપયોગ કરવાથી સજીવ સૃષ્ટિનો વિનાશ થશે એ હકીકત હવે માનવજાત ને સમજાવા લાગી છે. વિકાસની આંધળી દોડમાં માનવે પ્રાકૃતિક પર્યાવરણને અનેક ગણું નુકસાન કરી તેની ગુણવત્તામાં ઘટાડો કર્યો છે જેના લીધે આજે સમગ્ર વિશ્વ હરીતગૃહ પ્રભાવ (Green House Effect), વૈશ્વિક તાપવૃદ્ધી (Global Warming), વન વિનાશ, હવા પ્રદૂષણ, જળ પ્રદૂષણ, ભૂમિ પ્રદૂષણ, ઓઝોન સ્તરમાં ઘટાડો, જૈવ વૈવિધ્યનો વિનાશ, અને આબોહવાકીય ફેરફારો (Climate Change) જેવી સમસ્યો નો સામનો કરી રહ્યું છે.

હેતુઓ

- 1.આબોહવાકીય પરિવર્તનો બાબત લોકોમાં જાગૃતિ લાવવી.
- 2.પ્રદૂષણ બાબતે લોકોમાં જાગૃતિ લાવવી.
- 3.આબોહવાકીય પરિવર્તનો અને પ્રદૂષણ પ્રશાસન નું ધ્યાન આકર્ષિત કરવું.

પ્રાસ્તાવિક

વિશ્વ હવામાન સંસ્થા (World Meteorological Organization) ના જણાવ્યા અનુસાર વર્ષ 2008 નું વર્ષ પાછળના 40 વર્ષોથી પણ વધુ ગરમ રહ્યું હતું. આ વર્ષે પૃથ્વીપરનું સામાન્ય તાપમાન 0.31 સેલ્સિયસ જેટલું વધુ અનુભવાયું હતું. ઓદ્યોગિક ક્રાંતિની શરૂઆત થતા માનવે

કોલસો, ખનીજતેલ અને કુદરતી વાયુનું દહન કરવાનું શરૂ કર્યું છે. જેનાથી વાતાવરણમાં કાર્બન ડાયોક્સાઈડ, કાર્બન મોનોક્સાઈડ, નાઈટ્રસ ઓક્સાઈડ, નાટ્રોજન ડાયોક્સાઈડ વગેરે વાયુઓ અને વરાળ ઉત્પન્ન થઈ વાતાવરણમાં ભળે છે. ઉપરાંત વન વિનાશ, વધતો કૃષીપ્રદેશ અને વસ્તીમાં વધારો થવાથી વાતાવરણની સ્વયં શુદ્ધ થવાની પ્રક્રિયામાં વિક્ષેપ પડી રહ્યો છે. જેથી આબોહવા અને હવામાનમાં ફેરફારો આવી રહ્યા છે. જેના ઉદાહરણોમાં આપણે ક્યારેક હવામાનને એકા-એક પલટાઈ રણપ્રદેશોમાં પૂર લાવતું તો ક્યારેક વધુ વરસાદ વાળા વિસ્તારોને અનાવૃષ્ટીનું ભોગ બનાવતું જોઈએ છીએ.

આબોહવા અને હવામાન પર પ્રભાવ પાડતા માનવીય પરિબલો

વસ્તી વધારો, ઉધોગો, ટેકનોલોજીનો વિકાસ, વિકાસ પહેલાનું શહેરીકરણ, પર્યાવરણની જાળવણી પ્રત્યે ઉપેક્ષા વગેરે જેવા પરિબલોને લીધે સમગ્ર વિશ્વની આબોહવામાં પરિવર્તનો આવી રહ્યા છે. સામાન્ય રીતે નીચે દર્શાવેલા પરિબલો આબોહવા અને વાતાવરણના બંધારણમાં ફેરફારો કરવા માટે જવાબદાર છે.

- ૧ કાર્બન ડાયોક્સાઈડ વાયુમાં વધારો
- ૨ ક્લોરોફ્લોરો કાર્બન (CFC) વાયુમાં વધારો
- ૩ નાઈટ્રસ ઓક્સાઈડ વાયુમાં વધારો
- ૪ મિથેન વાયુમાં વધારો
- ૫ વધુ પડતું પશુચરાણ
- ૬ વન વિનાશ
- ૭ અતિશય સિંચાઈ
- ૮ વસ્તીમાં વધારો
- ૯ કૃષિનો વિસ્તાર

પૃથ્વીને ચારેબાજુએથી ભરડો લેતા વાયુઓ, રજકણો અને વરાળના આવરણને વાતાવરણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેના બંધારણમાં ફેરફારો થાય ત્યારે આબોહવા અને હવામાનમાં પરિવર્તનો આવે છે. એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે, વર્ષ 2050 સુધીમાં પૃથ્વીના તાપમાનમાં 2.2. સેલ્સિયસ સુધીનો વધારો થશે. જેનાથી આબોહવામાં ઘાતક પરિવર્તનો આવશે. ભૂ-મધ્ય રેખીય પ્રદેશોમાં પૂષ્કળ પાણી વરસવાથી પૂરની પરિસ્થિતિ

સર્જશે, તો સમગ્ર આફ્રિકા ભૂ-ખંડ અને તેના જેવી અર્ધ-રણ પ્રકારની આબોહવા ધરાવતા દુનિયાના અન્ય કેટલાય ભૂ-પ્રદેશો પર વેરાન રણ માં ફેરવાઈ જવાની સંપૂર્ણ સંભાવના રહેલી છે. ભારતના સંદર્ભમાં પણ થાર (રાજસ્થાન) અને કચ્છ (ગુજરાત) ના રણ પ્રદેશોની પૂર્વ ભાગમાં આવેલા અર્ધ-રણ પ્રકારની આબોહવા ધરાવતા ભૂ-પ્રદેશો પર પણ પૂર્ણ રણ માં ફેરવાઈ જવાની સંભાવના રહેલી છે. પાછળના કેટલાક વર્ષોથી ક્લોરોફ્લોરો કાર્બન (CFC) વાયુના ના ઉત્પાદનમાં ઝડપથી વધારો થયો છે. ક્લોરોફ્લોરો કાર્બન (CFC) વાયુ સમતાપ મંડળમાં રહેલા ઓઝોન વાયુ નો નાશ કરે છે અને ઓઝોન વાયુના અહીં રહેલા પડ ને તોડે છે. ઓઝોન વાયુ સૂર્યના અતિ ગરમ અને નૂકસાનકારક પારજાંબલી કિરણોથી પૃથ્વીને રક્ષણ આપે છે. આ ઉપરાંત પણ બીજી અન્ય માનવીય પ્રવૃત્તિઓ પણ વાતાવરણમાં થતા ખરાબ પરિણામો માટે જવાબદાર છે.

આબોહવામાં માનવ દ્વારા કઈ રીતે ફેરફારો થાય છે તે માટે નું મુખ્ય ઉદાહરણ હરિતગૃહ પ્રભાવ (Green House Effect) છે. વાતાવરણમાં કાર્બન ડાયોક્સાઈડ, નાઈટ્રસ ઓક્સાઈડ, ક્લોરોફ્લોરો કાર્બન (CFC) અને મિથેન વાયુનું પ્રમાણ વધવાથી વાતાવરણની પાર્શ્વીક વિકરણ કે પ્રભાવિત વિકરણ (પૃથ્વી સાથે અથડાઈ ને પાછા ફરતા સૂર્યના ટૂંકી તરંગ લંબાઈના કિરણો) ને ગ્રહણ કરવાની શક્તિમાં વધારો થાય છે. જેથી પૃથ્વીના સરેરાશ તાપમાનમાં વધારો થાય છે અને અંતે વૈશ્વિક તાપવૃદ્ધિ (Global Warming) ની સમસ્યા સર્જાય છે. કાર્બન ડાયોક્સાઈડ વાયુ ગરમીનો સંગ્રહ કરનાર વાયુ છે. વાતાવરણમાં આ વાયુ જેટલો વધે તેટલી જ વાતાવરણની ગરમીને સંગ્રહી રાખવાની શક્તિ માં વધારો થાય છે. સંયુક્ત રાજ્ય અમેરિકા (U.S.A.) ની રાષ્ટ્રીય વિજ્ઞાન અકાદમી (NATIONAL ACADEMY OF SCIENCE) ના જણાવ્યા મુજબ વાતાવરણમાં કાર્બન ડાયોક્સાઈડ વાયુનું પ્રમાણ 2% વધવાથી તાપમાનમાં 3 સેલ્સિયસ સુધીનો વધારો શકે છે.

હરિતગૃહ અસર (Green House Effect) જે વાયુઓથી થાય છે તે વાયુઓનો ઉદ્ભવ ઉદ્યોગો, વાહનો, વાતાનુકૂલિતો, રેફ્રિજરેટરો અને તાપવિદ્યુત મથકો દ્વારા થાય છે. જે વાયુઓથી પૃથ્વી સપાટીની ગરમીમાં વધારો થાય છે તેમને હરિતગૃહ વાયુઓ કહેવામા આવે છે. હરિતગૃહ વાયુઓમાં કાર્બન ડાયોક્સાઈડ, મિથેન, ક્લોરોફ્લોરો કાર્બન, નાઈટ્રસ ઓક્સાઈડ આ ચાર વાયુઓ મુખ્ય છે. તેમના સ્ત્રોતો નીચે મુજબ છે.

હરિતગૃહ ની અસર માટે જવાબદાર મુખ્ય ચાર વાયુઓના સ્ત્રોતો

ક્રમ	વાયુ	પ્રાકૃતિક સ્ત્રોતો	માનવીય સ્ત્રોતો
1	કાર્બન ડાયોક્સાઇડ	ભૂ-સપાટી ઉપરની જીવ સૃષ્ટી.	ખનીજતેલનું દહન કરવાથી (સળગાવવાથી), સિમેન્ટ ઉદ્યોગ દ્વારા અને ભૂમિ ઉપયોગ માં ફેરફાર.
2	ક્લોરોફ્લોરો કાર્બન	-	વાતાનુકૂલિતો, પ્લાસ્ટિક, સોંદર્ય પ્રસાધનો વગેરે.
3	નાઈટ્રસ ઓક્સાઇડ	મહાસાગરો.	ઉદ્યોગો, ખનીજ તેલના કૂવા સળગાવવાથી અને વન વિનાશ કરવાથી.
4	મિથેન	પ્રાકૃતિક નમ (ભેજવાળી) ભૂમિ.	ખનીજતેલ (કુદરતી વાયુ, શુદ્ધ પેટ્રોલ, ઉદ્યોગ, ખનન દ્વારા બનેલા માનવીય નાના સરોવરો, કોલસાનું દહન કરવાથી, ડાંગરની ખેતી કરવાથી અને ઘરેલું કચરો ઉત્પન્ન કરવાથી.

ઉપરના કોષ્ટકમાં દર્શાવેલા વાયુઓમાં પ્રાકૃતિક સ્ત્રોતોથી જે વધારો થાય છે તેનાથી વધુ નૂકસાન થતું નથી પરંતુ જે વધારો માનવીય પ્રવૃત્તિઓથી થાય છે તે થકી હરિતગૃહની અસર (Green House Effect) થાય છે અને વૈશ્વિક તાપમાન વધે છે. આ પરિબળ આબોહવામાં પરિવર્તન માટે મુખ્ય રૂપે જવાબદાર છે.

ઓઝોનના સ્તરમાં ઘટાડો થવો એ એક વૈશ્વિક સમસ્યા છે. ઓઝોનવાયુ સમતાપ મંડળમાં 32 કી.મી.થી 48 કી.મી.ની ઊંચાઈ વચ્ચે જોવા મળે છે. સમતાપ મંડળના આ ભાગમાં ઓઝોન વાયુની અધિકતાને લીધે આ ભાગને ઓઝોન આવરણ (ઓઝોનોસ્ફિયર) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અહીં સૂર્યનાં અતિશય ગરમ અને નૂકસાન કારક પારજાંબલી (Ultra violet) કિરણો શોષાય છે. જો ઓઝોનનું આ પડ તૂટે તો સૂર્યનાં અતિશય ગરમ અને નૂકસાન કારક પારજાંબલી કિરણો ભૂ-તળ પર પહોંચી તાપમાનમાં વધારો કરે અને બીજા અનિચ્છનીય ફેરફારો કરી શકે છે. હાલ માનવીના દૂર્ભાગ્યથી ધ્રુવીય પ્રદેશો પર ઓઝોનનું આ પડ તૂટી રહ્યું છે. ઓઝોનના આ પડ ને તોડવા માટે સૌથી વધુ જવાબદાર ક્લોરોફ્લોરો કાર્બન (CFC) વાયુ

છે. જેમાં વાતાનુકૂલિતો (AC), પ્લાસ્ટિક, સૌંદર્ય પ્રસાધનો, સ્પ્રે-ડબ્બા, ફોમ વગેરે વાપરવાથી વધારો થાય છે. આ વાયુનું અત્યારે વિશ્વમાં જે કુલ ઉત્સર્જન થાય છે તેમાં સંયુક્ત રાજ્ય અમેરિકા (U.S.A) નો હિસ્સો 29%, યુરોપ અને રશિયાનો હિસ્સો 14% અને કહેવાતા વિકાસશીલ રાષ્ટ્રો ચીન અને ભારતનો હિસ્સો તો માત્ર 2% જેટલો જ છે. ઓઝોનના વિનાશથી પૃથ્વી પર ભવિષ્યમાં ભયંકર ફેરફારો થવાની આશંકા રહેલી છે. જેમાં આબોહવા પરિવર્તન, પારિસ્થિતિક તંત્ર ઉપર વિપરીત અસર, અનેક રોગોનો ફેલાવો વગેરે પરિણામોને ગણાવી શકાય. ઓઝોનને બચાવવા વિકસિત રાષ્ટ્રો એ સમજણ શક્તિ વિકસાવવી પડશે કારણ કે વધુ પ્રમાણમાં ક્લોરોફ્લોરો કાર્બન વાયુનું ઉત્પાદન તેઓ કરે છે અને તેના નકારાત્મક પરિણામો તેમની સાથે વિકાસશીલ રાષ્ટ્રો ને પણ ભોગવવા પડે છે. જો સમયસર તેઓ નહીં સમજે તો સમગ્ર જીવસૃષ્ટીનું અસ્તિત્વ મુશ્કેલીમાં મુકાઈ જશે તે નીર્વિવાદ હકીકત છે. માનવ દ્વારા યોગ્ય પગલા નહીં લેવામાં આવે તો સજીવસૃષ્ટી વાળો આ ગ્રહ જીવસૃષ્ટી વિનાનો બની જશે તે માનવજાતે વિચારવું રહ્યું.

આબોહવા ઉપર માનવીય પ્રભાવનું વધુ એક ઉદાહરણ એસિડવર્ષા છે. વરસાદી પાણીમાં નક્કી કરેલા પ્રમાણથી વધુ પ્રમાણમાં અમ્લીયતા હોય તો તેને એસિડવર્ષા કે અમ્લવર્ષા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વરસાદી પાણીને અમ્લીય બનાવવા માટે સલ્ફર ડાયોક્સાઈડ, નાઈટ્રોજન ડાયોક્સાઈડ, તથા નાઈટ્રસ ઓક્સાઈડ વાયુ જવાબદાર છે. ઉદ્યોગોમાં કોલસા અને ખનીજતેલના દહનથી સલ્ફર ડાયોક્સાઈડ વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે. આ વાયુ વાતાવરણની વરાળ સાથે સંયોજન કરી સલ્ફ્યુરીક એસિડ બનાવે છે. એવી જ રીતે વાહનોમાં વપરાતા ખનીજતેલના દહનથી નાઈટ્રોજનનાં ઓક્સાઈડ બને છે જે પણ વાતાવરણની વરાળ સાથે સંયોજાઈને નાઈટ્રિક ઓક્સાઈડમાં ફેરવાય છે. જ્યારે આ સલ્ફ્યુરીક એસિડ અને નાઈટ્રસ એસિડ વાતાવરણનાં ભેજ સાથે ભળી જઈને વરસાદ રૂપે વર્ષે ત્યારે થતો વરસાદ એસિડવાળો હોય છે. એસિડવર્ષા આબોહવાની સાથે સમગ્ર જીવસૃષ્ટી અને જમીનની ગુણવત્તાને પણ પ્રભાવિત કરે છે. એસિડ વર્ષાને દૂર કરવા માટે વાયુ પ્રદૂષણ ઘટાડવું જોઈએ.

ઉદ્યોગો અને વાહનવ્યવહારથી અનેક પ્રકારના વાયુઓ વાતાવરણમાં ભળી વાયુ પ્રદૂષણ કરે છે. શહેરોની હવામાં ઉદ્યોગો અને વાહનો દ્વારા છોડવામાં આવતા ગરમ વાયુઓથી શહેરી વિસ્તારો અતિશય ગરમ બની તાપીય દ્વિપોમાં ફેરવાય છે. આ ઉપરાંત ઉદ્યોગો અને વાહનોમાંથી નીકળતા ધૂમાડાના ધૂમ્ર-કણો ઉપર વરાળ પાણી ના ટીપા રૂપે જામી જવાથી ધૂમ્ર-ધૂમ્મસ (smog) બને છે. આ ઉપરાંત નગરીય વાયુ પ્રદૂષણથી પ્રદૂષણ ગુંબજ અને પ્રદૂષણ પટ્ટો (પ્રદૂષણ પ્લુમ) પણ બને છે જેનાથી તાપમાન તથા વરસાદના પ્રમાણ ઉપર વિપરીત પ્રભાવ પડે છે. નગરીય વાયુ પ્રદૂષણ માટે માનવીય પ્રવૃત્તિઓ સંપૂર્ણ રીતે જવાબદાર છે.

ઉપસંહાર

જનસંખ્યામાં સતત થતી વૃદ્ધિ, અવ્યવસ્થિત વિકાસ, ગરીબી, ટેકનોલોજીનો થતો અયોગ્ય ઉપયોગ તેમજ માનવ દ્વારા અયોગ્ય પદ્ધતિએ પ્રકૃતિના તત્વોનું સતત દોહન કરવામાં આવી રહ્યું છે. જેથી સમગ્ર વિશ્વ ઉપર પર્યાવરણીય સંકટ ની સમસ્યા ઉત્પન્ન થઈ છે. જેના અતિ ખરાબ પરિણામો માનવ હાલ ભોગવી રહ્યો છે. દ્રેકમાં એ કહી શકાય કે માનવીય ક્રિયાઓ થી પૃથ્વીના વાતાવરણમાં પરિવર્તનો આવે છે જે હાલ હરિતગૃહ અસર, ઓઝોનના સ્તરમાં ઘટાડો, એસિડ વર્ષા અને વાયુ પ્રદૂષણની સાથે સાથે આબોહવા અને હવામાનના સામાન્ય લક્ષણો માં ફેરફારો લાવી રહ્યા છે.

સંદર્ભસૂચિ

1. ડૉ. બી.એલ. શર્મા ઔર સહાયક : પર્યાવરણ ભૂગોલ, વર્ધમાન મહાવીર ખુલા વિશ્વવિદ્યાલય - કોટા (રાજસ્થાન).
2. ડી.આર. ખુલ્લર : ભૂગોલ, ટાટા મૈકગ્રો હિલ એજ્યુકેશન પ્રા.લિ., નई દિલ્લી.

प्रकृति के चाहक: सुमित्रानंदन पंत

डॉ.लविन्द्रसिंह आर.लबाना G.M.D.C. कोलेज -नखत्राणा

अनादिकाल से आज तक प्रकृति मानव की चिर सहचरी रही है। प्रकृति की गोद में ही मनुष्य का जन्म हुआ और उसकी गोद में ही मनुष्य ने अपनी आँखें खोली। मनुष्य के मानसिक एवं बोद्धिक विकास के लिए भी प्रकृति का मूल्यवान योगदान रहा है। प्रकृति काव्यसृजन की मुख्य प्रेरक शक्ति रही है। आदि कवि वाल्मीकि को रामायण लिखने की प्रेरणा प्रकृति से ही मिली थी। कौच युगल में से एक के विरह को देखकर कालिदास के मुख से -

“ मा निषाद शाश्वतसमा विमगम शाश्वतीसमा,
यत्कौच मिथुनाकदेकमयी काम मोहितम । ”

यह श्लोक निकल गया। जिसने वाल्मीकि की सुषुप्त काव्यप्रतिभा को जगाया। कालिदास ने भी आषाढ़ के बादलों को देखकर ‘मेघदूत’ नामक खण्डकाव्य का सर्जन किया है। सुमित्रानंदन पंत के संदर्भ में यह बात बिल्कुल खरी उतरती है। इसी संदर्भ में उन्होंने लिखा है कि-

“ कविता करने की प्रेरणा मुझे सबसे पहले प्रकृति निरीक्षण से मिली है, जिसका श्रेय मेरी जन्मभूमि कुर्माचल प्रदेश को है । ”

भले ही उनके लिए प्रकृति काव्य की प्रेरणा रही हो तथापि वह उसके जीवन का अभिन्न अंग बन गयी थी। प्रकृति को ही अपनी माँ माननेवाले पंत को प्रकृति के प्रति अप्रतिम चाहना थी। शायद इसीलिए वह कहता है-

“ छोड़ द्रुमो की मृदु छाया,
तोड़ प्रकृति की भी माया,
बाल ! तेरे बाल जाल में
कैसे उलझा दू लोचन । ”

प्रकृति का जैसा वैभव इनकी कविताओं में दिखाई देता है, वैसा अन्यत्र दुर्लभ है। कविता में प्रकृति के जितने रूप मिलते हैं वे सभी पंत के काव्य में उपलब्ध हैं।

पंत की काव्य-चेतना का प्रकाशन सर्वप्रथम विणा के सरस, मृदुल, कोमल स्वरों में होता है। इसके अधिकांश गीतों में प्रकृति रानी का पूर्ण रूप प्रकट हुआ है। वस्तुतः विणा में कवि की प्रकृति के प्रति जिज्ञासा, आश्चर्य-भावना और लालसा व्यक्त हुई है। विणा से लेकर गुंजन, युगान्त, अतिमा तक की उनकी काव्यसाधना में प्रकृति के विभिन्न उपादानों

का चित्रण किया है | जब हम उनकी कविताएँ पढ़ते हैं तब हमें अहसास होता है कि प्रकृति मानो हमारे सामने जीवंत हो | उन्होंने लिखा है -

“ सोयी थी तू स्वप्न-नीड़ में पंखों के सुख में छिप कर ,
झुम रहे थे, धूम द्वार पर ,प्रहरी से जुगनू नाना | ”१

आलम्बन रूप में :-

जहाँ प्रकृति का निरूपण विशुद्ध द्रष्टिकोण से किया जाता है उसे प्रकृति का आलम्बन रूप कहा जाता है | पंतजी की कविताओं में इसकी कई प्रणालियों का प्रयोग हुआ है | यथा;

“ नव वसन्त की रूप-राशी का

ऋतू उत्सव चह उपवन ,

सोच रहा हूँ जन जग से

क्या सचमुच लगता शोभन | ”२

इस पद से कवि की विदेशी फूलों के सम्बन्ध में जानकारी का तो परिचय मिलता है, किन्तु उनमें काव्यत्व की छाया का आभाव है |

प्रकृति चित्रण के संश्लिष्ट रूप में पर्वतीय प्रदेश का वर्णन स्वाभाविक है | जैसे :

पावस ऋतु भी पर्वत प्रदेश ,
पल-पल परिवर्तित प्रकृति वेश |

मेखलाकार पर्वत अपार,

अपने सहस्र दृग सुमन फाड़ | ३

उदीपन रूप में :-

जहाँ वर्णन तो किसी अन्य आलम्बन का हो रहा हो ,किन्तु तत्सम्बन्धी भाव को अधिक पुष्ट करने के निमित्त प्रकृति का प्रयोग किया जाता है ,उसे उदीपन रूप कहा जाता है | पंत ने इस रूप का अधिक मात्रा में चित्रण किया है | इन पंक्तियों में विरहवेदना का उदीपन उषा की आशा,संध्या की उदासी, लहरों की अधीरता और सौरभ- समीर की ठंडी सांसों से दिखाया गया है -

“कब से विलोकती तुमको, उषा के वातायन से |

संध्या उदास फिर जाती,सुने गृह के आँगन से ||

लहरें अधीर सरसी में ,तुमको ताकतीउठ-उठ कर ।

सौरभ समीर रह जाता,प्रेयसी ! ठंडी सांसे भर कर ॥ ”३

वियोग की भांति मिलन की मधुर बेला में भी कवि को प्रकृति के कण-कण में अपनी भावनाओं का प्रतिबिम्ब द्रष्टिगोचर होता है । कहने में कोई अतिशयोक्ति न होगी कि उनकी कविताओं में अनुभूति से प्रकृति की चेष्टाएँ मिलकर एकाकार हो गई हैं।

प्रकृति के मानवीयकरण रूप में :-

छायावादी कवियों ने प्रकृति चित्रण के लिए प्रकृति के मानवीयकरण रूप को बड़े पैमाने पर प्रयुक्त किया है । पंतजी ने भी प्रकृति को कही परित्यक्ता तो कहीं रुग्ण जीवन बाला के रूप में निरूपित किया है । जैसे:

“ जग के दुःख दैन्य-शयन पर वह रुग्ण जीवन-बाला ।

रे कब से जग रही वह ,आंसु की नीरद माला ॥

पिली पड़,निर्बल,कोमल, कृश-देह-लता कुम्हलाई ।

बिबसना,लाज में लिपटी ,साँसों में शून्य समाई ॥ ”

उपमान रूप में -

सूक्ष्म सौन्दर्य की अभिव्यक्ति में प्रकृति के उपमानों का प्रयोग अत्यन्त प्रभावशाली सिद्ध होता है । पंतजी की भावी पत्नी की भी साज-सज्जा का अंकन प्रकृति के अंगों द्वारा हुआ है । यथा:

“ अरुण अक्षरों की पल्लव प्रात,
मोतियों सा हिलता हिम हस ।

इंद्रधनुषी पट से ढँक गात,

बल विधुत का पावस-लास॥ ”

यहाँ पल्लव, इंद्रधनुष,बाल-विधुत,पावस आदि का प्रयोग अत्यन्त सुंदर ढंग से हुआ है । विभिन्न अलंकारों के रूप में -

प्राचीन कविता में अलंकारों के रूप में प्रकृति का प्रयोग किया जाता था । पंतजी ने भी अलंकारों के रूप में प्रकृति का सहज,स्वाभाविक प्रयोग किया है । जैसे:

रूपक- “ नवल मेरे जीवन की डाल,

बन गयी प्रेम विहग का वास । ”

अतिशयोक्ति - “ तुम्हारी पड़ी मुख पर वास तरंग ,

आज बौरे भौरे सहकार । ”

उत्प्रेक्षा - “धने लहरे रेशम से बाल,

मलिन्दो से उलझी गुंजार,

मुणालो से मृदु तार,

मेध से संध्या का श्रुगार । ”५

यकिनन प्रकृति के गायक कवि पंतजी की कविता में प्रकृति को यथायोग्य स्थान मिला है । इसी संदर्भ में विवेचक नगेन्द्र का मानना है कि-

“ पंतजी सुन्दर के कवि है । उनका सुंदर शिव और सत्य से शून्य नहीं है । सौन्दर्य - प्राकृतिक,मानसिक और आध्यात्मिक ही कविता का असली विषय है । उसमें भी जो बात सबसे मुख्य प्रतीत होती है ,वह है उनकी सुमन -चयन- प्रकृती । ”

निष्कर्ष के रूप में यहीं फलित होता है कि पंत ने प्रकृती प्रयोग अनेक रूपों और अनेक शैलियों में किया है । उनके लिए प्रकृति प्रेयसी है तो कहीं प्रेयसी के रूप-वैभव को सजानेवाली सहचरी । वह उनके हास-रुदन की प्रेरक है, उदीपक है और उसकी अभिव्यक्ति का मध्यम है । कहने में कोई दो राय न होगी कि उन्होंने विचारों की समस्त निधि ,भावनाओं का समस्त आह्लाद ,सौन्दर्य का समस्त वैभव और गीतों का समस्त माधुर्य उनकी चिर- सहसरी प्रकृति से ही प्राप्त हुआ था ।

संदर्भ :-

- (१) आधुनिक हिन्दी काव्य संपा -डॉ.आलोक गुप्त - पुष्ठ- ३३
- (२) साहित्यिक निबंध -गणपतिचन्द्र गुप्त- पुष्ठ- ७४२
- (३) आधुनिक हिन्दी काव्य सरिता-डॉ- उमेशचन्द्र मिश्र - पुष्ठ- १०३
- (४) साहित्यिक निबंध -गणपतिचन्द्र गुप्त- पुष्ठ- ७४३
- (५) साहित्यिक निबंध -राजनाथ शर्मा - पुष्ठ- ३९९

आधुनिक जीवन की संवेदना के वाहक : अंधायुग के पात्र

डॉ. शिरीन एम. शेख

विभागाध्यक्ष (हिन्दी विभाग)

S.B.Mahila College, Himatnagar.

38

प्रस्तावना

भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के मूल में 'महाभारत' जैसे ग्रंथ की भूमिका अत्यन्त महत्वपूर्ण है। अपने प्राचित काल से लेकर आज-तक यह ग्रन्थ साहित्य के उपजीव्य के रूप में प्रयोग किया जाता रहा है। इस ग्रंथ में जीवन के विविध पक्षों का सांगोपांग चित्रण हुआ है। वर्तमान में भी जीवन की वह विविधता किसी न किसी रूप में उपलब्ध होती है। महाभारत में प्रस्तुत मानव स्वरूप भारतीय मन पर छाया हुआ है, और जब कभी-भी अंधकार के क्षण में किसी रचनाकार का राह नहीं दिखती है, तो, उसे महाभारत से आलोक मिलता है। इसी लिए उसे ज्ञानमय प्रदीप कहा गया है। इसमें संपूर्ण भारतीय दर्शन, कार्यविधि आदि को समाहित किया गया है।

‘धर्म, अर्थ च....कामे च मोक्षे च भरत वर्ष’ अर्थात् भारतीय दर्शन के अंतर्गत समाहित धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष से संबंधित भाव स्थितियाँ महाभारत में किसी न किसी रूप में अवश्य उपलब्ध हो जाती हैं। यों भी विश्व कथा साहित्य में वेद व्यास प्रणीत इस महाकाव्य का विशेष महत्व है।

आधुनिक काल में महाभारत की कथा को कई प्रकार से स्वीकार किया गया है। इसमें उन सर्वकालिक समस्याओं का चित्रण है, जो सदैव मानवीय संवेदना को आंदोलित करती हैं, अर्थात् अपने मूलरूप में जो कथ्य मियकीय आधार लिये हुए था, आधुनिक काल में आकर वह राजनैतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक एवं वैज्ञानिक आधार ग्रहण करता है। हिन्दी साहित्य में महाभारत से अनुप्राणित साहित्य की सुरीर्ध परम्परा देखने का मिलती है। महाभारत का कथानक आज के रचनाकारों के लिए उधर साबित हो रहा है। आधुनिक काल में महाभारत स कथ्य या आधार लेकर उचित या प्रभावित काव्यग्रंथों की एक लम्बी श्रृंखला है, जैसे ‘रश्मिरथी’ (दिनकर) ‘एकलव्य’ (रामकुमारवर्मा) ‘कनुप्रिया’, ‘अन्धायुग’, (धर्मवीर भारती), ‘महाप्रस्थान’ (नरेशमहेता) ‘सूर्यपुत्र’ (जगदीश चतुर्वेदी) ‘एक प्रश्न मृत्यु’ (विनय) आदि।

यहाँ हम 'अंधायुग' की पात्रसृष्टि पर विचार करेंगे, वे पात्र जो आधुनिक संवेदनाएँ इर्ष्या, ध्वेष, कपट, वर्णवाद आदि के वाहक हैं, और यही विकट समस्याएँ हम महाभारत में आदि से अन्त तक देखते हैं। धर्मवीर भारती ने 'अंधायुग' में (1954) महाभारत युद्ध के अंतिम दिन की वैचारिक घटना पर आधारित इस पौराणिक मिथकीय खण्डकाव्य के माध्यम से आधुनिक युग की समस्याओं और स्थितियों को उजावर किया है। महाभारत के रक्तपात के बाद फैली वैचारिक असहिष्णुता, निराशा, टूटन, मूल्यहीनता, अमानवीयता, जर्जर विश्वास, कृष्ण, भय, सैगास आदि का जो चित्रण हुआ है, वह हमारे स्वातंत्र्योत्तर युग का भी इतिहास प्रस्तुत करता है। द्वितीय महायुद्ध के बाद पनपे मानव संकट को इसमें चित्रित किया है। कवि के शब्दों में.....

‘युद्धोपरान्त,

यह अंधायुग अवतरित हुआ,

जिसमें स्थितियाँ, मनोवृत्तियाँ, आत्माएँ

सब विकृत हैं।’ (1)

धर्मवीर भारती ने कहा है -

“अंधायुग की मूलकथा भले ही महाभारत काल की हो, किन्तु उसका ध्वनित अर्थ आज के सामयिक संदर्भों में अपनी उसी प्रासंगिकता को सिद्ध करता है, जो घटा काल में रही होगी।” (2)

स्वतंत्रता एक विराट मोहभंग लेकर आई। सभी अन्धकारपूर्ण स्थितियाँ, स्वतंत्रता की उपज थी। इस अंधकार से बाहर आने के लिए जनमानस कटिबद्ध था इसीलिए कवि कहता है -

यह कथा उन्हीं अंधों की है,

यह कथा ज्योति की है,

अंधों के माध्यम से..... (3)

धृतराष्ट्र, संजय, विदुर, गांधारी, याचक, अश्वत्थामा, कृष्ण, कृपाचार्य, युयुत्सु आदि सभी पात्र अपने बाह्य टुपाकार में चाहे, महाभारत के पात्र हो, लेकिन अंधायुग में आकर वे आधुनिक जीवन की संवेदना का वहन कर रहे हैं।

धृतराष्ट्र

जन्मांध होने के साथ-साथ एकाधिपत्यकी संकीर्ण और स्वार्थभावना से युक्त अंध शासक के प्रतीक है । धृतराष्ट्र का व्यक्तित्व स्वातंत्र्योत्तर और वर्तमान नेताओं का सबल प्रतिनिधित्व करता है । महाभारत युद्ध से पूर्व और युद्ध के अन्त तक धृतराष्ट्रका अंधत्व उनके संपूर्ण व्यक्तित्व पर छाया रहता है । सत्ता के प्रति प्रबल मोह के कारण दूरदर्शिता के अभाव में वे हस्तिनापुर को विनाश के कगार तक ले जाते हैं । इस प्रकार वे वर्तमान राजनैतिक व्यवस्था पर व्यंग्य करते प्रतीत होते हैं कि व्यक्तिगत स्वार्थ के समक्ष देशहित तुच्छ लगने लगता है । युद्ध आरंभ होने पर भयंकर विनाश की आशंका उन्हें भयभीत करती है । वे विदुर से कहते हैं -

“समज नहीं सकते हो

विदुर तुम,

मैं था जन्मांध

कैसे कर सकता था ग्रहण मैं

बाहरी यथार्थ या सामाजिक मर्यादा को ।” ... (4)

धृतराष्ट्र का यह अंधत्व द्रष्टि के अभाव से उत्पन्न अंधत्व के साथ-साथ स्वार्थों की प्रबलता से उत्पन्न अंधत्व भी है । कुल मिलाकर धृतराष्ट्र का पात्र यह सिद्ध करता है कि शासक वर्ग की वैदविक संवेदना प्रमुख होती है, उसमें बाह्य स्थितियाँ और अनुभवों का प्रवेश वर्जित होता है ।

युयुत्सु

युयुत्सु का व्यक्तित्व सत्य से प्रतापित है । यह उसके जीवन की विडम्बना है कि उसे अपनी अंतरात्मा की आवाज और सत्य को वंश से अधिक माना । इसलिए वह पाण्डव (सत्य) के पक्ष में जाने का साहस जुटा पाया । लेकिन अन्धी राजनीति में सत्य के स्थान पर चापलुसी का प्राधान्य है । और इसीलिए युयुत्सु सबकी घृणा एवं बहिष्कार का पात्र बन गया । देखिए....

“मेरा अपराध सिर्फ इतना है

सत्य पर रहा मैं दृढ़

द्रोण, भीष्म सबके सब महारथी
नहीं जा सके, दुर्योधन के विरुद्ध
पर सत्य बड़ा है कौरव वंश से ।” ... (5)

वर्तमान विघटनशील समाज में मानवीय आदर्शों की कसौटी की दृष्टि से युयुत्सु का चरित्र महान बनकर उपस्थित होता है । क्योंकि उसके निकट देश व्यक्ति और उसके प्रति निष्ठा से अधिक महत्वपूर्ण था, जबकि कौरव सभा के तथा कथित महान व्यक्ति पूर्णतः दोहरा चरित्र लिए हुए थे । किन्तु अपनों से मिली घृणा और बहिष्कार उसे सोचने पर विवश करते है, और वह कह उठता है -

“अच्छा था, यदि मैं,
कर लेता समझौता असत्य से ।” ... (6)

अश्वत्थामा :

अंधायुग का सबसे जीवंत और महत्वपूर्ण यह चरित्र भी विघटित आस्था का प्रतीक है । उसकी व्यथा सत्यग्रहण की नहीं, अर्धसत्य के ग्रहण की है । उसकी भावुक संवुदना युधिष्ठिर के अर्धसत्य के आघात को नहीं झेल पाती, इसीलिए पिता की निर्मम हत्या अश्वत्थामा को प्रतिहिंसा से भर देती है । वह विजय के लिए मूल्यों और आदर्शों का विघटन स्वीकार नहीं कर पाता । उसकी आस्था अनास्था में परिवर्तित हो जाती है, कोमलता, बर्बरता में परिणत हो जाती है ।

“उस दिन से मेरे अन्दर भी
जो शुभ था, कोमलतम था
उसकी भ्रण हत्या युधिष्ठिर के
अर्धसत्य ने कर दी ।” ... (7)

युग की परिस्थितियाँ उसे शूरवीर यौध्यासे बर्बर पशु बना देती है ।

कृष्ण

कृष्ण का व्यक्तित्व दायित्व भाव की स्थापना करता है । बिना दायित्व बोध के नवीन मानवता का संचार नहीं किया जा सकता । विगत और ध्वंस के आधार पर ही नवनिर्माण किया जा सकता है -

“मर्यादायुक्त आचरण में,

नित-नूतन सर्जन में
निर्भयता के, साहस के, ममता के इस क्षण में,
जीवित और सक्रिय हो उठूंगा मैं बार बार ।’...(8)

महाभारत के युगपुरुष को भारती ने ‘अन्धायुग’ में मानवता वादी धरातल पर प्रस्तुत करके अपनी मौलिक प्रतिभा का परिचय दिया है ।

संजय

संजय का व्यक्तित्व वर्तमान व्यवस्था में अत्यन्त महत्वपूर्ण बनकर सामने आता है । संजय निर्णायककी भूमिका में है । वह सत्य तो देखता है, लेकिन उस अभिव्यक्त करने में अपने को असमर्थ पाता है । यही संकट आज साहित्यकार के सामने भी है । आज का साहित्यकार वैचारिक मंथन की कांटो भरी भूमि पर खड़ा है, अभिव्यक्ति मार्ग के अवरोध उसे सत्य कहते नहीं देते । समाज के प्रति अपने दायित्व को न निभा पाने के कारण लज्जित है । यही स्थिति संजय की है, उसकी है, किन्तु भाषा अपूर्ण ।

प्रहरी युग

प्रहरी युग का चरित्र जन-साधारण का अत्यन्त सार्थक स्वरूप लेकर उपस्थित होता है । स्वतंत्रतापूर्ण और पश्चात दोनों ही स्थितियों में जन-साधारण का जीवन स्तर किसी भी रूप में परिवर्तित नहीं हुआ था । वह तो दोनों ही स्थितियों में ही प्रहरी थे, मात्र जीवित पुतला

“अस्तित्व का हमारे कुछ अर्थ नहीं था

कुछ भी नहीं ।’...(9)

गांधारी

सहज मानव वृत्तियों से परिचालित माता और स्त्री की भूमिका में आती है । पुत्र विनाश से व्याकूल माँ की भाँति, वह अनास्था को स्वीकारती है, श्राप देती है । उसकी चेतना मनोवृत्ति प्रधान है, जिसमें तर्क और बुद्धि का स्थान गौण है । -

“गांधारी के रूप में भारतीजी ने एक साथ माँ, पत्नी,

शत्रु और भक्त रूपों का प्रतिष्ठित करके

आधुनिक नारी का प्रतीक पात्र बना दिया होगा ।’...(10)

युधिष्ठिर :

प्रस्तुत काव्य में युधिष्ठिर का चरित्र विशिष्ट रूप में उभरकर दुर्बल व्यक्ति के रूप में आया है। वे भावि युग के लिए चिंतित हैं, लेकिन उन्हें कुटुम्बीजनों के व्यवहार ने अशान्त बना दिया है। उनका मन खोखली विजय से विषादमग्न है। वे अपने परिजनों की चारित्रिक व्याख्या देते हैं, उसमें उनके अन्दर की हताशा, चिन्ता, निराशा आदि के साथे सर्वव्यापी अधिकार का संकेत मिलता है -

“यह है मेरा

हसोमुख कुटुम्ब

जिसे कुछ ही वर्षों में बाहर धिराहुला

अन्धेरा निगल जायेगा।”...(11)

इस प्रकार ‘अन्धायुग’ के पात्र अपनी जटिल संरचना से असंतोष, भेदभाव, घातक तृष्णा, मनोविकृति प्रतिशोध ग्रंथि आदि का प्रकट करते हैं। हम कह सकते हैं कि अपने दायित्व का निर्वाह करते वे आधुनिक जीवन की संवेदना का वहन करनेवाले पात्र हैं।

संदर्भ सूची :-

- 1) अंधायुग - प्रस्तावना भारती - पृष्ठ-115
- 2) अंधायुग - भूमिका भारती - पृष्ठ-115
- 3) अंधायुग - भारती - पृष्ठ -12
- 4) अंधायुग - भारती - पृष्ठ -19
- 5) वही - ,, - पृष्ठ -55
- 6) वही - ,, - पृष्ठ -58
- 7) वही - ,, - पृष्ठ -37
- 8) वही - ,, - पृष्ठ -74
- 9) वही - ,, - पृष्ठ -15
- 10) स्वातंत्र्योत्तर आख्यान काव्या : डॉ. अश्विनी पाराशर - पृष्ठ -28
- 11) अंधायुग - भारती - पृष्ठ -107

ઋષિરાજ અગ્નિહોત્રીની કૃતિઓ આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્યના સંદર્ભમાં

પ્રા. અતુલકુમાર રાવલ આસી. પ્રોફેસર (સંસ્કૃત)
ગુજરાત આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,
(સાંજની) અમદાવાદ.

39

❖ પ્રસ્તાવના

સમગ્ર સંસ્કૃત વાઙ્મયના ઇતિહાસમાં, ઇ.સ. પૂર્વેની ચાર વૈદિક સંહિતાઓની રચના લઈને સમગ્ર વૈદિક સાહિત્ય જેમ કે, વેદાંગો, બ્રાહ્મણ ગ્રંથો, આરણ્યકો, ઉપનિષદો રૂપ વૈદિક સાહિત્ય રચાયું. ત્યારબાદ આર્ષ સાહિત્ય એટલે કે, રામાયણ, મહાભારત, ૧૮ પુરાણો રચાયાં અને અંતિમ તબક્કામાં ઇ.સ.ની પ્રથમ સદીથી ૧૧મી સદી સુધીમાં સંસ્કૃત ભાષાના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં રચાયેલા સાહિત્યને પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય ગણાવી શકાય. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, પ્રાચીન સંસ્કૃત રચનાઓની જેવી જ આધુનિક રચનાઓ પણ ઉપલબ્ધ છે.

પ્રસ્તુત શોધપત્રમાં આધુનિક કવિ ઋષિરાજ અગ્નિહોત્રીની કૃતિઓ આગ્નેય: ‘ૐકાર બ્રહ્મગીતમ્’ અને ‘આધ્યાત્મમંથન’ માં નિરૂપિત વિષયોના સંદર્ભમાં તેવા જ વિષયવસ્તુને લગતું પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યને મૂલવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. ઉપરાંત ત્રણે ગ્રંથોમાં જે સમગ્ર ભારતીય દર્શન શાસ્ત્રોનાં અનુસંધાન સાથે રસાસ્વાદ ધરાવે છે.

‘આગ્નેય:’ ઋષિરાજ અગ્નિહોત્રી રચિત સંસ્કૃત કાવ્યસંગ્રહ છે. તેની પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૮૪માં પ્રસ્તુત થઈ તેમનો આ કાવ્યસંગ્રહ અભિનવ તથા રચિત છે. વળી, ગદ્ય, પદ્ય તથા ગેય કાવ્યનો આ સંગ્રહ છે. આમાં કેવળ સુભાષિતો જ નથી કે નથી કેવળ અલંકાર થી શોભતો ધ્વનિપૂર્ણ વ્યંજનાની પણ આ કાવ્યસંગ્રહમાં અનુભૂતી થાય છે. મુક્તકોમાં બાણભટ્ટ, કાલિદાસ, ભારત, અમદાવાદ, ગાંધીજી વગેરે વિષયો આનંદની અનુભૂતિ કરાવે છે. ‘આર્યચરિત’ માં આર્યસ્વરૂપ યોગ્ય રીતે રજૂ થાય છે. ‘વિરહિણી’ જેવા કાવ્યના પઠનથી સહજ રસાસ્વાદની અનુભૂતિ થાય છે. આ સંપુટમાં મોડાસા કોલેજના રૌપ્ય મહોત્સવ પ્રસંગે ગીતા શ્લોકો પણ ધ્યાનાકર્ષક છે. ત્યાં ચિત્ર કાવ્યનો અનુભવ થાય છે. નૂતનવર્ષાભિનંદન વિષયને અનુલક્ષીને કેટલાક વર્ષોમાં રચાયેલ મુક્તકો સુચારુરૂપથી રચાયેલા દેખાય છે. ત્યાં એક ગીત પણ શોભે છે. આપણે કોણ છીએ ? એ એવું પોતાને પૂછતાં ‘જૈતેવય’ એવું શીર્ષક આપીને ગદ્યસ્વરૂપ કાવ્યનું નિરૂપણ આહલાદક છે. ‘તપસ્વી ઈશ્વર’ એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું ગર્ભિત રીતે થયેલું નિરૂપણ ગદ્યસ્વરૂપે હૃદયને આકર્ષે છે. ‘અયિ ભગવન્ શ્રીકૃષ્ણ’ એવું સંબોધન કરીને કૃષ્ણ આપણા માટે કેટલા સન્માનીય છે. એવું ગદ્યકાવ્ય સ્વરૂપે પ્રસ્તુત કર્યું છે. ‘અદ્યાપિ સ્વાત્મનિરીક્ષણમ્’ નોંધનીય છે. આવા અનેક વિષયો અહીં ઉપલબ્ધ થાય છે. અહીં સરળ સંસ્કૃતભાષાનું પ્રસાદપૂર્ણ નિરૂપણ થયેલ છે.

❖ ઝંકાર બ્રહ્મગીતમ્

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં અધ્યાત્મવાદનું નિરૂપણ કરતાં આ ગ્રંથમાં ઝંકાર વિષયક નિરૂપિત કાવ્યમાં પ્રાચીન છંદોગ્ય, તૈત્તરિય વગેરે ઉપનિષદોનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ જોઈ શકાય છે. આ ગ્રંથોમાં નિરૂપિત ઝંકાર ઇતિ ઉદગીથ આ કાવ્યના આધારે પ્રાચીન ઉપનિષદ વગેરે ગ્રંથોને મૂલવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. પ્રારંભમાં ઋષિરાજે કહ્યું છે કે, ‘ઝંકાર નામધેય પરબ્રહ્મઃ’ અર્થાત્ ઝંકાર પરબ્રહ્મનું અભિધાન (નામ) છે. અર્થાત્ ઝંકાર પરમાત્માનો વાચક છે. તેઓ આગળ જણાવે છે કે ‘પરબ્રહ્મણ પ્રતીક’ અર્થાત્ ઝંકાર પરબ્રહ્મનું પ્રતીક પણ છે. ઝંકાર પ્રતીકાત્મક અભિવ્યક્તિ છે. ઝંકારએ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ એમ ત્રણ દેવતાઓનો વાચક છે. જે પરમાત્મા ત્રણ સ્વરૂપે વ્યક્ત થાય છે. તેમ દર્શાવે છે. ઝંકારનું ચિત્રાત્મક વર્ણન છે. તેમાં ઝંકાર નાદ એ બિંદુનું પ્રતીક છે. નાદ પાર્વતી સ્વરૂપે છે બિન્દુ શિવ સ્વરૂપે છે. ‘ઝંકાર બિન્દુસંયુક્તમ્ નિત્ય ધ્યાયન્તી યોગીનઃ (મુમુક્ષુ)’ ‘મુમુક્ષુ પોતાના હૃદયમાં આવા ઝંકારનું ધ્યાન કરે છે.’ ઝંકાર મનુષ્યની પ્રત્યેક કામના પૂર્ણ કરનાર અને મોક્ષ આપનાર છે, તેથી તેમને નમસ્કાર હો. તેઓ આગળ જણાવે છે કે, ‘બ્રહ્મની ઉપાસનાનું શ્રેષ્ઠ સાધન ઝંકાર છે. તેમાં ઉપનિષદ જણાવે છે, અહીં ઉપનિષદ પદ દ્વારા છંદોગ્ય ઉપનિષદ સમજવાનું છે કેમકે તેમાં કહ્યું છે કે, ‘પ્રણવો ઉદગીથઃ તસ્ય વાટક પ્રણવઃ’

પાંતજલે યોગદર્શનના ‘વિભૂતિપાદ’ માં કહ્યું છે કે ‘કલેશ, કર્મ, વિપાકાશૌ પરમૃષ્ટઃ પુરુષ વિશેષ ઈશ્વરઃ’ આ સૂત્રમાં પરમાત્મા અર્થાત્ ઈશ્વરના સ્વરૂપનું વર્ણન છે કે જેને કાલિદાસ ‘વેદાન્તેષુ યમાહરકે પુરુષમ્’ આવા શબ્દથી ઉદબોધીને પરમાત્માત્વ રૂપે પોતાની ભાવાંજલિ સમર્પે છે.

અન્ય પદ્યમાં ઋષિરાજ જણાવે છે કે, ‘ઝંકારો રસતમ સ્તુપ્રોકત’ અર્થાત્ ઝંકાર શાંત રસ છે. આનંદર્ધન મમ્મટ, અભિનવગુપ્ત વગેરે આલંકારિકો શાંત રસને જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવનાર માને છે. ‘ચલાચલભૂતરસો’ અર્થાત્, ચલાચલ જગતનો રસ (સારતત્ત્વ, ઉત્તમ તત્ત્વ, કોઈપણ પદાર્થનું ઉત્કૃષ્ટત્વ) પૃથ્વી છે. ઋષિરાજનું આ વિધાન તૈત્તરીય ઉપનિષદની આનંદવલ્લીમાં નિર્દિષ્ટ છે. ‘ભૂરસ આપઃ અપ રસ ઔષધિરસ પુરુષસ્ત’ અર્થાત્ જળનો રસ ઔષધિ છે. ઔષધિઓનું ઉત્તમ તત્ત્વ પુરુષ છે. ‘પુરુષ રસા વાગ’ અર્થાત્ પુરુષમાં રહેલું ઉત્તમ તત્ત્વ વાણી છે. ઋષિરાજનો પ્રસ્તુત વિચારનો ઉલ્લેખ ‘ઋગ્વેદ, વાક્યપદીય અને મહાભાષ્ય જેવા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળે છે, જેમકે, વાણી ચાર પ્રકારની છે, તેવો ઉલ્લેખ આ મંત્રમાં પ્રાપ્ત થાય છે, ‘ચત્વારી વાક્ પરિમિતાપદાનિ તાનિર્વિદુર્બ્રાહ્મણાય..... તરીય વાયો’ આ ચાર પ્રકારની વાણી એટલે ‘પશ, પશ્યન્તિ, મધ્યમાં અને વૈષરી’ વાક્યપદીય અને મહાભાષ્યમાં ત્રણ પ્રકારની વાણીનો ઉલ્લેખ છે. ભાષ્યકારે મધ્યમાં વાણીનો નિર્દેશ કર્યો નથી.

‘વાગ્રસ ઋકય, ઋયો રસઃ સામાપિ, ઉદગીયાંશ ઝંકાર’ અર્થાત્ વાણીનું ઉત્તમ તત્ત્વ ઋક (વેદ) છે. ઋકનું ઉત્તમ તત્ત્વ સામ છે. ઉદગીથ (પ્રણવ) એ સામના રસ છે તેમ જાણવું ઉદગીથ એ જ ઝંકાર છે. ઉપરોક્ત તમામ વિધાનો ઉપર તૈત્તરીય ઉપનિષદની આનંદવલ્લીનો સંપૂર્ણ પ્રભાવ છે.

ઋષિરાજને આ પદો રચવાની પ્રેરણાં છાંદોગ્ય અને તૈતરીય ઉપનિષદોમાંથી મળી હોય તેમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

❖ અદ્યાત્મમંથન ગીત

આ ગ્રંથમાં ૬૨ ગીતિકાવ્યો છે. ભારવિ રાગોમાં પદ બદ્ધ થયેલો આ સંગ્રહકાવ્ય ‘કરુણામયીત્રિપુરે’ આ પ્રથમ ગીતથી શરૂઆત પામે છે. અંતે રચાયેલું છેલ્લું કાવ્ય ‘રસો વૈ સઃ’ રસાત્મક પરમાત્માના સ્વરૂપના આધ્યાત્મિક ચિંતનમાં પર્યવસિત થાય છે. આમ, તેમનું કરુણામયી ત્રિપુર સુંદરીની ભક્તિથી ભક્તિકાવ્યના રૂપમાં અર્થાત્ ભાવકાવ્યના રૂપમાં રચાયેલું અને રસભાવ વગેરે રસાત્મક હોવાથી બંધુ જ એ આઠેય પ્રકારનું કાવ્ય રસકાવ્ય કહેવાય છે. એવો મમ્મટ વગેરેનો પ્રસિદ્ધ મત છે.

આમ, ભક્તિકાવ્ય કે ભાવકાવ્ય ગુરૂની ભક્તિમાં રૂપમાં પણ પરિણિત થયું છે. કાંચીકામપીઠના શંકરાચાર્ય તેમના વિશે પણ ‘યથાદેવ તથા ગુરુ’ એવી પરમભક્તિ પણ રજૂ થઈ છે. આમ ભક્તિકાવ્યથી શરૂ થયેલ સંગ્રહ તેમના હૃદયમાં ઉઠતા આધ્યાત્મિક વિચારો અને પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ સાથે મોક્ષપ્રાપ્તિની તેમની સતત ઝંખનાને વ્યક્ત કરતો આ કાવ્યસંગ્રહ અંતતોગત્વા ‘રસો વૈ સઃ’ આ ગીતની પ્રેરણા તૈતરીય ઉપનિષદનાં ‘સ એવાયં લબ્ધવા આનંદી ભવતિ’ માંથી મળી હોય તેમ જણાય છે. આ તૈતરીય શ્વુતિ આનંદાત્મક પરમાત્મા રસાત્મક પરબ્રહ્મનું જે નિરૂપણ કરે છે તેનાથી પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરીને જગન્નાથે કાવ્યના રસને પણ પરમાત્માના આનંદરૂપ રસનો આસ્વાદ કરાવનાર તરીકે નિરૂપ્યો છે.

ભટ્ટનાયકે કાવ્યના આનંદને બ્રહ્મના આનંદ જેવો ‘બ્રહ્માસ્વાદ સહોદર’ કહ્યો છે. જગન્નાથ બ્રહ્મના રસાત્મક સ્વરૂપના આસ્વાદ સાથે કાવ્યરસના આસ્વાદને અભિન્ન માને છે. ઋષિરાજ આ કાવ્યસંગ્રહમાં થતી વિશિષ્ટતા પણ આધ્યાત્મિક ચિંતન સાથે તેમનું કાવ્ય સૌષ્ઠવ ઓતપ્રોત થઈ ગયું છે તે બાબત જગન્નાથ ઉપર્યુક્ત દર્શનની આસ્વાદાત્મક સ્મૃતિને જાગૃત કરે છે. ઋષિરાજનું પ્રસ્તુત કાવ્ય આદિ શંકરાચાર્યના ‘દેવ્યાપરાધનક્ષમાપનસ્તોત્ર’ અને ‘અયગિરિનન્દીની’ આ બંને સ્તુતિકાવ્યોના આસ્વાદનું સ્મારક બની ગયું છે.

આમ ‘અધ્યાત્મમંથનગીત’ કાવ્યસંગ્રહમાં કવિનું ચિત્તઆત્મ, પરમાત્મ તત્ત્વ, જીવ-જગત વિશે આધ્યાત્મિક ચિંતન કરી ઈશ્વર પ્રાપ્તિ માટેનો ક્યો માર્ગ અપનાવી પરમાત્મારૂપી માખણ તારવવાની તેમની અહીં મથામણ છે. તેજ તેમનું આધ્યાત્મિક મંથન છે. ઋષિરાજ અગ્નિહોત્રીના પદમાં નિરૂપિત ચમત્કારિક ઉક્તિઓ :

૧. ‘વિફલા દ્રષ્ટિઃનનું સમીહીત સમષ્ટિમ’ અર્થાત્ વ્યક્તિની સફળતા કે વિફળતા ખરેખર સમગ્ર બ્રહ્માંડની સમષ્ટિને હૃદયથી ઈચ્છે છે. આ ચમત્કારી ઉક્તિ પ્રાચીન સંસ્કૃતની આ અગ્નીય ભાવના સમષ્ટિના કલ્યાણરૂપે રજૂ થઈ તેનું પણ સ્મરણ કરાવે છે.

૨. ‘સ્થોર્યતે સર્વ મનસૈવ’ અર્થાત્ જગતમાં સ્ફૂરિત થઈને (જાગૃત થઈને) સંપૂર્ણ પરાકાષ્ઠાએ વિકસિત થનારુ જે કોઈ તત્ત્વ છે તે બધું મનની જ ઉત્પત્તિ છે. તેમની આ ઉક્તિ ‘મન એવ

મનુષ્યાણાં કારણં બન્ધમોક્ષયોઃ’ અર્થાત્ વ્યક્તિની સફળતા કે વિફળતા ખરેખર સમગ્ર બ્રહ્માંડની સમષ્ટિને હૃદયથી ઇચ્છે છે. આ મૌક્તિક ઉપનિષદની સૂક્તિના સ્વારસ્યનો આસ્વાદ કરાવે છે.

૩. ‘અમનો મન એવ અદ્વૈત’ અર્થાત મન વગરનું મન જ અર્થાત્ ઇશ્વરના ધ્યાનમાં લીન થયેલી સર્વ ચૈતન્ય વૃત્તિ અદ્વૈત છે. અહીં આ ઉક્તિ આપણને ‘મનસા ન મનુતે’ આ ઉપનિષદની ઉક્તિનું સ્મરણ કરાવે છે. તૈતરીય ઉપનિષદમાં ‘યતો વાયો નિર્વન્તતે અપ્રાપ્ત મનસા સહ’ જૈ અદ્વૈતાત્મક પરમાત્મ તત્વ છે તેની પાસે મનુષ્યનું ગયેલું મન તેના રહસ્યનો પ્રાપ્ત કર્યા વગર પાછું ફરે છે. આ ઉક્તિનું પણ સ્મરણ કરાવે છે.

❖ સંદર્ભસૂચિ :

૧. તૈતરીય ઉપનિષદ
૨. આગ્નેયઃ ઋષિરાજ અગ્નિહોત્રી, અગ્નિ પ્રકાશન, રાયગઢ.
૩. ઝૈંકારબ્રહ્મગીતમ્ - ઋષિરાજ અગ્નિહોત્રી - અગ્નિપ્રકાશન - રાયગઢ
૪. છાંદોગ્ય ઉપનિષદ ૧૦૮ ઉપનિષદ, શ્રીરામ શર્મા - શાંતિકૂંજ હરિદ્વાર

ELABORETE BHARATA'S VIEWS ON BHAVAS AND VIBHAVAS

40

Anjali R. Solanki,
Department of English, Government Arts College,
Maninagar, Ahmadabad.

INTRODUCTION:

“Our emotions are the gastric juices which transform this world of appearance into the more intimate world of sentiments. On the other hand, this outer world has its own juices, having their various qualities, which excite our emotional activities. This is called in our Sanskrit Rhetoric, Rasa, which signifies outer juices having their response in inner juices of our emotions. And a poem, according to it, is a sentence containing juices, which stimulate the juices of emotion. It brings to us ideas vitalized by feelings, ready to be made into the life – style of nature”

Of particular concern to Indian drama and literature are the term ‘bhava’ or the state of mind and rasa Sanskrit?? Literature ‘juice’ or ‘essence’ referring generally to the emotional flavors crafted into the work by the writer and relished by a ‘sensitive spectator’ or sahrdaya or one with positive taste and mind. Rasa’s are created by bhavas. They are described by Bharatamuni in the Natyasasta, an ancient work of dramatic theory.

Although the concept of rasa is fundamental to many forms of Indian art including dance, music, musical theatre, cinema and literature, the treatment, interpretation, usage and actual performance of a particular rasa differs greatly between different styles and schools of abhinaya, and the huge regional differences even within one style.

THE NATYASHASTRA:

A key text which deals with emotional theory of Rasa is the Natyashastra the text book on Drama; attributed to Bharata Muni some academics believe that it is more likely to be a compilation by several different authors. Bharata ascribed a divine origin to drama and considered it to be a fifth Veda. The Natyashastra primarily deals with theatre, dance & musical performance. According to the Natyashastra, the major purpose of dance, drama, ritual and poetry is catalytic in that aesthetic performance should provoke an emotion that is already present in members of the audience. The various elements of the performance combine to create a sympathetic response in those who experience them. Moreover, a member of the audience who has cultivated his or her own aesthetic response may experience a transformation of their own emotion into a purely aesthetic, transcendental feeling – an experience of divine bliss. This is the transformation of bhava “mood” into essence – Rasa.

RASA THEORY:

Bharat- Muni is the first Acharya who is accredited to have institutionalized Rasa theory, and gave the essential element to facilitate the full realization of Rasa in an artistic presentation. Although Rasa theory was known to people before Bharat-Muni, it was not so properly codified and explained as to become an established means to aesthetically evaluate any piece of art.

That Rasa- doctrine was older than Bharat is apparent from Bharat's own citation of several verses in the Arya and Anustubha metres in support of or in supplement to his own statement; and in the place, he appears to quote two Arya verses from an unknown work on Rasa. The idea of Rasa, apart from any theory then, was naturally not unknown to old writers, and Bharat's treatment would indicate that some system of rasa. However undeveloped or even Rasa School, particularly in connection with drama must have been in existence in his time.

Bharat-Muni has properly defined and given the constituents of Rasa popularly known as Rasa Sutra in the 6th and 7th chapters of his treatise called Bharatnatyam;

“Vibhaavaanuhav Vyabhichaari sanyogaatrasarnishapattih.”

In simple words, the unification of Vibhava, Anubhava and Sancharibhava with Sthaibhavas activates a unique kind of pleasure called Rasa. Sancharibhava is also known sanchaaribhava. Abhinava Gupta, an outstanding commentator on Bharata's rasa theory has further orientated our understanding by means of domestic metaphor through a shlok being summarily presented as below;

As Rasa in food items is generated by the concoction of various delicacies and medicinal herbs, similarly the Rasa in literature is activated by mingling of multiple emotions with permanent emotion present in the consciousness of one who experiences it. Rasa when exposed to other constituents such as Vibhav, Anubhava and Sancharibhav. As a healthy man appreciates the taste of food items and enjoys them, similarly a person with regal and joyous temperament can relish the pleasures of Rasa served by an art. For instance, when one is fully engrossed in looking at the performance on the stage or reading poetry, he is led to ecstatic pleasure or transcendental experience which is the realization of Rasa. At such stage his Rajo and Tamo gunas are reduced to minuscule and Sato guna becomes the master of the mental state. The person who relishes the inexplicable joy of Rasa out of artistic creation feels as if he in full Samadhi or meditation which is rightly equated with Brahmmanand Sahodarah.

THE COMPONENTS OF RASA:

According to Bharata's Natyashastra there are eight fundamental feelings or mental states referred to as Sthayibhavas which can be experienced by human beings. These are: Delight (Rati), Laughter (Hasya), sorrow (soka), Anger (krodha),

Heroism (Utsaha), Fear (Bhaya), Disgust (Jugupsa), and wonder (vismaya). Corresponding to these mental states are eight Rasas: the Erotic (srngara), the comic (Hasya) the pathetic (karuna), the Furious (Raudra), the Heroic (vira), the terrible (Bhayanaka), the odious (Bibhatasa), and the marvelous (Adbhura). A ninth rasa, the peaceful (shanta) was later added.

The realization of rasa is said to result from the union of three interrelated elements _ vibhava, anubhava and vyabicaribhava and also the permanent mood called Sthayibhava.

VIBHAVA (DETERMINANTS OR CATALYSTS):

The means by which an emotion is activated are termed vibhava. There are two kinds of vibhava _ the Alambhana vibhava _ the person or the object of whom the emotion is experienced and whose appearance is directly responsible for the bringing forth of the emotion; and the Uddipana vibhava – the situation in the environment in which that person or object is placed and which is helpful in intensifying the emotional experience.

This is explained by the quote below: Vibhavas means karana or cause. It is two kinds: Alambana, the personal or human object and substratum, and Uddipana, the excitants. Anubhava, as the name signifies, means the enchants or effects following the rise of the emotion. Vyabharibhavas are described later.

Vibhava: it is the very object which promotes or activates the permanent emotions which are deeply ingrained the sub conscious or unconscious of the person. It can further be divided into two Alamban and Uddipan.

(A) ALAMBAN VIBHAVA:

The object which activates the Sthaibhavas in the concerned person by its various manifestations is called Alamban Vibhav. For instance, in Mahabharata, the beauty of Shakuntala boots the Sthaibhava (amorous) in Dushyanta. In this illustration, thus, shakuntala is Shakuntala is Alamban and Dushyanta is Ashraya. It is the means of expression of feelings through which feeling reaches to the viewer. They are the characters of the literary work and performers of the drama.

(B) UDDIPAN VIBHAVA:

The word uddipan means to kindle or to stimulate something that is lying inactive. They are the felicitators and followers of the Alamban. In Uddipan come two elements-expressions through body language of Alamban and external elements such as. Moonlit night, solitude, bank of river, garden etc. Features of circumstances that accentuate the feelings of hero or heroine. They are the events happens in the drama and

the stage and depiction as well as the atmosphere created by music, light effect on the stage and depiction of the atmosphere through words in text.

ANUBHAVA (CONSEQUENCES):

The outward manifestation brought forth as a result of the Vibhavas as the Anubhavas. These are divisible into Vacika those which can be expressed by words vas- “speech” and the Angika are expressed by bodily expressions. In Indian drama, for example, the Anubhavas communicate to the audience, the emotion being felt by the characters onstage. There are also “involuntary emotions” known as Sattvikbhavas: Stambha, Sveta Romance Svarabheta, Vepathu, Vaivarnya, Asru and Pralaya.

Those which conspicuously bring out the reaction of Aashraya and Aalamban are called Anubhava. They can be better understood in terms of their: Kayik, Vaachik, Aaharya and Satwik: expressions are automatic and one has no control over them and can be seen in sweat, shiver, thrill, shock tears etc. Sancharibhavas also known as Vyabhicharibhavas are those constituents which strengthen and confirm/ enhance the Sthaaibhavas. They are dynamic and keep on moving from one Rasa to another and hence are justifiably named as Sancharibhavas.

VYABHICHARIBHAVAS (COMPLEMENTARY STATES):

Vybhicharibhavas are transient emotions. They are like waves, which rise from the basic mental state and subside into the same. Though they are mental states, they appear as it was embodied. These supporting feelings are short lived and they can enter into alliance with a number of Sthayibhavas. There are thirty three Vyabhicharibhavas. The Sthayibhava “permanent mood” is a major emotion which is developed by a number of minor feelings referred to as Vyabhicharibhavas. There are thirty-three Vyabhicharibhavas: Nirveda, Gani, Sanka, Asuya, Mada, Srama, Alasya, Damya, chinta, Moho, Smrti, Dhrti, Vrida, Capalata, Harsa, Avega, Jadata, Garva, Visada, Autosuka, Nidra, Apasmara, Supta, Vibodha, Amarsa, Avahittha, Ugrata, Mati, Vyadhi, Umada, Marana, Trasa and Vitarka.

For example, the Erotic Rasa arises from the Alambhava Vibhava- of the lover and beloved, the Uddipana Vibhavas- the atmosphere of the place where the two meet, the call of night-birds; a gentle breeze, the moon, etc.; it gives rise to the Anubhavas- how the lover & beloved express themselves to each other; it produces involuntary bodily responses and may give rise to complementary emotional states and Vyabhicharibhavas.

For Bharata, Rasa – the flavor or taste, emerges from the combination of the various emotional factors in the same way that the distinctive flavor of a cooked dish results from the different ingredients and the manner in which it is prepared.

REFERENCES:

- S.K.De, History of Sanskrit Poetics, Firma K.L. Mukhopadhyay, Calcutta (Second Edition,1960), Pp 17- 18
- Abhinava Gupta, Abhinava Bharati, pp. 494-495 Quoted by Sundarlal Kathuria in Rasa Siddhant: Aakkshep and Samadhan, AdarshSahitya prakashan Delhi, 1972, p.16.
- (Eds) V. Raghavan & Nagendra; An Introduction to Indian Poetics, Macmillan and Company Limited, Bombay, Calcutta, Madrs, London, 1970,p.37
- “The Navarasa” Retrieved 2012-04-22.
- C. Ramanujachari and Dr. V.Raghavan. The Spiritual Heritage of Tyagaraja.

Sultana's Dream: A Short Story on Feminist Utopia

41

Urmil J. Yagnik

Department of English, Government Arts College,
Maninagar, Ahmedabad.

1.0 About Author:

Begum Roquia Sakhawat Hussain, (9 December 1880- 9 December 1932) popularly known as Begum Rokeya, was a leading feminist writer and social worker in undivided Bengal during the early 20th century. She is most famous for her efforts on behalf of gender equality and other social issues. She established the first school aimed primarily at Muslim girls, which still exists today. She was a notable Muslim Feminist; modern feminist writers such as Taslima Nasrin cite her as an influence. Begum Rokeya also wrote short stories and novels. Her important works are Sultana's Dream and Padmarag.

She was born Roquia Khatun but achieved prominence as Begum Roquia Shakhawat Hussain after marriage, after her husband's name: Sakhawat Hussain. Begum is an honorific that is, a little of respect in addressing Muslim women. When she wrote in English she transliterated her name as Roquia.

Roquia Khatun was born in 1880 in the village of Pairabondh, Mithapukur, Ranpur, present Bangladesh, in what was then the British Indian Empire. Her father, Jahiruddin Muhammad Abu Ali Haider Saber, was a highly educated zamindar (landlord). Roquia had two sisters, Karimunnesa Khatun and Humarya Khatun; and three brothers, one of whom died in childhood. Roquia's eldest brother Ibrahim, and her immediate elder sister Karimunnesa, both had great influence on her life. Karimunnesa wanted to study Bengali, the language of the majority in Bengal. The family disliked this because many upper class Muslims of the preferred to use Arabic and Persian as the media of education, instead of their native language, instead of their native language, Bengali. Ibrahim taught English and Bengali to Roquia and Karimunnesa; both sisters became authors.

Roquia married at the age of sixteen in 1896. Her Urdu-speaking husband, Khan Bahadur Sakhawat Hussain, was the Deputy Magistrate of Bangalpur, which is now a district under the Indian State of Bihar. He continued her brother's work by encouraging

her to keep learning Bengali and English. He also suggested that Roquia write, and on his advice she adopted Bengali as the principal language for her literary works because it was the language of the masses. She launched her literary career in 1902 with a Bengali essay entitled Pipasa(Thirst).

In 1909, SakhawatHussain died. He had encouraged his wife to set aside money to start a school primarily for Muslim women. She also founded the Anjuman E Khawateen E Islam (Islamic Women's Association), which was active in holding debates and conferences regarding the status of women and education. She was an inspiring figure who contributed much to the struggle to liberate women from the bondage of social malaises.

Begum Roquia wrote courageously against restrictions on women to promote their emancipation, which, she believed, would come about by breaking the gender division of labour. She rejected discrimination for women in the public arena and believed that discrimination would cease only when women were able to undertake whatever profession they choose. In 1926, Begum Roquia strongly condemned men for withholding education from women in the name of religion as she addressed the Bengal women's education conference: The opponents of the female education say that women will be unruly... fie! They call themselves Muslims and yet go against the basic tenet of Islam which gives equal right to education. If men are not led astray once educated, why should women?

Works by Begum Roquia are Pipasa(Thirst, 1902); Motichur (essays, 1stvol 1904, 2ndvol 1922); Sultana's Dream (satire, 1908); Saogat (poetry, 1918); Padmarag (novel, 1924); Oborodhbashini (1931); Boligarto (short story); NarirAadhikar. Begum wrote in a number of genres, short stories, poems, essays, novels and satirical writings, developing a distinctive literary style, characterised by creativity, logic and a wry sense of humour. She started writing in the Nabanoor from about 1903, under the name of Mrs. RS Hossai. However, there is an opinion that her first published writing Pipasa appeared in the Nabaprabha, Mahila, Bharatmahila, Al-Eslam, Nawroz, Mahe-Nao, BangiyaMussaimanSahityaPatrika, The Mussaiman, Indian Ladies Magazine, etc. Her writings called upon women to protest against injustice and break the social barriers that discriminated against them.

2.0 About Story:

Sultana's Dream is a charming yet sharp-tongued utopia about Indian women. It was written in 1905, which adds a further dimension to the story about an India turned into matriarchy.

The novella is about the experiences of the narrator, as she (perhaps?) dozes off, while "thinking lazily of the condition of Indian womanhood." She meets another woman, Sister Sara, who tells her of how her world is organized. Sister Sara's world is in fact opposite from the one our narrator lives in. The purdah still exists, but it is the men who are locked up and deprived of their rights. The women have invented a way of intercepting the rays of the sun and producing water from the cloud, and hence all work can be limited to a few hours a day. No one is hungry or has to be criminal. In short, the women co-exist in peace and utter merriment.

In Ladyland, as Sister Sara's world is called, the traditional gender roles are thus retained, while turned around. One gender is strong, intelligent and rational, and the other is weak, dumb and irrational. But in Ladyland the former are the women and the latter men, and this is presented by Sister Sara as a perfectly natural condition. The point being, of course, that these characteristics are culturally produced, not biologically.

After a tour of Ladyland, including a visit to the queen, our narrator is returned in an air-car (another of the women's clever inventions), and wakes up from her dream. Sultana's Dream is a classic work of Bengali science fiction and one of the first examples of feminist science fiction. The word Sultana here means a female sultan, a Muslim ruler.

Sultana's Dream was originally published in English in The Indian Ladies Magazine of Madras, and is considered part of Bengali Literature. It depicts a feminist utopia in which women run everything and men are secluded, in a mirror image of the traditional practice of purdah. The women are aided by science fiction-esquire "electrical" technology which enables labour less farming and flying cars; the female scientists have discovered how to trap solar power and control the weather. This results in "a sort of gender-based Planet of the Apes where the roles are reversed and the men are locked away in a technologically advanced future."

Crime is eliminated, since men were considered responsible for all of it. The workday is only two hours long, since men used to waste six hours of each day in smoking. The religion is one of love and truth. Purity is held above all such that the list of "sacred relations" (mahram) is widely extended.

3.0 Importance of Study:

The novel Sultana's Dream is based on Feminism and on equal right for women in the world. This novel is important to study because in the present world women have also an equal right as men has.

I have been always attentive with women's stories. From goddesses and power to women and their daily challenges attentive and roles, I heard all of it from my grandmother's tales.

Over the years, it has realized that the women in the old folk tales are different yet quite similar to women in present times. The common theme is how women do every task themselves everywhere and still remain unacknowledged for it. That was what Sultana's Dream talks about, some hundred years ago. Even today, the situation has not changed in that respect.

But what has changed is that more and more women are going out and exploring the world. They are becoming independent and have started demanding their rights. The roles of men and women are moving beyond what we heard in the traditional tales.

Sultana's Dream was a story written years ago but still remains a dream. When women decide, they take everyone and everything into account. They think of helping the environment and preserving nature as much as they think of work life balance. They take everyone along, preserving the culture and carrying traditions along. The future needs more women to overcome challenges and step forward beyond their own capacities to champion causes for women. They are the symbol of power along with responsibility. Sultana's Dream is a free, open, and collective project whose development is, in large part, subject to the spontaneity of its own process. The objective of Sultana's Dream is to create a reflection on the condition of women by means of a fanciful narration written in India at the beginning of the last century. By providing us with a feminist science fiction classic, the story allows for a dialogue between groups of women who, because of the societal conventions to which they are subjected, may never otherwise interact as equals. Thus, study of novel Sultana's Dream is important to understand the actual value of women in the world. The development of literary in female world must be increased. Women should also have the equal position as a man has in the world.

4.0 Feminist Perspective of Sultana's Dream:

Sultana's Dream in Begum Roquia Rachanabali, 3rd edition (Feb 2010), published by Bornayan. Sultana, a woman in seclusion (purdah) in British India, had a daydream of a lady land free from sin and harm. Where virtue itself reigns. Men are kept in confinement in that cherished lady land to safeguard society from crimes like theft, murder, arson, rape, plunder, burglary and so many other evils. The logic of a 'stronger' physical composition of men to dominate women is overruled in that state on the principle that a 'lion is stronger than a man, but it does not enable him to dominate the human race'. As men are confined to mordana (men's secluded area) in that lady land, society no longer needs lawyers in the courts and there is also no warfare and bloodsheds. Women look to the official duties and also manage the home as, naturally, better time managers. It needs a woman only two hours to a habitual smoker like men (a man smokes twelve cigarettes daily and if one cigarette needs half an hour to be burnt off, he wastes six hours every day in sheer smoking).

More or less everyone who is part of the Bangladesh educated class will have heard of the reputed feminist utopia epitomised in Sultana's Dream by Begum Roquia, the first Bengali Muslim feminist thinker, writer and activist educator. In her fiery essays, Roquia called upon parents to educate their daughters properly so that 'they can earn their livelihoods on their own and need not depend upon men'. She even noted that 'as the Holy Scripture are all authored by men, they have always tried to subjugate all women who have tried to raise their voices against injustices over the centuries!' We should salute this pioneer of women's freedom. The trail she blazed all those years ago is yet ours to travel on.

5.0 Conclusion: Men are not taken much into consideration in Sultana's Dream. They are the reason for everything bad and evil, and once they are removed, all is well. The effect of this argument can only be to dig the gulf between the sexes even deeper, and I personally doubt that to be a wise strategy. In fact, the question remaining is whether Sultana's Dream taken literally is actually a nightmare. Wouldn't most feminists of today prefer a world in which men and women live equal and side-by-side, instead of a hostile matriarchy? I think so. I read the novella as the latter, a refreshing experiment with gender roles and all those aspects of society that its inhabitants invariably take for granted. I read it as challenge to look at my own society of today and try to rid myself of those ties we are so used to, that they have become invisible.

And thus, Sultana's Dream is a 100 year old classic feminist utopia, but still thought-provoking and topical. This is, of course, in itself rather thought-provoking.

References:-

- Sultana's Dream- Women Writers
[www.womenwriters.net>sultanas](http://www.womenwriters.net/sultanas)
- Sultana's Dream| The Feminist Press
[www.feministpress.org>sultanas-dream](http://www.feministpress.org/sultanas-dream)
- Begum Roquia-Wikipedia, the free encyclopaedia
en.wikipedia.org/wiki/Begum_Roquia

Cosmopolitan Romain Rollan and India**Gayatri R. Parmar**

(Shri K.K. Shastri Govt. Commenc College)

The author of Jean Christophe, Romain Rolland was one of those rare personalities whom we may call the true Vishvamanava (the Global Citizen). He struggled his lifelong to promote brotherhood between men and peace between nations, and in his endeavor of promoting Universal peace and harmony, he found the Indian philosophy to be greatly useful. Romain Rolland's cosmopolitan outlook is similar to the Indian concept of 'Global Family' [Vasudhaiva Kutumbakam]. Since ancient times India has cherished the ideology of considering the entire earth to be one family. This concept, which is described in Vedic scripture 'Maha Upanishad' says:

अयं बन्धुरयं नेति गणना लघुचेतसाम् । उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ ¹

(Only narrow minded people discriminate saying : one is a relative; the other is a stranger. For those who live magnanimously, the entire world constitutes but a family.)

Romain Rolland was a multifaceted personality – one of the most imposing literary figures, a musician, a philosopher, a politician and a biographer. He was a mighty spirit and an original poet. His masterpiece (Jean Christophe) is one of the most inspiring and the boldest works in the world literature.

Romain Rolland was born on January 29, 1866, in Nievre district. He studied literature, music and philosophy. In the beginning of his career Rolland devoted himself to music criticism and wrote the biographies of Beethoven (1903) and Handel (1910). Besides these, he has written equally remarkable biographies of Francois Millet (1902), Michelangelo (1905-06) and Tolstoy (1911). Rolland's pure contribution to literature began in 1897 with the publication of his play 'Saint-Louis' together with 'Aert' (1898) and Le Triomphe de la raison (1899), under the common title '*Les Tragedies de la foi*' (1909) [Tragedies of Faith]. In these plays he has presented the struggles of the true souls in their facing of the miseries of the world. From 1904 to 1912 Rolland published his great novel *Jean-Christophe*, which is composed of a series of independent narratives: During the war, he wrote a series of articles in Swiss newspapers; these were subsequently published in a volume called *Au-dessus de la mêlée* (1915) [*Above the Battle*]. In this, he emphasizes that the future of mankind is superior to the interests of nations. War for him is barbarous violence, and over the bloody struggles of nations which seek power he turns our eyes toward the cause of humanity. He strongly opposed narrow nationalism, imperialism, militarism and fascism.

His cosmopolitan ideology is reflected in all his works. He does not simply follow a literary impulse, but it seems that he had a mission to fulfill – to engage the world in the common interest of the protection of humanity. He has been compelled to write by his thirst for truth, his need for morality and his love for mankind. Humanity is the key discourse which is reflected extensively in his novels, plays, biographies, essays, journalistic pieces, protests,

appeals, manifestos, and also in his private correspondence and diaries. As David James Fisher has observed;

“Writing was a means of igniting his audience to create a society that would guarantee human rights without the alienating aspects of class, caste, nationalism, militarism, or privilege. No society was truly free unless *esprit*, that untranslatable French noun meaning mind, spirit, soul, wit, and sensibility, was expressed by every individual in a spontaneous and self-determining manner.”²

His masterpiece *Jean Christophe* is the boldest articulation of his international ideology. He received the noble prize in Literature for it in 1915. It describes the spiritual development of an artist who rises above the level of humanity. The central character, Jean-Christophe Krafft, is a German musician of Belgian extraction. This character is modeled half after Beethoven and half after Roland. He goes through great hardships and spiritual struggles, balancing his pride and his own talents with the necessity of earning a living. The friendship between this young German and a young Frenchman symbolizes the “harmony of opposites” that Rolland believed could eventually be established between nations throughout the world. The story is merely about the life of its hero and his environment. It contains many issues that have been discussed in the intellectual world during the last decades.

While reflecting deeply over the major crisis of the Third Republic he started dialogue with other intellectuals. Romain Rolland was introduced to Indian thought in February 1915 in a series of letters from the Hindu writer Anand K. Kumaraswami. He found that the Oriental philosophy possessed immense possibilities and regenerative powers and can come to the rescue of the world. He became the European spokesman for Indian thought and hoped that postwar Europe should avoid fatal East-West clash which results from mutual ignorance.

He explored the lives of many intellectuals from different parts of the world and found that, the connections between Indian mysticism and the music of Bach and Beethoven, German idealism, the principles of the French Revolution, and the metaphysics of Spinoza irrefutably demonstrated the unity of human nature.

He realized the implicit powers of the words to inspire and transform readers. In “The Duty of Intellectuals Against War” he advocated intellectual independence from institutions. He sought to ‘engage’ the intellectuals of the world in the mission of establishing universal peace. He wished that the intellectuals should “use their hearts and geniuses” to work toward nonviolent solutions to imperialistic injustices. He conceived of an alliance of international writers. He believed that;

“These small fraternal armies would struggle for a renewal of life and thought.”³

He wrote biographies of these intellectuals who were also ‘engaged’ in this higher mission. Beginning with Beethoven and Michelangelo, he explored the life of Ramakrishna and Vivekananda. In a preface to the biography ‘Prophets of New India’ (the life of Ramakrishna and Vivekananda) he voiced his opposition to the view that the West and the East represent two antithetical forms of spirit. He asserted that, there is neither East nor West for the naked Soul.

Rolland believed that the world is like one ocean and the east or west are mere rivers. As all rivers meet in one ocean, all humanity is one. This oceanic sense made him a citizen of the world.

“I belong to a land of rivers. . . . Now of all rivers the most sacred is that which gushes out eternally from the depths of the soul and from its rocks and glaciers. Therein lies primeval Force and that is what I call religion. Everything belongs to this river of the Soul, flowing from the dark unplumbed reservoirs of our Being, the conscious, realized, and mastered Being. . . . From the source to the sea, from the sea to the source, everything consists of the same Energy, of the Being without beginning and without End.”⁴

His Oceanic sensibility allowed him to feel an intimate contact with other human beings who struggled. At moments, he felt indissolubly merged with them into a larger whole. The Oceanic sensibilities enabled him to transcend the boundaries of language, ethnicity, history and culture.

The Oceanic sensibility advocates universal harmony and is against narrow nationalism. In his letter to Tagore (1919), a famous Indian poet and a Noble Laureate, he complimented him on his definition of narrow nationalism. At Rolland's request, Tagore signed his name to La Declaration pour l'indépendance de l'esprit, which was probably the first organized attempt to mobilize intellectual opinion all over the world against war. During their first meeting in Paris they discussed about the international relationships and the role of 'The League of Nations.' At this Rolland expressed his hope that India can play an important role.

“We find a large number of people eagerly looking for a message from the East. India, they think – and I may add, rightly – is the country that can, in this epoch, give message to the world.”⁵

Rolland further said;

“I have often wondered at the spirit of religious toleration in India; it is unlike anything we have known in the West. The cosmic nature of your religious and the composite character of your civilization make this possible. India has allowed all kinds of religious faith and practice to flourish side by side.”⁶

Rolland was so fascinated by Indian thought that he asserted in his “Life of Ramakrishna” that;

“If there is one place on the face of the earth where all the dreams of living men have found a home from the very earliest days when man began the dream of existence, it is India. . . . For more than 30 centuries, the tree of vision, with all its thousand branches and their millions of twigs, has sprung from this torrid land, the burning womb of the Gods.”⁷

Rolland was attracted by the spiritual and religious foundations of the East which were different from the violence and the cultural stalemate of postwar West. Romain Rolland's discourse on India emphasized similarities between East and West as well as the traditional contrasts. His reflections on Indian thoughts renewed the spiritual inquiry towards the solutions for the postwar problems. Rolland believed that the Indian thought might give receptive Europeans ontological as well as political options. It might introduce them to an alternative ethical system and encourage them to rethink their discredited values. It could assist demoralized Europeans in rediscovering their own values.

In his quest for peace, he was attracted by the non-violence movement of Gandhi, whose biography he wrote in 1924. His biography of Gandhi was subtitled "The Man Who Became One with the Being of the Universe". His fascination with India and Buddhism led to the study *Essai sur la mystique et l'action de L'Inde vivante* (1929-30) [Prophets of the new India].

Rolland found that Gandhian doctrine of "Satyagraha" was based on strong religious and spiritual foundations and therefore Gandhism was encouraging and reassuring. He used traditional Christian vocabulary to describe Gandhi and his movement, and pointed out the similarities between Gandhi and Christ, St. Francis and St. Paul to reinforce religious associations for the European readers. He contrasted Gandhi's non-violence with repressive policies in Europe, including Bolshevik practices. He stressed the values of purity, self-mastery and silent suffering which were inherent in Gandhian thought:

"To create the new India, it is necessary to create new souls, souls strong and pure, which are truly Indian and wrought out of Indian elements. And in order to create them, it is necessary to form a sacred legion of apostles who like those of Christ are the salt of the earth. Gandhi is not like our European revolutionaries, a maker of laws and decrees. He is the moulder of a new humanity.⁸

Gandhism provided a universal hope. Gandhian ideology introduced non-violent solutions to fight against oppression and tyranny. The post war world had seen terrible bloodshed and it was the need of an hour that non-violent solutions should be found out in order to establish peace and harmony. At this time, Rolland found Gandhian thought very relevant and helpful. It opposed the repressive policies prevalent in the West and stressed the values of non-violence, truth and liberty.

Rolland's cosmopolitan character is also revealed in his anti-imperialistic and antifascist views. Such views make him indeed a true citizen of the world. He strongly opposed the oppressive and autocratic policies inherent in Imperialism and Fascism. These policies promoted narrow-mindedness and oppressiveness and were against the cosmopolitan ideology.

His anti-Imperialism:

Romain Rolland held the view that European imperialistic domination of India and other countries must end. Empire building led to expansionism, imperialist rivalries, bloody suppression of native populations, and ultimately to war. The colonizers imposed their language, educational system, and cultural values on their civilizations. He recognized that European empires were crumbling and that movements of national liberation would

eventually triumph. He hoped that decolonization would not reenact the violence of the colonizing impulse but would contain an explicitly internationalist dimension, rejecting the ethnocentrism of imperialist domination.

His antifascism:

Romain Rolland was deeply hurt by Fascism as Fascism negated the cosmopolitan spirit, violated civil rights and perverted all civilized values. It obliterated all hope for disarmament. Mussolini's regime demonstrated a nihilistic contempt for diplomacy and world peace. Rolland counseled pacifists and internationalists to oppose fascism. He called for vigilance against the threat in France, where internal fascist agitation was mounting. Fascists behaved like provocative agents. They were deceptively inciting their frenetic followers to violence and war.

Romain Rolland's first letter to Walach articulated their shared, antifascist sentiments.

"Those of us [alive] today when the word cannot be of significance . . . can only be brave and patient and lead in common the combat against Hitlerism, until it is vanquished. For if it is not, all that we love and respect will perish: our France, our freedoms, and our great hopes. Hitler must be vanquished." ⁹

He perceived Fascism as a potent threat and deployed his talents to oppose it as a moral force and pacifist spokesman. His epic novel *L'Ame enchantée* made resistance to Fascism in its narrative, characters and unifying vision.

On the occasion of a Parisian street brawl between rightists and communists in the spring of 1926, he argued that fascism was incompatible with the French tradition of republican government and democratic process. It contradicted the legacy of the French Revolution – the rights of man and the struggle for human dignity. Fascism undermined individual creativity, critical thinking, freedom of conscience and the right to resist oppression.

"Every regime founded on the principles of Italian fascism is degrading for human conscience. It ruled by contempt for the most sacred freedoms, by imposed lies, and by fear."

"Every attempt to introduce it in France is a crime - A crime against the France of free reason, a crime against the free people who made the Revolution, A crime against the free Soul." ¹⁰

Romain Rolland expressed his antifascist views in a letter to Filippo Turati. He attacked Mussolini for enslaving the Italian countryside through the establishment of a tyrannical dictatorship. He voiced his solidarity with Italy's antifascist refugees, and identified their struggle as the universal struggle against social injustice, cruelty, cynicism, and unreason:

"The fight you wage is not only for the liberation of a great oppressed, humiliated, outraged people – it is for the freedom of the entire world." ¹¹

Rolland's views on War and the Use of Atomic Weapons:

Romain Rolland always opposed war and militarism by symbolic gestures. His views on war are expressed in his work 'Above the Battle'. 'Above the Battle' contained sixteen articles, primarily open letters, essays, appeals, manifestos, literary criticism and political journalism.

Rolland was against the use of atomic weapons. He believed that science should be used for the welfare of mankind. He considered science to be the most international element when used cooperatively. Scientific researches should be shared by countries and should be of such nature that they benefit the entire mankind. But at the same time Rolland believed that it is indeed tragic that the scientists are at the disposal of military powers who are not in the least interested in the progress of mankind.

Romain Rolland was a moralist who concerned himself with universal issues. He assumed a prophetic voice. He became a self-appointed citizen of the world, mediating between East and West from his exile in neutral Switzerland.

The relevance of his thought today:

Romain Rolland's cosmopolitan ideology had a great effect during his time and his vision of 'engage' materialized when imperialism came to an end.

His ideology is relevant even today and its relevancy is beyond the limits of time and space. Today the world has been facing the problems of terrorism and the rat-race of nations for power or command. The root cause behind these problems is narrow-mindedness. It is therefore necessary that the cosmopolitan ideology is revived and followed.

Besides, Rolland's mission of 'engage' should also be revitalized. The intellectuals of the world should realize the potential power of this mission and deploy their intellect for establishing universal peace. The leaders of the nations should assimilate the ideology of Vasudhaiv Kutumbakam and try to rise above the narrow nationalism, then and then only we can hope for a better world which would be free from violence and tyranny and where there will be peace and harmony.

Works cited:

1. The concept originates in the Vedic scripture *Maha Upanishad* (Chaper 6, Verse 72)
2. Fisher, David James. *Romain Rolland and the Politics of Intellectual Engagement*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1988, 300;
3. Letter from Rolland to H.G. Wells, 1 July 1911, *Un Beau Visage a tous sens. Choix de lettres de Romain Rolland (1866-1944)*(Paris, 1967), 95-96.
4. Romain Rolland, *The Life of Ramakrishna* , trans. E. F. Malcolm-Smith (Calcutta, 1970), 6-7; this first appeared as *Essai sur la mystique et l' action de l'Inde vivante. La Vie de Ramakrishna* (Paris, 1929).]
5. The conversation reproduced here took place in August, 1930, in Geneva. A report of this conversation was first published in *Asia* (March, 1937).
6. The conversation reproduced here took place in August, 1930, in Geneva. A report of this conversation was first published in *Asia* (March, 1937).
7. Romain Rolland, *The Life of Ramakrishna* , trans. E. F. Malcolm-Smith (Calcutta, 1970), this first appeared as *Essai sur la mystique et l' action de l'Inde vivante. La Vie de Ramakrishna* (Paris, 1929).]

8. Rolland, *Mahatma Gandhi*, (New York, 1924), 27, 28-29, Ibid., 59; also see 21, 69, 95-96.
9. Letter from Rolland to Eli Walach, 1 March 1940, in *Lettres de Romain Rolland à un combattant de la Résistance*.
10. Romain Rolland, "*Vita sine libertate, nihil*," *Quinze Ans de combat* (Paris, 1935) translation as "I Will Not Rest (New York [1935]), tran. K.S. Shelvankar, 67; this was first a letter written to Henry Torrès, 23 April 1926.
11. Romain Rolland, "Lettre à Filippo Turati" (1 May 1927), *Quinze Ans de combat* (Paris, 1935) translation as "I Will Not Rest (New York [1935]), tran. K.S. Shelvankar, 67-68; Romain Rolland, "La Veuve de Matteotti séquestrée," *Le Populaire*, 3 October 1927.

A Review Paper on “Privacy Preservation of Data Mining Using Randomization Response Technique”

Miss Acharya Dimple D.
Department of Computer Engineering,
HJD-ITER.
Gujarat Technological University

Mr. Thacker Smit M.
Department of Computer Engineering
HJD-ITER.
Gujarat Technological University

Abstract- The area of privacy do harm to rapid advances in recent years because of become greater in the ability to store data. Privacy preserving permit sharing of privacy sensitive data for a detailed examination of elements purposes so it is very popular technique. So, people have ready to share their data. It is used for protecting the privacy of the risky and sensitive data of data mining. In Randomization Response Technique random noise added to the original data to preserve privacy. The main goal of privacy preserving data mining is to develop algorithms for modifying the original data and securing the information to be apply to the wrong purpose, so that the private data and private knowledge remain as it is after mining process.

Keywords- Data Mining, Privacy, Randomization Response Technique

I. INTRODUCTION

Data mining refers to extracting or “mining” knowledge from large amounts of data[1].

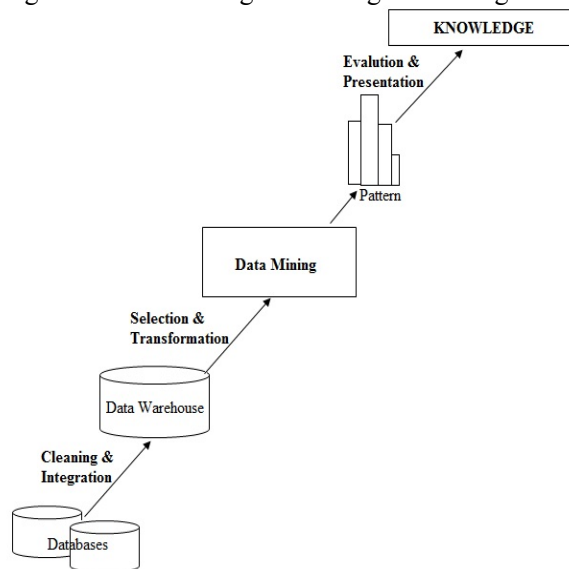

Figure 1 Data mining process [1]

Data mining consist of a repeat sequence of following step [1]:

- 1) Data cleaning (to remove noise and inconsistent data)
- 2) Data integration (where multiple data sources may be combined)
- 3) Data selection (where data relevant to the analysis task are retrieved from the database)
- 4) Data transformation (where data are transformed or consolidated into forms appropriate for mining by performing summary or aggregation operations, for instance)
- 5) Data mining (an essential process where intelligent methods are applied in order to extract data patterns)

- 6) Pattern evaluation (to identify the truly interesting patterns representing knowledge based on some interestingness measures)
- 7) Knowledge presentation (where visualization and knowledge representation techniques are used to present the mined knowledge to the user)

A data warehouse is a repository of information collected from multiple sources, stored under a unified schema, and that usually resides at a single site [1].

Considering the rapid development in technology such as internet, data storage, data processing methods, we need to pay equal attention towards privacy preserving data mining. For secured public system we not only need to take care about the trimming of data but also the data inference. There are number of privacy preserving data mining methods have been proposed [2]. This paper gives a review of privacy preserving data mining using Randomization Response Technique and analyses the representative methods for privacy preserving data mining, as well as points out their advantages and disadvantages.

Privacy is an important issue in data mining and knowledge discovery. The growth of the Internet makes it easy to perform data collection on a large scale. Collecting useful data for data mining is a great challenge: on one hand, such data collection needs to preserve customers' privacy; on the other hand, the collected data should allow one to use data mining to "mine" useful knowledge [3].

There are two types of privacy

1. B2B (Business to Business)
2. B2C (Business to Customer)

Business to Customer, which provides privacy at the point of data collection at the user site. Different people need different level of privacy.

The rest of this paper is organized as follows. In section 2, introduction of various techniques of privacy preservation. In section 3, Details of randomization technique for privacy preserving data mining. In section 4, Method and major data mining task which used in Randomization Response Technique. In section 5 contains the conclusions.

II. CLASSIFICATION OF PRIVACY PRESERVATION TECHNIQUES

The aim of privacy preserving data mining is to develop data mining methods without increasing the loss of data which used to produce methods. The topic of privacy preserving data mining has been covering a large area of data mining community in recent years. A number of effective methods for privacy preserving data mining proposed earlier. Most methods use some form of transformation on the original data in order to perform the privacy preservation. The transformed dataset is made available for mining and must meet privacy requirements without losing the benefit of mining [4]. We classify them into the following categories:

A. The Randomization Method

Randomization Response (RR) techniques were developed in the statistics community for the purpose of protecting surveyor's privacy.

Randomized Response technique was first introduced by Warner [5] in 1965 as a technique to solve the following survey problem: to estimate the percentage of people in a population that has attribute A, queries are sent to a group of people. Since the attribute A is related to some confidential aspects of human life, respondents may decide not to reply at all or to reply with incorrect answers. Two models (Related-Question Model and Unrelated-Question Model) have been proposed to solve this survey problem.

Randomization Response Technique will be explained in section 3.

B. Anonymization Method

With the rapid growth in database, networking, and computing technologies, a large amount of personal data can be integrated and analyzed digitally, leading to an increased use of data mining tools to conclude trends and patterns.

Anonymization method aims at making the individual record be indistinguishable among a group records by using techniques of generalization and suppression [6]. Some of popular techniques such as k-anonymity, l-diversity and t-closeness, M-invariance, Personalized anonymity models. In order to preserve privacy, Sweeney proposed k-anonymity using generalization and suppression,

Generalization involves replacing a value with a less specific but semantically reliable value. For example, the age of a person could be generalized to a range such as youth, middle age and adult without specifying appropriately, so as to reduce the risk of identification. Suppression involves reduction in exactness of applications and it doesn't liberate any information. By using this method it reduces the risk of detecting exact information [4]. By using this method it reduces the risk of detecting exact information.

Table 1. Original patterns table [4]

S.No	Zip Code	Age	Disease
1	546177	39	Heart Disease
2	546102	32	Heart Disease
3	546178	37	Heart Disease
4	549105	53	Gastritis
5	549209	62	Heart Disease
6	549206	57	Cancer
7	546205	40	Heart Disease
8	546273	46	Cancer
9	546207	42	Cancer

Table 2. A 3-Anonymous version of Table1 [4]

S.No	Zip Code	Age	Disease
1	546***	3*	Heart Disease
2	546***	3*	Heart Disease
3	546***	3*	Heart Disease
4	549***	>=50	Gastritis
5	549***	>=50	Heart Disease
6	549***	>=50	Cancer
7	546***	4*	Heart Disease
8	546***	4*	Cancer

9	546***	4*	Cancer
---	--------	----	--------

C. Distributed Privacy Preservation Method

The key goal in most distributed methods for privacy preserving data mining is to allow calculation of useful aggregate such as analyzed data over the entire dataset without compromising the privacy of the individual data sets within the different participants.

The participants may wish to collaborate in obtaining aggregate results, but may not fully trust each other in terms of the distribution of their own data sets. For this purpose, the data sets may either be horizontally partitioned or be vertically partitioned. In horizontally partitioned data sets, the individual records are spread out across multiple entities, each of which have the same set of attributes. In vertical partitioning, the individual entities may have different attributes (or views) of the same set of records. Both kinds of partitioning pose different challenges to the problem of distributed privacy preserving data mining [7].

There are two classic settings for privacy preserving data mining. In first setting, the data is divided among two or more different parties; the aim being to run a data mining algorithm on the union of the parties' databases by not allowing any party to view another individual's private data. In the second setting, some statistical data that is to be released may contain confidential data; hence, it is modified first so that (a) the data does not compromise anyone's privacy, and (b) it is still possible to obtain meaningful results by running data mining algorithms on the modified data set [4].

D. Cryptographic Technique

This technique became hugely popular for two main reasons: Firstly, cryptography offers a well-defined model for privacy, which includes methodologies for proving and determining the quantity. Secondly, there exists a vast toolset of cryptographic algorithms and constructs to implement privacy-preserving data mining algorithms [8].

The aim of secure multiparty computation is to enable parties to carry out distributed computing tasks in a secure manner [9].

E. Soft computing Technique

Soft computing techniques include fuzzy logic, neural networks, genetic algorithms, and rough sets. Fuzzy sets provide a natural framework for the process in dealing with uncertainty. It makes it possible to model imprecise and qualitative knowledge as well as the transmission and handling of uncertainty at various stages. Neural Networks are widely used for classification and rule generation. Genetic algorithms are adaptive, robust, efficient and global search methods, suitable in situations where the search space is large. Rough set is a mathematical tool for managing uncertainty that arises from indiscernibility between objects in a set [8].

F. Encryption Technique

Encryption technique solves the problem of data privacy easily. Use of encryption techniques makes easy to conduct data mining among mutual untrusted parties, or even between competitors. In distributed data mining encryption technique is used due to its privacy concern. Neglecting the efficiency of Encryption, it is used in both approaches of distributed data mining i.e. horizontally partitioned data and that on vertically partitioned data [2].

III. Randomization Response Technique

Randomization response techniques are mainly designed for protecting privacy in a distributed database by using encryption techniques. The main goal of privacy preserving data mining is privacy preserving data mining algorithm should not only prevent the discovery of sensible information but also should be resistant to the various data mining techniques [10].

Figure 2 Model of Randomization [10]

In the randomized response technique [10], consider the data sets

$$I = \{I_1, I_2, I_3, \dots, I_n\}$$

And the random number or noise part are denoted by

$$R = \{R_1, R_2, R_3, \dots, R_n\},$$

The new set of records are denoted by

$$I_1 + R_1, I_2 + R_2, \dots, I_n + R_n$$

And after that take a partial support

$$P_{ij} = \{P_{i1}, P_{i2}, \dots, P_{in}\}$$

So that partial support is

$$P_{ij} = I + R$$

$$I = P_{ij} - R$$

Randomization technique basically contains two steps to convert the data set into the original data sets. The first step is randomize the data and transmit their data into the data receiver. And second step the data receiver estimates their original data by applying the distribution reconstruction algorithm.

Algorithm [10]:

Step1:-Consider parties

$$P_1, P_2, P_3, \dots, P_n. (n \geq 4)$$

Step2:-Each party will generate their own random number

$$R_1, R_2, \dots, R_n$$

Step3:-Connect the parties in the ring ($P_1, P_2, P_3, \dots, P_n$) and let P_1 is a protocol initiator.

Step4:-Let $RC=N$, and $P_{ij}=0$ (RC is round counter and P_{ij} is partial support)

Step5:-Partial support P_1 site calculating by using following formula

$$P_{sij} = X_{ij} \cdot \text{support} - \text{Min support} * |DB| + R_{N1} - R_{Nn}$$

Step6:-Site P_2 computes the PS_j for each item received the list using the formula

$$P_{Sij} = P_{Sij} + X_{ij} \cdot \text{Support} - \text{minimum support} * |DB| + R_{n1} - R_n (i-1)$$

Step7:-While $RC! = 0$ begin for $j=1$ to N do

begin for $I=1$ to N do begin each site will calculate their partial support P_{ij} send to the next site that is neighbor to the current site.

Step8:- P_1 exchange its position to $P (j+1) \bmod N$

end

$$RC = RC - 1$$

end

Step9:-Party P1 allowance the result P_{ij}

Step10:-End

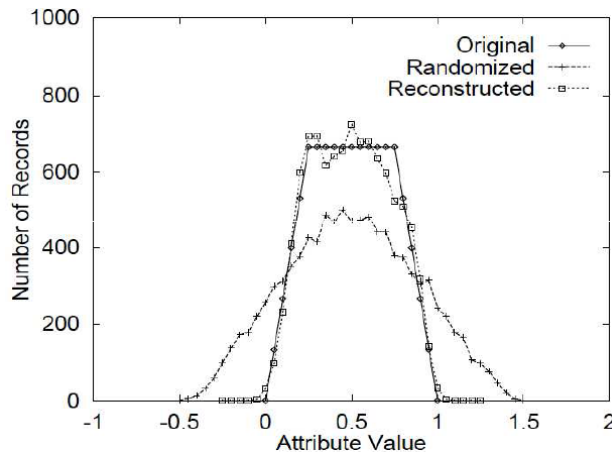

Figure 3 Variance of original result, Applying Randomization Response Technique on original result and then getting result and then reconstruction of result [12].

Two kinds of perturbation are possible with the randomization methods [10]:

- **Additive Perturbation:** In this case, randomized noise is added to the data records. The overall data distributions can be recovered from the randomized records. Data mining and management algorithms designed to work with these data distributions.
- **Multiplicative Perturbation:** In this case, either the random projection or random rotation techniques are used in order to perturb the records.

The Randomized Response (RR) was firstly proposed by Warner [4]. The RR scheme is a technique originally developed such analyzed data community to collect sensitive information from individuals in such a way that survey interviewers and those who process the data do not know which of two alternative questions the respondent has answered.

Agrawal and Srikant [4] proposed a scheme for privacy preserving data mining using random perturbation and discussed how the reconstructed distributions may be used for data mining. In their randomization scheme, random number is added to the value of a sensitive attribute. For example, if x is the value of a sensitive attribute, $x+r$ rather than x will appear in the database, where r is a random noise drawn from certain distribution. After Agrawal and Srikant, Kargupta et al. proposed a random matrix-based spectral filtering technique to obtain the original data from the perturbed data. Huang et al. further proposed two other data reconstruction methods: Principle compound analysis (PCA) and Maximum like hood estimation (MLE).

Randomization was first proposed in on numerical data. For a data distribution X . Value distortion is performed on data record x_i by adding to it a random value r from a predefined random distribution R . All such values of $x_i + r$ are used to recreate the original distribution of data using a Bayesian reconstruction procedure to perform data mining operations mining operations do not always need individual data. Having the distribution of data will be sufficient to run mining operations.

Challenges in Randomization Response Technique [11]:

There are several challenges in Randomization Response Technique. Two significant challenges are:

- Develop algorithms for comparing the two (original and randomized) versions of the data. This can be considered as privacy metric.
- Develop algorithms for estimating the impact that certain modifications of the data have on the statistical significance of individual patterns obtained by data mining algorithms.

The first challenge said that the developing algorithm which shows variance of two result the original result and we get result after applying randomization response technique. And the second challenge [11] is to measure the impact the modification of data values has on a discovered pattern's Accuracy. Creating a universal method irrespective of approach to tackle these two Challenges are difficult. Based on the distortion method used, a unique approach is needed for measuring privacy and accuracy. A number of surveys conducted on users have led to the conclusion that multiple privacy levels are needed [11]. The logical basis existence, each user may have a different Level of sensitivity when answering a question or presenting some data. If the user is not satisfied with the privacy level offered by the system, the user may not answer the question. Offering the user with multiple levels of privacy would help the user to have freedom or authority to act according to one's judgment when needed without the system having to compromise on accuracy where unnecessary.

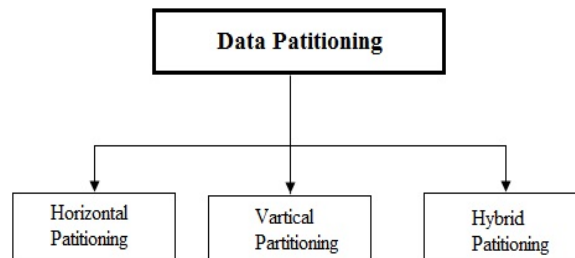

Figure 4Database Partitioning [10]

Figure 3 described follow [10]:

- Horizontal Partitioning:**Horizontal Partition divides the table into multiple tables that contains smaller number rows refers to these cases where dissimilar database records reside in dissimilar places.
- Vertical Partitioning:** Vertical Partition divides the table into multiple tables that contains smaller number columns. Mainly two type of vertical partition prepared first is normalization in which redundant attributes are removed from the table and another one is row splitting in which the original table divides into table which contain fewer columns.
- Hybrid Partitioning:**Hybrid Partition data is partition is first horizontal and then vertical partition or vertical partition and then horizontal partition.

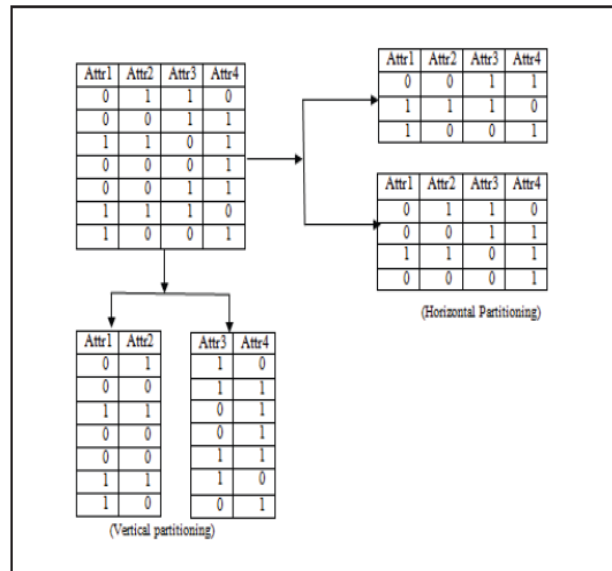

Figure 5 Partitioning of database (Tabular form) [10]

IV. METHOD AND DATA MINING TASK WHICH USED IN RANDOMIZATION RESPONSE TECHNIQUE

In Randomization Response Technique two methods are used [14]. They are: Adding Noise, Scrambling. Using these methods major data mining tasks like classification, clustering, association rule mining and outlier detection are done [13]. This data mining task is described as follows:

- 1. Classification:** Classification forms of data analysis that can be used to extract models describing important data classes or to predict future data trends. Such analysis can help provide us with a better understanding of the data at large. Classification predicts categorical (discrete, unordered) labels [1].
- 2. Clustering:** Clustering is a process of grouping a set of objects in such a way that objects in the same group are more similar to each other than to those in other groups. The goal of clustering is to divide the data elements into groups of similar objects, where each group is referred to as a cluster, consisting of objects that are similar to one another and dissimilar to objects of other groups [14].
- 3. Association Rule:** It aims to extract interesting correlations, frequent patterns, associations or causal structures among sets of items in the transaction databases or other data repositories. Association rules are widely used in various areas such as telecommunication networks, market and risk management, inventory control etc. Association rule mining is to find out association rules that satisfy the predefined minimum support and confidence from a given database [15].
- 4. Outlier Detection:** A database may contain data objects that do not comply with the general behavior or model of the data. These data objects are outliers. Outliers may be detected using statistical tests that assume a distribution or probability model for the data, or using distance measures where objects that are a substantial distance from any other cluster are considered outliers. Rather than using statistical or distance measures, deviation-based methods identify outliers by examining differences in the main characteristics of objects in a group [1].

V. Conclusion

This paper focus on what is data mining and what is privacy for user which stores data and shares data with others. Mainly detailed about Randomization Response Technique which protecting privacy and briefly define major data mining task like classification, clustering, association rule mining and outlier detection.

REFERENCES :-

- [1] Jiawei Han and MichelineKamber, "Data Mining: Concepts and Techniques", 2nd Ed.
- [2] SachinJanbandhu, Dr.S.M.Chaware, "Survey on Data Mining with Privacy Preservation", IJCSIT, Vol. 5 (4), 2014, 5279-5283, ISSN: 0975-9646.
- [3] Wenliang Du and Zhijun Zhan, "Using Randomized Response Techniques forPrivacy-Preserving Data Mining", SIGKDD '03, August 24-27, 2003, Washington, DC, USA.
- [4] K.Saranya, K.Premalatha and S.S.Rajasekar, "A Survey on Privacy Preserving Data Mining", 978-1-4788-7225-8/15/\$31.00 ©2015 IEEE
- [5] S. L. Warner. Randomized response: A survey techniquefor eliminating evasive answer bias. *The AmericanStatistical Association*, 60(309):63–69, March 1965.
- [6] Pingshui WANG, "Survey on Privacy Preserving Data Mining", International Journal of Digital Content Technology and its Applications, Volume 4, Number 9, December 2010.
- [7] Charu C. Aggarwal and Philip S. Yu, "A General Survey of Privacy-Preserving Data Mining Models and Algorithms", P.S. (Eds.) 2008, XXII, 514 p., Hardcover, ISBN: 978-0-387-70991-8.
- [8] Brijal H. Patel and Ankur N. Shah, "Overview of Privacy preserving techniques and data accuracy", IJARCSMS, Volume 3, Issue 1, January 2015, ISSN: 2321-7782.
- [9] S.SelvaRathna and Dr. T. Karthikeyan, "Survey on Recent Algorithms for Privacy Preserving Data mining", IJCSIT, Vol. 6 (2) , 2015, 1835-1840, ISSN: 0975-9646.
- [10]Jayanti Dansana, Raghvendra Kumar and Debadutta Dey, "PRIVACY PRESERVATION IN HORIZONTALLY PARTITIONED DATABASES USING RANDOMIZED RESPONSE TECHNIQUE", 978-1-4673-5758-6/13/\$31.00 © 2013 IEEE
- [11]Maiwand Khishki and Vijay Kumar, " Research Paper on Randomization-based Privacy-Preserving Association Rule Mining", IJARCSSE, Volume 5, Issue 6, June 2015 ISSN: 2277 128X.
- [12]Agrawal, R. and Srikant, R. 2000. "Privacy-preserving data mining." SIGMOD Rec. 29, 2 (Jun. 2000), 439-450.
- [13]Jisha Jose Panackal and DrAnitha S Pillai, "Privacy Preserving Data Mining: An Extensive Survey", © Association of Computer Electronics and Electrical Engineers, 2013, DOI: 03.AETS.2013.4.15.
- [14]ApurvaJuyal and Dr. O. P. Gupta, " A Review on Clustering Techniques in Data Mining", IJARCSSE, Volume 4, Issue 7, July 2014, ISSN: 2277 128X.
- [15]Sotiris Kotsiantis, DimitrisKanellopoulos, "Association Rules Mining: A Recent Overview", GESTS International Transactions on Computer Science and Engineering, Vol.32 (1), 2006, pp. 71-82.

દાંતા અને અમીરગઢ તાલુકાના આદિવાસી સમાજના લોક મેળાઓ

ડૉ.પી.આર.ગવલી
શ્રી અંબાજી આર્ટ્સ કોલેજ, અંબાજી
સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ

અરણ્ય પ્રદેશમાં વસતા ભીલ આદિવાસીઓ પોતાની આગવી અને અલયદી લોક સંસ્કૃતિની જીવનશૈલીમાં જીવન જીવતા હોય છે. આદિવાસીઓના જીવનમાં એમના ભાતીગળ મેળાઓનું વિશેષ મહત્વ જોવા મળે છે. આદિવાસીઓના મેળાઓ આદિમ સંસ્કૃતિ અને સામાન્ય જન જીવન સાથે જોડાયેલ જોવા મળે છે. આવા મેળાઓ આદિવાસીઓના સામાજિક, આર્થિક અને ધાર્મિક જીવન સાથે જોડાયેલ હોય છે. જેમાં દેવી-દેવતાઓની પૂજા-આરધાના કરી ખુશ કરવામાં આવે છે. પૂર્વજોના યાદમાં કેટલાંક મેળા ભરાતા હોય છે. મેળાઓમાં હાટ-બજાર ભરાતા હોય છે, જેમાં વેપારીઓ દૈનિક જીવન સાથે સંકળાયેલ ચીજ વસ્તુઓ વેચવા માટે આવતા હોય છે. આ મેળાઓમાં આદિવાસીઓ પોતાની જીવન જરૂરિયાતની ચીજ-વસ્તુઓની ખરીદી કરતા હોય છે. તેની સાથે મેળાઓમાં આજુ બાજુના વિસ્તારોમાંથી લોકો આવવાથી એક બીજાને મળવાનું થાય છે. સંપર્કના કારણે તેમના વચ્ચેના સંબંધો વધુ મજબૂત થતા હોય છે. સાથે સાથે નવા સંબંધો પણ અસ્તિત્વમાં આવતા હોય છે. અને સંસ્કૃતિનું આદાન-પ્રદાન થતું હોય છે. તેમજ મેળાઓમાં આદિવાસી યુવક-યુવતીઓને મનોરંજન મળી રહે છે. તથા જીવનસાથી પસંદ કરવા મુક્ત વાતાવરણ મળી રહે છે. આમ આદિવાસીઓના જીવનમાં મેળાઓનું વિશેષ મહત્વ જોવા મળે છે. બનાસકાંઠાના દાંતા અને અમીરગઢ તાલુકામાં યોજાતા આદિવાસી મેળાઓ નીચે મુજબ જોવા મળે છે.

શિવરાત્રીનો મેળો :—દાંતા તાલુકાના માંકડી ગામે મહા-વદ ૧૩ના રોજ શિવરાત્રીનો મેળો ભરાય છે. આ મેળામાં શિવજીની પૂજા આરાધના કરતા હોય છે. દર્શન કરવા દાંતાની આજુ બાજુના ગામડાનાં અને ખેડબ્રહ્મા તાલુકાના આદિવાસીઓ રંગ બેરંગી કપડાં પહેરીને મેળામાં મહાલતા હોય છે. અને આનંદ મેળવતા હોય છે.

વિશ્વેશ્વર મહા દેવનો મેળો:— આ મેળો મહા વદ-૧૩ ના રોજ અમીરગઢ તાલુકાનાં જુની સરોત્રીના બનાસનદીના કિનારે ભરાય છે. અહીં હજારો વર્ષ પુરાણું શિવજીનું મંદિર આવેલું છે. ચૌદમી સદીમાં ચંદ્રાવતી નગરીની જહોજલાલીના સમયમાં આ મંદિરની સ્થાપના થયાનું કહેવાય છે. મહા શિવરાત્રીના રોજ અહીં મોટો મેળો ભરાય છે. નદીના વહેતા પ્રવાહમાં હજારો ભાવિકો સ્નાન કરી આનંદ મેળવતા હોય છે.

ડુંગરપુરી મહારાજનો મેળો:— અમીરગઢ તાલુકામાં ડુંગરપુરી મહારાજના માનમાં ફાગણ વદ-૮ રોજ મેળો ભરાય છે. ડુંગરપુરી મહારાજ તપસ્વી મુનિ હતા. તેમની યાદમાં ભરાતા આ મેળામાં હજારો ભક્તો-શ્રદ્ધાળુઓ પોતાના કુટુંબી જનોના સુખ-દુઃખ માટે બાધા રાખી હોય તે પૂર્ણ કરવા આવે છે.

કોટેશ્વરનો મેળો:— ફાગણ વદ-૧૩ નો મેળો આદિવાસીઓના પૂર્વજોના (શ્રાદ્ધ) અસ્થિ વિસ્ર્જન માટે ભરાય છે. આ મેળો અંબાજી નજીક આવેલ કોટેશ્વરમાં સરસ્વતી નદીના

ઉદગમસ્થાન છે તે જગ્યાએ ભરાય છે. ફાગણ વદ-૧૨ ના સાંજે રાત્રે કોટેશ્વરના મેળામાં રંગ બેરંગી કપડાં પહેરી પુરૂષો કાગળના તથા કૃત્રિમ ફુલોમાંથી બનાવેલ ફુલહાર ગળામાં પહેરી પોતાને સજાવતા હોય છે. રાત્રે ઢોલના તાલે ગરાસિયા-ગરાસણીઓ ગીત ગાતાં ગાતા લોક નૃત્ય કરતા હોય છે. અને વહેલી સવારે મૃતક સ્વજનના અસ્થિ વિસર્જન કરી પિતૃ તર્પણ કરે છે. સ્ત્રીઓ સ્વજનની યાદમાં રડતી હોય છે. અસ્થિ વિસર્જન પછી બહેનો, ફુલાઈઓ ભાઈઓ અને પિતાને નવા કપડાંની પહેરામણી કરી શોક ભાંગે છે. આમેળાને ગેહવટીના મેળા તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

ચિત્રવિચિત્રનો(નેહવટી) મેળો :- ફાગણ વદ-૧૩ની સાંજથી ખેડબ્રહ્મા તાલુકામાં આવેલ, અરવલ્લી પર્વતોની હારમાળાઓ વચ્ચે આવેલ ગુણભાંખરી ગામની પાસે આકુળ, વાકુળ અને સાબરમતીનદીના ત્રિવેણી સંગમ પર નિર્જન રમ્ય સ્થળે બિરાજતા ચિત્ર વિચિત્ર મહાદેવના થાનકે 'નેહવટી' નો મેળો ભરાય છે. માતા પર ચારિત્રની શંકા લાવવાના કારણે પ્રાયશ્ચિત રૂપે 'સેતર' (ચિત્રવીર્ય) અને 'વિસેતર' (વિચિત્રવીર્ય) આ સંગમ તટે આવેલા પારસ પીપળાના પોલાણમાં દાખલ થઈ બળી મર્યા હતા. આ મેળો આદિવાસી ડુંગરીભીલોનો સૌથી મોટો ગણાય છે. આ મેળા માટે આગલી રાતથી જ આયમતા સૂર્યના પ્રકાશમાં રંગબેરંગી વસ્ત્રો પહેરીને દૂર-દૂરથી ડુંગરોની ટેકરીઓમાંથી પગદંડીના રસ્તે સ્ત્રી-પુરુષના ટોળે ટોળા આવતા હોય છે. આ મેળામાં ડુંગરી ભીલો મૃતક સ્વજનોના અસ્થિ પધરાવી મૃતાત્માના મોક્ષની માગણી કરે છે. તેરસના રાતે ભજન-કીર્તન કરતા હોય છે. વહેલી સવારે પાણીમાં ડૂબકી લગાવી અસ્થિ પધરાવતા હોય છે. સ્ત્રીઓ પોતાના પૂર્વજોને યાદ કરીને એક બીજાને ભેટીને હૈયાફાટ રુદન કરે છે. અસ્થિ વિસર્જન પછી બહેનો, ફુલાઈઓ, પરણિત દિકરીઓ ભાઈઓ, પિતાને નવા કપડાં ઓઢાડતી હોય છે.

આ મેળામાં નાય ગાનઅખાનપાનનો આનંદ મળે છે. સાથે યુવક-યુવતીઓને પોતાનો જીવન સાથી પસંદ કરવાનો પૂરે પૂરો અવકાશ મળે છે.

ગોરનો મેળો :- આ મેળો દાંતા તાલુકાના હડાદ ગામમાં ભરાય છે. વૈશાખ સુદ-ચૌદશની સાંજથી લોકો આ મેળામાં આવતા હોય છે. પૂનમના દિવસે ગોરનો મેળો કરવામાં આવે છે. ડુંગરી ભીલો આખી રાત ગીતો ગાઈ, નૃત્ય કરી મનોરંજન મેળવતા હોય છે. વૈશાખ સુદ-પૂનમ એ ગોરને વળવવાનો દિવસ છે. વૈશાખના ત્રીજા તડકામાં ઢોલોના અવાજો વચ્ચે બપોરે ગોરને મેળાના વિશાળ મેદાન વચ્ચે લાવવામાં આવે છે. કાળઝાળ ગરમીમાં પણ અસંખ્ય સ્ત્રી-પુરૂષો ઢોલના તાલ સાથે નાચે છે, અને ગોરના ગીતો ગાય છે. સ્ત્રીઓ માથે જવારા મુકીને હાથમાં ઘૂઘરીઓ પહેરીને નાચે છે. પૂજારણ ગોરની મૂર્તિ લઈને નાચે છે. નૃત્યની રમઝટ જામે છે ત્યારે એક માણસ(બૂટો) લાંકડાનું મહારું મુખે ભેરવીને, હાથમાં લાકડાની તલવાર લઈને નાચે છે. તેને જોઈને લોકો મુક્ત મને હસીને આનંદ મેળવે છે. અને ગોરને વળાવીને લોકો છૂટા પડતા હોય છે.

કોહલીનો મેળો :- દાંતા તાલુકામાં પ્રકૃતિની વચ્ચે અને અરવલ્લી પહાડોની ટેકરીઓની હારમાળાથી ઘેરાયેલુ 'ખેરમાળ'ગામમાં દર વર્ષે ચૈત્ર માસના બીજા સોમવારે 'કોહલીનો' મેળો ભરાય છે. જેમા આદિવાસી લોકો રંગ બેરંગી કપડાં પહેરીને ઢોલના ઢબુકતા તાલે ગીતો ગાતાં ગાતા નૃત્ય કરી આનંદ લૂંટતા હોય છે.

ગોરકુંડનો મેળો:— વૈશાખ સુદ-૧૫ ના રોજ હડાદ ગામથી સણાલી રોડ પર ગોરકુંડનો મેળો ભરાય છે. આ મેળામાં રંગ બેરંગી કપડાં પહેરીને જતા હોય છે. આ મેળામાં ગીતોની સ્પર્ધા સાથે રમઝટ ચાલે છે. ક્યારેક આ ગીતોની સ્પર્ધા ઝઘડાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

માણેકનાથ(લોટોલ)નો મેળો:— માણેકનાથનું સ્થાનક દાંતા તાલુકાના માંકડી ગામ પાસે આવેલ, એક ઊંચા ડુંગરની મધ્યમાં માણેકનાથની એક મોટી વિશાળ ગુફા આવેલ છે. જમીનથી ત્રણસો મીટરની ઊંચાઈએ આવેલ માણેકનાથ પર્વતનું કુદરતી સૌંદર્ય સૌને આકર્ષે છે. ડુંગર ઉપર માણેકનાથ મહાત્માની ઘૂણી અને ભોયરું આવેલ છે. હાલે ભોયરું બંધ છે. પર્વતની આટલી ઊંચાઈએ કૂવો અને ઝરણું આવેલ છે. જેમા ભર ઉનાળામાં કે દુષ્કાળના સમયે પાણીથી ભરેલું રહે છે. વૈશાખ મહિનાના શનિ-રવિવારે આદિવાસીઓ, રબારીઓ અને અન્ય લોકો બાધા,બાબરી માટે સંઘસ્વરૂપે આવે છે.

કેદારનાથનો મેળો :— આ મેળો અમીરગઢના જેસોરનાઅભ્યારણમાં મહા મહિનાના છેલ્લા સોમવારે ભરાય છે.ત્યાં શંકરભગવાનની પૂજા કરવામાં આવે છે.આ દિવસે ઘણાં લોકો ઉપવાસ પણ કરતા હોય છે. આ મેળા દરમિયાન લોકો આખી રાત તથા દિવસ દરમિયાન પોતાની બોલીમાં ગીતો ગાતો ગાઈ નૃત્ય કરતાં હોય છે. આ મેળાના પહેલા દિવસે આજુ-બાજુના ગામના લોકો થોડું થોડું અનાજ અથવા લોટ લઈ જાય છે.ત્યાં જઈને રાત્રીના સમયે આ લોટમાંથી ચુરમું બનાવે છે. બીજા દિવસે મેળામાં આવેલા બધા લોકોને ચુરમું પિરસવામાં આવે છે. ત્યાં નીચે એક મોટી વાવ આવેલી છે. આ વાવનું પાણી પીવામાં ઉપયોગ કરે છે.

પાન્છા-અંબાજીનો મેળો:— આ મેળો ચૈત્રી પૂનમના દિવસે અંબાજીમાં ભરાય છે. આ મેળો ગરાસિયા ભીલોની માનતા-બાધાનો હોય છે. જેમા પશુની માનતા રાખતા હોય છે પરિવાજનોની સુખ-શાંતિ માટે અંબાજી માતાની બાધા કે માનતા રાખતા હોય છે. જે ચૌદસની સાંજે અંબાજી આવે છે. રાત રહી વહેલી સવારે માતાજીના દર્શન કરી માતાજીને બકરાની બલિ આપતા હોય છે. માંસ રાંધીને પ્રસાદ તરીકે આરોગીને પોત પોતાના ઘરે જાય છે.

ઉપરોક્ત મેળાઓ આદિવાસીસમાજમાં સામાજિક ,ધાર્મિક તથા આર્થિક દષ્ટિએ ખૂબજ મહત્વ ધરાવતા હોય છે. આથી આ મેળાઓમાં રંગ બેરંગી પોષાક પહેરી પોતાની બોલીમાં ગીતો ગાતા ગાતા તેમની લોકસંસ્કૃતિ વ્યક્ત કરી આનંદ પ્રમોદ મેળવીને મેળાઓ ઉજવતા હોય છે.

“જમીન સંપાદન : સંસદથી સડક સુધીનો જંગ”

પ્રા. મિતલ એમ. વાઘેલા

શ્રી વાણી વિનાયક આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,

ભચાઉ - ૬૨૬૭

ભારત જેવા કૃષિપ્રધાન દેશમાં જમીનની માલિકીનો મુદ્દો હંમેશા સંવેદનશીલ રહ્યો છે. ગુજરાતી કહેવત પ્રમાણે “જર, જમીન અને જોડ ત્રણ કજિયાના છોરુ” ગણાતા આવ્યા છે. તાજેતરમાં કેન્દ્રમાં રહેલી એન.ડી.એ સરકાર અને વિપક્ષો વચ્ચે સંસદ અને સંસદની બહાર જે જંગના મંડાણ થયા છે, તેમાં પણ ખેડૂતોની જમીનોનો મુદ્દો કેન્દ્ર સ્થાને છે. કેન્દ્ર સરકારે બહાર પાડેલા જમીન સંપાદન ધારામાં સુધારો કરતો વટહુકમ આપી દીધો છે. જો આ મુદ્દે સરકાર બાંધછોડ કરવાની તૈયારી નહીં દાખવે તો ભવિષ્યમાં સરકારનું પતન પણ થઈ શકે છે.

અંગ્રેજોએ છેક ઈ.સ. ૧૮૮૪ની સાલમાં રેલવે રસ્તાઓ, સરકારી કારખાનાઓ વગેરે માટે જમીન સંપાદિત કરવા “લેન્ડ એક્વિઝિશન એક્ટ” નામનો કાયદો ઘડ્યો હતો. ભારતને સ્વતંત્રતા મળી તે પછી વિરાટ બંધો, પાવર પ્લાન્ટ, એક્સપ્રેસ હાઈવે, એરપોર્ટો, બંદરો વગેરેના બાંધકામ માટે આ કાયદાનો બેફામ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. જેને કારણે કરોડો ખેડૂતો બેકાર અને બેઘર બની ગયા હતા. ગુજરાતની નર્મદા યોજના સામે મેઘા પાટકરની આગેવાની હેઠળ જે પ્રચંડ આંદોલન ઉભુ થયું તે મૂળભૂત રીતે ગરીબ વનવાસીઓની અને કિસાનોની જમીનો બચાવવા માટેનું આંદોલન હતું. સરકારે ખાનગી માલિકીના સેઝ માટે આ કાયદાનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. તેના ભારતભરમાં ઘેરા પ્રત્યાઘાતો પડ્યા હતા. એનડીએ. સરકારે ૨૦૧૩ના જમીન સંપાદન ધારાની કલમોમાં ફેરફાર કર્યા છે. પણ આ ફેરફાર એવો છે કે તેના કારણે કાયદો કિસાનોનો દુશ્મન બની જાય છે. મૂળ કાયદા મુજબ કોઈપણ જમીન જાહેર ખાનગી પ્રોજેક્ટો માટે ૭૦ ટકા અને ખાનગી પ્રોજેક્ટો માટે ૮૦ ટકા માલિકોની પરવાનગી વગર લેવાની છૂટ નહોતી. વળી કોઈપણ જમીન સંપાદિત કરતા પહેલા તેની સામાજિક અસરો બાબતમાં અભ્યાસ કરાવવાનું અને તેના આધારે જમીન માલિકોને વળતર ચૂકવવાનું અને તેના આધારે જમીન માલિકોને વળતર ચૂકવવાનું ફરજિયત બનાવવામાં આવ્યું હતું. કેન્દ્ર સરકારે નવા કાયદામાં આ બંને શરતો બિનજરૂરી બનાવી દીધી હતી. તેનો અર્થ એવો થતો હતો કે જમીન માલિકની મંજૂરી વિના અને તેના વળતર ચૂકવ્યા વિના માત્ર સરકારને જ નહિ, ઉદ્યોગપતિઓને પણ જમીન ઝૂંટવી લેવાનો હક્ક આપી દેવામાં આવ્યો હતો.

યુપીએ સરકારે ઘડેલા કાયદામાં એવી શરત હતી કે જે જમીન સંપાદિત કરવામાં આવી હોય તો પ્રોજેક્ટ જો પાંચ વર્ષમાં પૂરો ન થાય તો જમીન મૂળ માલિકને પાછી આપી દેવી પડે. ઉપરાંત એવી પણ જોગવાઈ હતી કે માત્ર બિનઉપજાઉ જમીન જ ઉદ્યોગો અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર માટે સંપાદિત કરી શકાય. એનડીએ સરકારે તેમાં ખેતીની ફળદ્રુપ જમીનનો પણ સમાવેશ કરી દીધો

હતો. યુપીએ સરકારે ઘડેલા કાયદામાં માત્ર સંરક્ષણના હેતુ માટે જમીન સંપાદિત કરવાની હોય તો જ સોશિયલ ઈમ્પેક્ટ એસેસમેન્ટમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવી હતી. એનડીએ સરકારે ઘડેલા કાયદામાં સંરક્ષણ ઉપરાંત ગ્રામીણ માળખાકીય સુવિધાઓ, રસ્તાઓ, સસ્તા મકાનો, ખાનગી હોસ્પિટલો અને ખાનગી સ્કૂલોને પણ મુક્તિ આપવામાં આવી હતી. આ કાયદો ઉદ્યોગપતિઓના લાભાર્થે જ ઘડવામાં આવ્યો હોવાનું ચિત્ર ઉભુ થતું હતું. જમીન સંપાદન સંબંધિત અડચણો આર્થિક વિકાસ સામે મોટો પડકાર બનેલી છે. આથી અર્થ તંત્રને ગતિ આપવાના આદેશ સાથે સત્તામાં આવેલી સરકાર આ કામને સરળ બનાવવા માટે કાયદાકીય ઉપાય કરે એ વ્યાજબી છે. જો કે જમીન સંપાદન દેશના અનેક ભાગોમાં ગરમ મસાલો છે. તેની સામે ગ્રામીણ વસતિની સંવેદનાઓ જોડાયેલી છે ખાસ કરીને ખેડૂતોમાં સરકારના આ પગલાથી અસંતોષ પેદા થવાની સંભાવનાઓ ઉભી થઈ છે. આથી એ સ્વાભાવિક છે કે વિરોધ પક્ષ તથા સામાન્ય જન તેને એક મુદ્દો બનાવી રાખવાનો પ્રયાસ કરશે. હકીકતમાં, વિરોધ પક્ષની ટીકાઓને નજર અંદાજ કરવી સરકાર માટે સમસ્યા નથી. પણ આ સમગ્ર ઘટનાક્રમથી જમીનના સ્તર સુધી મેસેજ ગયો છે કે સરકાર ઉદ્યોગોના હિત માટે ખેડૂતો સાથે અન્યાય કરી રહી છે. વિરોધ પક્ષો તથા અન્ય રાજકીય પક્ષો આ ખરડા અંગે શાસિત સરકાર સામે બાયોં ચડાવી છે. ખેડૂત વર્ગ પણ આ સ્થિતિ સાથે જોડાયેલો છે. ખેડૂતો આત્મહત્યાના માર્ગે જઈ રહ્યા છે. સમગ્ર દેશમાં ખરડા અંગે વિરોધ વંટોળનો માહોલ સર્જઈ રહ્યો છે.

જો કેન્દ્ર સરકાર કૃષિ આધારિત વસતિની આશંકાઓને દૂર કરવાની અસરકારક પહેલ કરતી તો તેને માટે માર્ગ સરળ રહેતો. અણગમત દ્વારા આ મુદ્દે આંદોલનની ચિમકીથી સરકાર બે બાજુએથી ઘેરાઈ ગઈ છે. જો વર્તમાન સરકાર જમીન સંપાદન કાયદા બાબતમાં પોતાની ગરીબ વિરોધી અને કિસાન વિરોધી છાપ દૂર કરવા માંગતી હોય તો તેણે આ કાયદો બદલવો પડશે. કોઈપણ કાયદો છેવટે તેના અમલકર્તાની દાનત જેટલો જ સારો કે ખરાબ હોય છે. પણ આ કાયદામાં અમલકર્તાની દાનતને મુક્તિવિહાર કરવાની મોકળાશ હોવાથી એ વધારે ચિંતાજનક બને છે.

સંદર્ભ સૂચિ:-

૧. “ભારતીય રાજકારણ ”
લેખક : ગજેન્દ્ર શુક્લ
પોપ્યુલર પ્રકાશન
૨. “ યુગ નિર્માણ ” સાપ્તાહિક
દ્વારકા પ્રસાદ
પ્રકાશક : વિનોદ તિવારી
૩. “ રાજ્યમાં નવો જમીન સંપાદન ધારો ”
સંદેશ વર્તમાનપત્ર
તા. ૧૫-૩-૨૦૧૬

૪. “ ભારતનું બંધારણ અને રાજ્ય વ્યવસ્થા ”
કિશોર પબ્લિકેશન

: website :

www.bhoomiadhigrahanbill.com

www.naiduniyajagaran.com

ગુજરાતની અસ્મીતા ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર

લેખક : વિજય પરમાર

ભારતીય સંસદના ઇતિહાસમાં ગણેશ વાસુદેવ માવલંકરનું નામ ખુબજ જાણીતુ છે. ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર ભારતીય સંસદની લોકસભાના પ્રથમ અધ્યક્ષ તરીકે જાણીતા છે. તેમને બધા પ્રેમથી દાદા સાહેબ તરીકે ઓળખતા હતા. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં દાદા એટલે જ્ઞાનનો વડલો. મહાભારત માં પણ પિતામહ ભીષ્મનું પાત્ર હસ્તીનાપુરના વયોવૃદ્ધ વટવૃક્ષ જેવુ શોભે છે, ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર પણ પિતામહ ભીષ્મ જેટલુ જ મહત્વનું અને કેન્દ્રસ્થ સ્થાન ધરાવે છે.

ગણેશ વાસુદેવ માવલંકરનો જન્મ વડોદરામાં તેમના નાનાને ત્યાં ૨૭ નવેમ્બર ૧૮૮૮ ના રોજ થયો હતો. તેમનુ મૂળ વતન એ સમયના મુંબઈ(પ્રોવિન્સ)ના રત્નાગિરી રાજ્યના નાસિક જિલ્લાનુ માવલંગ નામનુ ગામ હતુ, માટે તેઓ માવલંકર કહેવાયા. જોકે તેમના પૂર્વજો ૨૦૦ વર્ષ પહેલા ગુજરાતમાં આવી વસ્યા હતા.

માવલંકરે તેમનું પ્રારંભિક શિક્ષણ અને માધ્યમિક શિક્ષણ કોંકણના મહાડ, દેવસ્વ અને રાજાપુર જેવા સ્થળોએ પ્રાપ્ત કર્યુ હતુ. તેમના પિતા ઉપન્યાયાધીશ તરીકે કાર્ય કરતા હતા. તે ૧૯૦૨ માં ગુજરાત આવ્યા ત્યાબાદ ૧૯૦૪ માં તેમણે મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી મેટ્રિકની પરિક્ષા પાસ કરી. ત્યારબાદ અમદાવાદની ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં માત્ર ૨૦ વર્ષની ઉંમરે સ્નાતકની પદવી મેળવી. ત્યારપછી કાયદાની પરીક્ષાઓ પાસ કરી. એલ.એલ.બી. ની પરીક્ષામાં પ્રથમ શ્રેણીએ પાસ થયા.

કાયદાનુ શિક્ષણ મેળવ્યા બાદ તેમણે ૧૯૧૩માં વકીલાતને વ્યવસાય તરીકે સ્વીકાર્યો અને થોડાક જ સમયમાં તેમની ગણના અગ્રીમ હરોળના વકીલોમાં થવા લાગી ત્યારબાદ જ્યારે ગાંધીજીએ ૧૯૨૦-૨૨માં અસહકાર આંદોલનની હાકલ કરી ત્યારે દેશના ઘણા લોકોએ સરકારી કોલેજો, પદવીઓ, નોકરીઓનો ત્યાગ કર્યો તેમાં ગણેશ વાસુદેવ માવલંકરે દેશસેવા ખાતર પોતાની વકીલાતનો ત્યાગ કર્યો અને ગાંધીજીના આંદોલનમાં જોડાયા.

શ્રી ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર ઘણા સમાજ સેવાનાં કાર્યો સાથે પણ જોડાએલા રહ્યા હતા. તેમણે ઈ.સ. ૧૯૧૩માં અસ્તિત્વમાં આવેલી અમદાવાદ સ્થિત ગુજરાત એજ્યુકેશન સોસાયટીની સેવા વેતન લીધા સીવાય કરી. તેઓ ૧૯૧૪માં શ્રી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના સંપર્કમાં આવ્યા તેમની સાથે તેમણે અનેક રાષ્ટ્રસેવા અને દેશસેવાના કાર્યો કર્યા. જ્યારે ગાંધીજી ૧૯૧૫માં ભારતમાં આવ્યા ત્યારે તેમણે તેમના સાનિધ્યમાં રાષ્ટ્રસેવાનુ કાર્ય શરૂ કર્યુ. માવલંકર સાહેબ ૧૯૧૬માં ગુજરાત વિદ્યા સભાના સેક્રેટરી બન્યા. તેમણે ના કર ચળવળમાં ભાગ લીધો. તેમણે ૧૯૧૮ના દુષ્કાળ દરમિયાન પણ લોકોની તન,મન અને ધનથી સેવા કરી. તેઓ અમદાવાદમાં ૧૯૨૧માં થયેલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના ૩૬મા સત્રમાં સ્વાગત સમિતિના મહાસચિવ બન્યા. જ્યારે આખાગુજરાતમાં ઈ.સ. ૧૯૨૭માં ભયંકર પૂર આવ્યુ ત્યારે પણ સમાજ સેવાના કાર્યમાં જોડાયા અને ફરી સમાજની સેવા માટે પોતાની વકીલાત છોડી.

જ્યારે ભારતમાં ૧૯૨૭ માં સાયમન કમીશન આવ્યુ ત્યારે તેનો આખા દેશમાં ભયંકર વિરોધ થયો. ગુજરાત કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ આ વિરોધમાં જોડાયા અને ત્યારે યોજાયેલી પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીઓએ વિરોધ દર્શાવવા પરીક્ષાની કોરી કોપીઓ પાછી આપી. માટે એ સમયનો ગુજરાત કોલેજના યુરોપીયન પ્રિન્સીપલ ફિંડલે શિરાડે તેમને કોલેજમાંથી છુટા કર્યા. અને અંતે વિદ્યાર્થીઓનું આંદોલન સફળ થતાં તેમને ફરી પ્રવેશ આપવામાં આવ્યો.

ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર નેશનલ રાઈફલ એસોસિએશનના ચેરમેન હતા તેમના નામ પરથી આજેપણ રાષ્ટ્રીય કેડેટ કોર (N.C.C.)માં માવલંકર ટ્રોફી આપવામાં આવે છે. તેમને આફ્રિકા અને એશિયાના સબંધો

સ્થાપિત કરવાનો શ્રેય પણ આપવામાં આવે છે. તેઓ ઘણા બધા ધાર્મિક ટ્રસ્ટો અને સંગઠનોના પ્રમુખ અને ટ્રસ્ટી પણ રહી ચૂક્યા હતા. ડિસેમ્બર ૧૯૫૦ માં હરિજન આશ્રમ અને કસ્તુરબા ગાંધી નેશનલ ફંડના ચેરમેન પણ રહ્યા હતા. દેશની સ્વતંત્રતા ચળવળ સમયે તે અનેક વાર જેલમાં ગયા. તેમણે લગભગ છ વર્ષ સુધી જેલયાત્રા ભોગવી. તેમણે વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો હતો.

ગણેશ વાસુદેવ માવલંકરને સ્વાયત્ત શાસનમાં ઘણો જ રસ હતો. તેઓ અમદાવાદ નગરપાલીકાના સક્રિય સદસ્ય પણ રહ્યા હતા તેઓ સૌ પ્રથમ ૧૯૧૯માં નગરપાલીકાની ચૂંટણીમાં જીત્યા તેઓ વર્ષ ૧૯૩૦-૩૩ અને ૧૯૩૫-૩૬ દરમિયાન અમદાવાદ નગરપાલીકાના બે વાર અધ્યક્ષ રહ્યા આ સમય દરમિયાન તેમણે અમદાવાદની ઘણી સેવા કરી. તેમના સમય દરમિયાન અમદાવાદ શહેરે ઘણી પ્રગતિ કરી.

ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર માત્ર દેશભક્ત, વકીલ, સમાજસેવી અને પ્રશાસક જ ન હતા પરંતુ એક સારા કેળવણી કાર પણ હતા. શ્રી માવલંકરે તેમની શૈક્ષણિક કારકીર્દી ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં શરૂ કરી તે ગુજરાત વિદ્યાપીઠના કાયદાના અધ્યાપક રહ્યા. તેમણે ૧૯૩૫ માં પોતાના મિત્રો સાથે મળીને અમદાવાદ એજ્યુકેશન સોસાયટીની સ્થાપના કરી. તેઓ ગુજરાત વનિક્યુલર સોસાયટીના અધ્યક્ષ પણ હતા જે અત્યારે ગુજરાત વિદ્યાસભાના નામથી અજાણ્ય છે. તે ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયની સમિતીના ચેરમેન અને ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય એસોશિએસનના કાર્યકારી સભાપતિ હતા.

ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર એક સારા લેખક અને સાહિત્યકાર પણ હતા એવું કહી શકાય. ગણેશ વાસુદેવ માવલંકરને રોજનીશી લખવાનો ખુબ શોખ હતો તે પોતાના રોજિંદા સંસ્મરણો એક ડાયરીમાં લખતા જે બે ખંડોમાં મરાઠી ભાષામાં પ્રકાશિત થયાં છે. તેમણે ગુજરાતીમાં 'માનવતાના ઝરણા' નામનું પુસ્તક લખ્યું જેમાં તેમણે ૧૯૪૨ થી ૧૯૪૪ દરમિયાન જેલમાં રહેલા પોતાની સાથેના કેદીઓ વિશેની બાબતો ટાંકી છે. તેમણે મહાત્મા ગાંધીજી સાથે ગાળેલા પોતાના સંસ્મરણો તાજા રાખવા એક પુસ્તક લખ્યું જે 'સંસ્મરણો' નામે પ્રકાશિત થયું. શ્રી માવલંકરે પોતાના વકીલાતના સમયના સંસ્મરણો પર એક પુસ્તક લખ્યું જે અંગ્રજીમાં 'માઈ લાઈફ એટ ધી બાર' નામે પ્રકાશિત થયું. આમ તે એક ઉમદા સાહિત્યકાર અને સાહિત્યના મર્મી પણ હતા.

માવલંકરના સંસદીય જીવનની વાત કરીએ તો ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૭માં તે પ્રથમ વાર ધારાસભ્ય બન્યા ત્યારપછી તરત જ એમને મુંબઈ વિધાનસભાના અધ્યક્ષ તરીકે ચૂંટવામાં આવ્યા. ૧૯૩૭ થી ૧૯૪૫ સુધી તે સભાના અધ્યક્ષ રહ્યા ત્યારબાદ કોંગ્રેસે ફરી ચૂંટણી લડવાનો વિચાર કર્યો ૧૯૪૬-૪૭ છઠ્ઠી કેન્દ્રીય વિધાનસભાની ચૂંટણીઓ યોજાઈ ૧૪ જાન્યુઆરી ૧૯૪૬માં ચૂંટણી થઈ તેમાં લોકોએ ઉત્સાહથી ભાગ લીધો. ત્યારબાદ સભાના સભાપતિ પદ માટે ચૂંટણી થઈ જેમાં માવલંકર સાહેબ ત્રણ મતથી જીત્યા અને ૧૪-૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ સુધી કેન્દ્રીય વિધાનસભાના અધ્યક્ષ પદ પર રહ્યા.

૧૯૪૭ પછી કેન્દ્રીય વિધાનસભાને દેશ સ્વતંત્ર થતાં તમામ અધિકારો પ્રાપ્ત થયા હવે ભારત એક સંપૂર્ણ પ્રભુત્વ સંપન્ન અને સાર્વભૌમ દેશ બન્યો અને ભારતીય કેન્દ્રીય વિધાનસભા સમક્ષ બે પડકારો હતા એક તો ભારતના બંધારણની રચના કરવી અને બીજું દેશનું સંચાલન કરવું. આ સમયે પણ માવલંકર સાહેબ લોકસભાના અધ્યક્ષ બન્યા અને ૧૯૪૬ થી ૧૯૫૬ સુધી સેવાઓ આપી. (નોંધ: ભારતની બંધારણસભાના પ્રથમ અધ્યક્ષ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ હતા).

આમ જી.વી. માવલંકરે ઈ.સ. ૧૯૪૬ થી ૧૯૫૬ સુધી ભારતીય સંસદને અધ્યક્ષ તરીકે સેવા આપી. અધ્યક્ષ માવલંકર એક અનુભવી, વયોવૃદ્ધ સાંસદ હતા. તેમણે ૧૦ વર્ષ થી પણ વધુ સમય સુધી સંસદની સેવા કરી. અને ૨૭ ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૬ના દિવસે આ ફાની દુનિયા છોડી ચાલ્યા ગયા. તેઓ મૃત્યુપર્યંત દેશની લોકસભાના અધ્યક્ષ રહ્યા. તેમણે ભારતીય સંસદની કાર્યવાહીનું સંચાલન પ્રતિષ્ઠા, ઈમાનદારી, નિડરતા અને નિષ્પક્ષતાથી કર્યું હતું. શ્રી જી.વી. માવલંકર સાથે જ એક લેખક, રાષ્ટ્રસેવક, સમાજસેવક, કેળવણીકાર, કાયદાશાસ્ત્રી, સાહિત્યકાર, કુશળશાસક, સંસદસભ્ય જેવી બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા મહામાનવ હતા.

સંદર્ભ ગ્રંથ:-

- (૧) ભારતીય સંસદ સમસ્યાઓ અને સમાધાન – ડૉ. સુભાષ કશ્યપ
- (૨) ડૉ. જી.વી. માવલંકર જીવન ચરિત્ર

सीताया : चरित्र चित्रणम्

- दिव्या एम. दीक्षित

➤ शिक्षा:

रामायणे सीता सुशिक्षितनारीरूपेण चित्रित वर्तते । सीता श्रीरामं वनगमनात् पूर्वं कथयति यत् मया केन सह कीदृशः व्यवहारः कर्तव्यः एतस्मिन् विषये मम मातापितृभ्या मह्यम् अनेक प्रकारात्मिका शिक्षा दत्ता अस्ति ।

सिय पितु मातु सनेह वस, बिकल न सकी सँभारि ।

धरनिसुतां धीरजु घरेउ, समउ सुघरमु बिचारि ॥^१

सीतायाः एतेन उद्घारेण स्पष्टं भवति यत् तथा सर्वक्षेत्रीयशिक्षा प्राप्ता वर्तते । सीतायै वाल्मीकिः स्वयं कथयति यत् सा धर्मज्ञा नारी अस्ति ।^२

➤ व्यवहारकौशलं एवं मर्यादापालनम्:

रामायणे यदा हनुमान् सीतां कथयति यत् इदानीमेव भवतीम् एतत् राक्षसजनितदुःखात् मोचयिष्यामि । सति ! साध्विदेवि ! भवती मम पृष्ठोपरि उपविशतु ।^३ तदा मर्यादाकारणात् एव सा हनुमन्तं कथयति यत् वानरश्रेष्ठ! पतिभक्तिं प्रति दृष्टिं स्थापयित्वा अहं रामेण विना अन्यकस्यचित् पुरुषस्य स्पर्शं कर्तुं न इच्छामि ।^४ अत्र सीता हनुमते अन्यदपि एकं कारणं ददाति यत् भवान् सम्पूर्णेराक्षसानां संहारं कर्तुं समर्थः तथाऽपि भवता राक्षसानां वधः न कर्तव्यः अन्यथा रामस्य सुयशसे बाधा भविष्यति ।^५ अत्र सीतायाः मर्यादावादीरूपं तथा दुरदर्शिता दृश्यते ।

➤ महत्वाकाङ्क्षिणी:

रामायणे राज्याभिषेकसमये सुमन्तः रामं दशरथं प्रति नेतुम् आगच्छति । तदा सीता रामं कथयति यत् अद्य ब्राह्मणैः सह भूत्वा युवराजपदोपरि उपविशतु भवान्, एवं भवतः राजसूय यज्ञे सम्राट् - पदोपरि अभिषेकः भवेत् । भवान् राजसूययज्ञे दीक्षितः भवेत् । तेन रूपेण अहं भवतः दर्शनं कुर्वन्ती भवतः सेवायां संलग्ना भवामि सा एव मम कामना ।^६ सीतायाः मनसि युवराज पत्न्या भवितुं इच्छा अवश्यविद्यमाना वर्तते ।

➤ तर्कशीला:

रामायणे वनगमनावसरे सीतायाः तार्किकरूपं रेखाङ्कितं कृतं वर्तते ।^७ सीतायाः वने सहचलनस्य तर्कं श्रुत्वा रामः अन्ते तां साकं नेतुं सज्जः भवति । हनुमान् सीतां सहगमनाय

निवेदयति तदा सीता सुन्दर रीत्या तर्कं दत्वा हनुमतः निवेदनस्य अस्वीकारं करोति । एतेन स्पष्टं भवति यत् सीता तर्कशीला नारी वर्तते ।

➤ स्वाभिमानिनी:

रामायणे सीता स्वाभिमानिनी स्त्रीरूपेण पुरः आयाति । वनगमन प्रसङ्गावसरे रामः सीतां कथयति यत् मम वनगमनात् परं भवती भरतस्य पुरतः मम गुणप्रशंसां न करोतु ।^{१७} तदा सीता प्रेम्णा एवं क्वचित् स्वाभिमानेन कुपिता भूत्वा रामं कथयति यत् मया केन सः कथं व्यवहर्तव्यम् इत्यस्मिन् विषये मम मातापितृभ्यां मह्यं अनेकप्रकारात्मिका शिक्षा दत्ता अस्ति । एतस्मिन् समये एतस्मिन् विषये मह्यं किमपि उपदेशं दातुम् आवश्यकता नास्ति ।^{१८}

➤ धर्मज्ञा:

रामायणे बहुषु स्थानेषु वाल्मीकिः सीतां धर्मज्ञा इति कथयति ।^{१९} यस्मात् ज्ञानं भवति यत् सीता धर्मतत्त्वं जानाति । रामेण सह सीता सर्वधार्मिक - कार्याभ्यां भवति ।^{२०}

➤ नदीवृक्षपूजा:

रामायणे सीता गङ्गा हस्तौ संयोज्य प्रार्थनां करोति यत् हे गङ्गे ! वनात् चतुर्दशवर्षाणां समाप्तेः द्यनन्तरम् अयोध्यागमनसमये अहं प्रसन्नतया तव पूजां करिष्यामि । अत्र सीता वृक्षाणामपि पूजां करोति । यमुनां परिक्रम्य चित्रकूटस्य मार्गे सीता वटवृक्षं नमस्कृत्य प्रार्थयति यत् हे ! महावटवृक्ष ! त्वं तादृशीकृपां कुरु यस्मात् मम पतिदेवः स्ववनवासविषयकव्रतं पूर्णं कुर्यात् तथा च, वयं वनात् सकुशलं आगत्य माताकौशल्यायाः तथा यशस्विनीसुमित्रादेव्याः दर्शनं कुर्मः ।^{२१}

➤ ज्योतिष मुहुर्ते विश्वासः

रामायणे सीता वनगमनात् पूर्वं रामं कथयति यत् यद्यपि वनम् दोषेण एवं दुःखेण पुरितं वर्तते । तथाऽपि मम पितुः गृहे निवासकाले अहं ब्राह्मणानां मुखात् एतत् श्रुतवती यत् मया अवश्यमेव वनवासः करणीयः भविष्यति । भविष्यं जानतां ब्राह्मणानां मुखात् ममगृहे एव एतत् श्रुत्वा अहं सदैव वनवासाय उत्साहितः । भवामि स्म ।^{२२} एतस्मात् स्पष्टं भवति यत् सीतायाः ज्योतिषे दृढ विश्वासः अस्ति ।

रामायणे सीतां शुभाशुभ - कार्येषु पूर्वविश्वासः अस्ति । यस्याम् अशोकवाटिकाया सीतासमक्षं अतीव लोकप्रसिद्ध श्रेष्ठशकुनं प्रकटं भवति । यत् शोकनिवृत्तिकारकं एवं तस्यै शीतलाभूतिकारकं भवति ।^{२३}

यदा रामः सीतायाः परित्यागं करोति तदा तस्य ज्ञानं सीतायाः नासीत् परन्तु तस्मिन् समये सा अशुभ-संकेत^{१४} अवश्यम् अनुभूतवती । तस्मात् स्पष्टं भवति यत् सीतायाः शुभाशुभस्यविषये सम्यक् ज्ञानं विद्यते ।

➤ मैत्रीभावः

रामायणे सीता त्रिजटया सरमया एवं तेषां पुत्री कलया सह मैत्रीं करोति । तस्मात् स्पष्टं भवति यत् सीताया मैत्रीभावः विद्यमानं वर्तते । वाल्मीकिः स्वयं लिखति यत् सीता यदा रामस्य कर्तितमस्तकम् एवं धनुषबाणं पश्यति तदा सा अतिविलपति । तदा सरमा कठिनकाले मैत्रीकारणात् एव आश्वासनं ददाति ।^{१५} त्रिजटाडपि तां स्वप्रियसखिं मनुते । यस्मात् कारणात् बहुषु स्नानेषु तस्यै सत्यपरामर्शम् अपि ददाति ।^{१६} कतिविधाः राक्षसस्त्रियः सीतायाः मृदुस्वभाव-कारणात् एव तस्यै सहायतां करोति ।

➤ दानशीलत्वम्:

रामायणे वनगमनकाले सीता सुयज्ञानीपत्न्यै स्वहारं स्वर्णसूत्रं करधनीम् अंगदम् एवं सुन्दरकेयुरज्ज्व ददाति ।^{१७} स्वसेवकेभ्यः अन्यवस्तुनि शय्याः स्ववाहनानि अपि ददाति ।^{१८} ब्राह्मणेभ्यः सीता वनगमनात् पूर्वं धनस्य रत्नानां च दानं करोति ।^{१९}

➤ क्षमाशीलाः

रामायणे सीता त्रिजटां कथयति यत् रामेण सह मम मेलनं पुनः भविष्यति येदं मह्यं पीडादात्रीभ्यः राक्षसीनां रक्षाम् अवश्यं करिष्यामि ।^{२०} स्ववचनं सीता पूरयति अपि । यदा हनुमान् सीतां कथयति यत् देवि ! यदि भवत्याः आज्ञा अस्ति चेत् अहं समस्तराक्षसीनां याः पूर्वं भवती तर्जयन्ति तासां हननं कर्तुं कामः ।^{२१} तदा वाल्मीक्यानुसारं करुणामयस्वभावशीला दीनवत्सला सीता मनसि बहुविधं विचार्य तम् एवं प्रकारेण कथितवती । कपिश्रेष्ठ ! एताः दीनाः राजाश्रये निवासकारणात् पराधीनाः आसन् । अन्येषाम् आज्ञया एव सर्वं कुर्वन्ति । अतः स्वामिनः आज्ञापालकदासीषु क्व क्रोधं कुर्यात् ? मम भाग्यमेव सम्यक् नास्ति । भवान् एताः मारयितुं मा वदतु ।

➤ क्षत्राणीः

रामायणे अरण्यकाण्डे यदा रामः राक्षसानां अत्याचारान् दृष्ट्वा तान् समापयितुं यदा प्रतिज्ञां करोति ।^{२२} तदा सीता क्षत्रियस्त्रीरूपेण रामायणीतिवार्तां कथयित्वा अहिंसायाः उपदेशं ददाति । यस्मात् स्पष्टं भवति यत् सीता क्षत्रियकर्तव्यानि धर्मं च जानाति ।^{२३}

➤ कुतूहलमयीः

रामायणे सीता वने पुष्पचयने व्यस्ता अस्ति । तदा सा सुवर्णमृगं पश्यति । सीता तं दृष्ट्वा विस्मिता भवति । एवञ्च प्रसन्नचिताभूत्वा रामलक्ष्मणा वारंवारम् आहूय समीचीनतया तं मृगं ताभ्यां सह पश्यति ।^{२३}

➤ पशुपक्षीप्रेमः

रामायणे सीतया वने स्वाश्रमे कतिविधपशूनां अवश्यं पालनं कृतं स्यात् । तस्मात् एव सीता रामं कथयति यत् एषः सुवर्णमृगः अतीव सुन्दरः अस्ति । तेन मम मनः हारितम् अस्ति । महाबाहो ! तम अत्र आनयतु सः अस्माकं मनोरञ्जनाय भविष्यति । यद्यपि अस्माकम् आश्रमे बहुपवित्राः दर्शनीयाः मृगाः आयान्ति ।^{२४}

➤ भाग्यवादिनीः

वनगमनसमये सीता रामं कथयति यत् अन्यजनाः स्वपुण्यादिकर्मणां फलभोगेन स्वभाग्यानुसारं जीवननिर्वाहं कुर्वन्ति । केवलपत्नी एव पतिभाग्यम् अनुसरति ।^{२५} तस्मात् सा वनगमन स्वभाग्यं मनुते ।^{२६}

➤ बुद्धिमतीः

रामायणे यदा सीतायाः रावणः अपहरणं कृत्वा नयति तदा सीता एकस्मिन् पर्वते पञ्चवानरान् उपावष्टान् पश्यति । तदा सा एवं विचार्य यद् कदाचित् एते भगवन्ते श्रीरामाय क्वचित् वार्तां दातुम् अर्हन्ति । अतः स्वस्य सुवर्णरश्माच्छादकम् अवतार्य तस्मिन् वस्त्राभूषणानि संस्थाप्य तेषामध्ये क्षिपति ।

➤ आतिथ्यम्

रामायणे यदा सीतासमीपे रावणः सन्यासिनः वेशं धृत्वा आगच्छति तदा तस्य परिचयपश्चात् पूर्वं उपयुज्यसर्वसामग्रिभिः तस्य स्वागतं पूजनं च करोति ।^{२७}

➤ अलौकिकशक्तिसम्पन्नाः

वाल्मीकिना सीताचरित्रं मानवीयरूपेण चित्रितं वर्तते । तस्मात् सा सीता साधारणस्त्रीरूपेण रोदिता, प्रसन्ना, जायमाना दर्शयति । एवं तु वाल्मीकिना सा शक्तिसम्पन्ना पतिव्रतास्त्री अवश्यं मता । रावणं सीताकथयति यत् दशमुखरावण ! मम तेजः एव भवन्त भस्मीभूतं कर्तुं पर्याप्तम् अस्ति । श्री रामस्य आज्ञा नास्ति एवञ्च स्वतपस्यायाः रक्षणाय अहं तं भस्मीभूतं न करोमि ।^{२८}

➤ मातापितृणां वात्सल्यम्

रामायणे सीता अनसूयां स्वजन्म तः तथा च विवाहविषये बोधयति कथयति यत् राजाजनकेन अहं स्वपुत्रीरूपेण मत्वा अति स्नेहेन एवं प्रेरणा पालिता अस्मि । तस्य आशीभिः

अपि बहुस्नेहेन मम लालनपालनं कृतं वर्तते । मम विवाहावस्थां दृष्ट्वा बहुचिन्तिताः अभवन् ।
ते मह्यं योग्य वरस्य हस्ते अर्पयितुम् इच्छन्ति स्म ।^{१९} एतस्मात् स्पष्टं भवति यत् सीता
स्वमातापितृणां प्रेम-स्नेह एवं वात्सल्यं प्राप्तवती ।

१.मानसः २/२६ दोहा

२.मानसः २/२४२/२-३

३.वाल्मीकिरामायणम् - २/२६/३३

४.मानसः ३/३८/३

५.वाल्मीकिरामायणम् - ५/४२/८-१०

६.मानसः ५/१३/२

७.वाल्मीकिरामायणम् - ५/३७/४३-४७

८.मानसः २/३३ दोहा

९.वाल्मीकिरामायणम् - २/१४-१५ सर्ग

१०.वाल्मीकिरामायणम् - २/५५/२०-३१

११.मानसः २/११८ दोहा

१२.वाल्मीकिरामायणम् - २/५२/८३

१३.कालिन्दीमध्यमायात सीता त्वेनाम वनदत्त

स्वस्ति देवी तरामि त्वां पारयेन्मे पति व्रतम्

- वा. रा. २/५५/१९

१४.मानसः १/२३६/२

१५.वाल्मीकिरामायणम् - ६/४८/१-१४

१६.वाल्मीकिरामायणम् - ५/२८/१८-१६

१७.वाल्मीकिरामायणम् - ७/४६/१३-१९

१८.मानस : १/२३६/२

१९.खसी माल मूरति मुसुकानी ॥ मानस : १/२६६/३

१०.मानस : ५/२४/१

२१.वाल्मीकिरामायणम् - ६/६३/१-६

२२.मानसः ५१

२३.वाल्मीकिरामायणम् - २/३२/७७८

२४.वाल्मीकिरामायणम् - २/३०/४७

२५.वाल्मीकिरामायणम् - ६/११३/२८-४०

२६.वाल्मीकिरामायणम् - ३/६/२५

२७.वाल्मीकिरामायणम् - ३/९ सर्ग

२८.तजब छोभु जनि छडिअ छोहू । करमु कठिन

कछु दोसु न मोहू ॥ मानसः २/११/३

२९.जबहिं राम सब कहा बखानी ।

प्रभु-पद धरि हिर्य मनल मानसः समानी ।

निज प्रतिबिंब रखि तहँ सीता ।

तैसह सील रूप सुबिनीता ॥ ३/२३/२

३०.वाल्मीकिरामायणम् - ५/२२/२०

३१.वाल्मीकिरामायणम् - ३/६६

સંકલિત બાળવિકાસ યોજના અંતર્ગત સગર્ભા સ્ત્રીઓ અને ધાત્રીમાતાઓને

48

મળતી સેવાઓનો આર્થિક અભ્યાસ

જાદવ ઉત્તમકુમાર. કે

એમફીલ (રિસર્ચસ્કોલર)

સી.યુ. શાહ યુનિવર્સિટી. સુરેન્દ્રનગર.

1.સારાંસ (abstract)

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં કેંદ્ર સરકાર દ્વારા ઇ.સ. ૧૯૭૫માં શરૂ કરવામાં આવેલ “સંકલિત બાળવિકાસ યોજના” જે સગર્ભાસ્ત્રીઓ, ધાત્રીમાતાઓ, ૦ થી ૬ વર્ષના બાળકો અને ૧૧ થી ૧૮ વર્ષ સુધીની કિશોરીઓના આરોગ્ય અને પોષણક્ષમ આહાર પર કાર્ય કરે છે. તે યોજનાના સંદર્ભે અહીં આ સંશોધન અભ્યાસમાં કાર્યક્ષેત્ર તરીકે ગુજરાત રાજ્યના કચ્છ જીલ્લાના માંડવી તાલુકાની સગર્ભાસ્ત્રીઓ અને ધાત્રીમાતાઓને કેન્દ્રમાં રાખેલ છે. પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસ પરથી જાણવા મળે છે કે સંશોધન અભ્યાસ અંતર્ગત આવતી મોટા ભાગની સગર્ભાસ્ત્રીઓ અને ધાત્રીમાતાઓ આ યોજના વિશે માહિતી ધરાવે છે. તાલુકાના મોટા ભાગના વિસ્તારમાં આગનવાડીઓ આવેલ જોવા મળે છે અને મોટા ભાગની આગનવાડીઓમાં લાઇટની વ્યવસ્થા જોવા મળે છે. તેમજ આ યોજના દ્વારા મોટા ભાગની સગર્ભાસ્ત્રીઓ અને ધાત્રીમાતાના આરોગ્યમાં હકારાત્મક પરિવર્તન જોવા મળેલ છે.

૨.પ્રસ્તાવના :

વર્તમાન સમયમાં દેશના વિકાસ માટે સરકારની કામગીરી કલ્યાણકારી સંસ્થા તરીકે જોવા મળે છે. દેશના વિકાસને લોકોના વિકાસ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સરકાર આજે માત્ર સંરક્ષણ આપવું કે શાશન કરવું તેવા કાર્યો પુરતી સીમીત નથી પરંતુ કલ્યાણકારી કાર્યો કરતી જોવા મળે છે. અને તેમાં પણ માનવ સંશાધનને ખુબજ મહત્વ આપવામાં આવી રહ્યું છે. લોકોનું જીવન ધોરણ કેવી રીતે સુધારી શકાય તથા તેમના જીવનધોરણને કેવી રીતે ઉપર લાવી શકાય આ તમામ કાર્યો આજે સરકાર કરતી જોવા મળે છે. જેના માટે આજે અનેક રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ વિવિધ યોજનાઓ થકી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે કાર્ય કરતી જોવા મળે છે. ભારત દેશમાં પણ સરકાર દ્વારા લોકોના જીવન ધોરણમાં સુધારો આવે દેશનું માનવ સંશાધન વિકસીત બને તે માટે વિવિધ સંસ્થાઓ દ્વારા યોજનાઓ ચલાવવામાંઆવી રહી છે. જે વિવિધ યોજનાઓ પૈકીની એક યોજના યહમક (સંકલિત બાળવિકાસ યોજના) પણ દેશના માનવ સંશાધનને શક્તિ બનાવવા માટે અને કુપોષણને દુર કરવા માટે કાર્ય કરી રહી છે.

૩.સંકલિત બાળવિકાસ યોજના

બાળકો, કિશોરીઓ, સગર્ભા સ્ત્રીઓ અને ધાત્રીમાતાઓની પોષણક્ષમ તેમજ આરોગ્ય લક્ષી સ્થિતિમાં સુધારો લાવવા માટે ભારત સરકાર દ્વારા ઈ.સ.૧૯૭૫માં સંકલીત બાળ વિકાસ યોજનાની શરૂઆત કરવામાં આવી છે. જેમાં વિવિધ યોજનાઓ થકી સમગ્ર ભારત દેશની સગર્ભાસ્ત્રીઓ, ધણીમાતાઓ, ૦ થી ૬ વર્ષના બાળકો અને ૧૧ થી ૧૮ વર્ષની શાળાએ જતી તેમજ ન જતી કિશોરીઓના આરોગ્ય, શિક્ષણ અને પોષણ પર કાર્ય કરે છે. આ યોજનાના હેતુઓ અને અપાતી સેવાઓ વિશે વિગતે માહિતી મેળવીએ.

૪. સંશોધન અભ્યાસના હેતુ:

કોઈપણ સંશોધનના હેતુઓ નિર્ધારિત કરવા ખુબજ જરૂરી બની જાય છે. કારણ કે હેતુઓ વગર સંશોધન શક્ય હોતુ નથી. તે માટે નીચે મુજબના હેતુઓ પસંદ કર્યા છે.

- ૪.૧ સગર્ભા સ્ત્રીઓ અને ધાત્રીમાતાઓનું સ્વાસ્થ્ય તેમજ પોષણનું સ્તર તપાસવું.
- ૪.૨ સગર્ભા સ્ત્રીઓ અને ધાત્રીમાતાઓની શારિરિક, માનસિક તેમજ સામાજિક સ્થિતિ તપાસવી.
- ૪.૩ સ્ત્રીઓને ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન પોષણક્ષમ આહારનું પ્રમાણ તપાસવું
- ૪.૪ સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ તપાસવું.
- ૪.૫ શિક્ષણ અને આરોગ્ય વચ્ચેનો સંબંધ તપાસવો.

૫. સંશોધનનું કેન્દ્રબિંદુ :

સંશોધનમાં નીચેની બાબતોને અનુલક્ષીને આ સંશોધનમાં અભ્યાસલક્ષીને કેન્દ્રીત કરવામાં આવ્યું છે.

- ૫.૧ યહમક યોજનાને ધ્યાનમાં રાખીને આ સંશોધન કરવામાં આવ્યા છે.
- ૫.૨ ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં સંકલીત બાળવિકાસ યોજના ટયહમકલની કામગીરી અને તેની અસરકારકતાને ધ્યાનમાં રાખીને સંશોધન કરવામાં આવ્યું છે.
- ૫.૩ સગર્ભા સ્ત્રીઓ અને ધાત્રીમાતાઓના પોષણ સાથે સંબંધિત ટયહમકલની કામગીરીને ધ્યાનમાં રાખીને સંશોધન કરવામાં આવ્યું છે.
- ૫.૪ ટયહમકલદ્વારા અપાતી સુવિધાઓ જેવી કે સગર્ભાસ્ત્રીઓ, ધાત્રીમાતાઓ, ૦ થી ૬ વર્ષના બાળકો અને ૧૧ થી ૧૮ વર્ષની કિશોરીઓને, બાલભોગ, પોષણક્ષમ આહાર, રસીકરણ,

લોહતત્વની ગોળીઓ, આરોગ્યલક્ષી પ્રશિક્ષણ વગેરે કાર્યોને ધ્યાનમાં રાખીને સંશોધન કરવામાં આવ્યું છે.

૬.અભ્યાસના મુખ્ય તારણો :

- સંશોધન અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ સ્ત્રીઓમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનું પ્રમાણ સવિશેષ છે જે કુલ સંખ્યાના ૫૦% છે જ્યારે સૌથી ઓછું પ્રમાણ ઉચ્ચ શિક્ષણનું છે જે કુલ સંખ્યાના ૧% જેટલું છે.
- સંશોધન અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ સ્ત્રીઓમાં મુખ્ય વ્યવસાય તરીકે ઘરકામનું પ્રમાણ સવિશેષ છે જે કુલ સંખ્યાના ૮૫% છે જ્યારે સૌથી ઓછું પ્રમાણ ધંધાનું છે જે કુલ સંખ્યાના ૦% જેટલું છે.
- સંશોધન અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ સ્ત્રીઓમાં જનરલ કેટેગરી ધરાવનારનું પ્રમાણ સવિશેષ છે જે કુલ સંખ્યાના ૪૦% છે જ્યારે સૌથી ઓછું પ્રમાણ કઈત (એસ.ટી) કેટેગરીનું છે જે કુલ સંખ્યાના ૧૦% જેટલું છે.
- સંશોધન અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ સ્ત્રીઓમાં એ.પી.એલ ૮બઈ.છી૯ રાર્શન કાર્ડ ધરાવનારનું પ્રમાણ સવિશેષ છે જે કુલ સંખ્યાના ૫૪% છે.
- સંશોધન અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ સ્ત્રીઓમાં પોતાનું મકાન ધરાવનારનું પ્રમાણ સવિશેષ છે જે કુલ સંખ્યાના ૮૮% છે જ્યારે સૌથી ઓછું પ્રમાણ સંબંધી કે કંપનીનું ઘર ધરાવનારનું છે જે કુલ સંખ્યાના ૦% છે.
- સંશોધન અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ સ્ત્રીઓમાં સંકલીત બાળ વિકાસ યોજના વિશે માહિતી ધરાવનારનું પ્રમાણ સવિશેષ છે જે કુલ સંખ્યાના ૮૮% છે જ્યારે માહિતી ન ધરાવનારનું પ્રમાણ કુલ સંખ્યાના ૨% જેટલું છે.
- સંશોધન અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ સ્ત્રીઓમાં ઉપરની તમામ વસ્તુઓ કે લાભો મેળવનારનું પ્રમાણ કુલ વસ્તીના ૧૦૦% છે.
- સંશોધન અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ સ્ત્રીઓમાં આ યોજના દ્વારા આરોગ્ય પર સારી અસર ધરાવનાર સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ સવિશેષ જોવા મળે છે જે કુલ સંખ્યાના ૫૬% છે જ્યારે ખરાબ અસર ૦% સ્ત્રીઓ પર પડે છે.
- સંશોધન અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ સ્ત્રીઓમાં દરેક સ્ત્રીઓના ગામમાં આગણવાડી આવેલ છે જેનું ટકાવારી પ્રમાણ ૧૦૦% છે.
- સંશોધન અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ સ્ત્રીઓમાં આરોગ્યલક્ષી સેવાઓ મેળવતી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ સવિશેષ જોવા મળે છે જે કુલ સંખ્યાના ૮૮% છે. જ્યારે ૨% સ્ત્રીઓને આરોગ્યલક્ષી સેવાઓ નથી મળતી.
- સંશોધન અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ સ્ત્રીઓમાં તમામ સ્ત્રીઓ એટલે કે ૧૦૦% સ્ત્રીઓ મમતા કાર્ડ ધરાવે છે.

- સંશોધન અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ સ્ત્રીઓમાં સગર્ભાવસ્થાઓ દરમિયાન સારી શારીરિક સ્થિતિ ધરાવનાર સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વિશેષ જોવા મળે છે જે કુલ આવૃત્તિના ૭૪% છે જ્યારે નબળી શારીરિક સ્થિતિ ધરાવનાર સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૦% જોવા મળે છે.
 - સંશોધન અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ સ્ત્રીઓમાં સમતોલ આહાર વિશે માહિતી ધરાવતી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ સવિશેષ જોવા મળે છે જે કુલ આવૃત્તિના ૮૨% છે જ્યારે સમતોલ આહાર વિશે માહિતી ન ધરાવતી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૮% જોવા મળે છે.
 - સંશોધન અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ સ્ત્રીઓમાં તમામ સ્ત્રીઓ એટલે કે કુલ આવૃત્તિની ૧૦૦% સ્ત્રીઓ જણાવે છે કે મમતા દિવસે સગર્ભા સ્ત્રીઓના આરોગ્યની તપાસ કરવામાં આવે છે.
 - સંશોધન અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ સ્ત્રીઓમાં ૦ થી ૨ માસ સુધીમાં ગર્ભધારણની જાણ આઈ.સી.ડી.એસ યોજના સંલગ્ન કર્મચારીને કરેલ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ સવિશેષ જોવા મળે છે જે કુલ આવૃત્તિના ૮૨% છે જ્યારે ૩ થી ૫ માસ સુધીમાં જાણ કરેલ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૧૮% છે.
 - સંશોધન અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ સ્ત્રીઓમાં પોષણક્ષમ આહાર વિશે માહિતી મેળવેલ કુંટુંબની સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વિશેષ જોવા મળેલ છે જે કુલ આવૃત્તિ ના ૮૨% છે.
 - સંશોધન અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ સ્ત્રીઓમાં બાળકને જન્મના એક કલાકમાં માતાનું દુધ પિવડાવવું જોઈએ તેમ કહેનાર સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ સવિશેષ જોવા મળે છે જે કુલ સંખ્યાના ૮૨% છે જ્યારે એક પણ સ્ત્રી એમ નથી જણાવતી કે જન્મના ૫ કલાક બાદ બાળકને દુધ પીવડાવવું જોઈએ.
 - સંશોધન અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ સ્ત્રીઓમાં આ યોજનાનો લાભ લીધા બાદ તમામ સ્ત્રીઓના કુંટુંબનો વિકાસ અને કલ્યાણ થયો છે જે કુલ સંખ્યાના ૧૦૦% છે.
 - સંશોધન અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ સ્ત્રીઓમાં સરકારી હોસ્પિટલમાં ડીલીવરી કરાવેલ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વિશેષ જોવા મળે છે જે કુલ સંખ્યાના ૫૦% છે જ્યારે દાયણ પાસે અને કુંટુંબી પાડોસી પાસે એક પણ સ્ત્રી એ ડીલીવરી કરાવેલ નથી.
 - સંશોધન અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ સ્ત્રીઓમાં જીવીત બાળકને જન્મ આપનાર સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વિશેષ જોવા મળે છે જેની કુલ સંખ્યા ૮૮% છે જ્યારે મૃત બાળકને જન્મ આપનાર ૨% સ્ત્રીઓ જોવા મળે છે.
- સંશોધન અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ સ્ત્રીઓમાં ધાત્રીમાતા બન્યા બાદ આઈ.સી.ડી.એસ યોજના દ્વારા પોષણક્ષમ આહાર મેળવતી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વિશેષ જોવા મળે છે જેની કુલ સંખ્યા ૮૬% છે જ્યારે પોષણક્ષમ આહાર ન મેળવતી સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ૪% છે.

૭.સંશોધનના સુચનો :

- ૭.૧ આઈ.સી.ડી.એસ યોજના પર સંશોધન અભ્યાસ કરતાં જાણવા મળે છે કે આ યોજના દ્વારા સ્ત્રીઓના અને બાળકોના આરોગ્યમાં સુધારો જોવા મળેલ છે તેથી આ યોજનાનો લાભ વધુ સ્ત્રીઓ અને બાળકો સુધી પહોંચે તે માટે આ યોજનાના બજેટમાં વધારો કરવો જોઈએ.
- ૭.૨ સંશોધન અભ્યાસ કરતા જાણવા મળે છે કે આઈ.સી.ડી.એસ યોજનાનો લાભ મેળવનાર સ્ત્રીઓની સંખ્યામાં ખુબ જ વધારો થતો જોવા મળે છે આથી દરેક સ્ત્રીઓને યોગ્ય લાભ મળી રહે તે માટે કર્મચારીઓની સંખ્યા માં વધારો કરવો જોઈએ.
- ૭.૩ સંશોધન અભ્યાસ કરતા જાણવા મળે છે કે માંડવી તાલુકાની અમુક આંગણવાડીઓની સ્થિતિ સારી જોવા મળતી નથી તેથી આંગણવાડીઓની સ્થિતિ સુધારવી.
- ૭.૪ સંશોધન અભ્યાસ કરતા જાણવા મળે છે કે આંગણવાડીઓમાં બાળકોની સંખ્યા ખુબ જ વધતી જાય છે તેમજ બે આંગણવાડીઓ વચ્ચે વધુ અંતર જોવા મળે છે આથી નવી આંગણવાડીઓ શરૂ કરવી જોઈએ.
- ૭.૫ સંશોધન અભ્યાસ કરતા જાણવા મળે છે કે આ યોજનાનો લાભ લીધા બાદ સ્ત્રી આરોગ્ય અને બાળકોના આરોગ્ય પર હકારાત્મક અસર પડી છે આથી માંડવી તાલુકામાં આ યોજનાનો વ્યાપ વિસ્તૃત કરવો જોઈએ જેથી બીજી સ્ત્રીઓ આ યોજનાનો લાભ લઈ શકે.
- ૭.૬ સ્ત્રીઓને શિક્ષીત કરવા અન્ય પગલા વિચારવા.
- ૭.૭ યોજના અંતર્ગત વપરાતા સંશોધનોની સંખ્યા વધારવી.
- ૭.૮ યોજના અંતર્ગત વપરાતા સંશોધનોમાં નવી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરવો.
- ૭.૯ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં દરેક જ્ઞાતિની સ્ત્રી સાથે કર્મચારીઓએ એક-સમાન વ્યવહાર કરવો.
- ૭.૧૦ સમાજમાં અંધશ્રદ્ધા દુર કરવા માટેના ઉપાયો કરવા.

:: સંદર્ભસૂચી ::

- (૧) નાયક જ્યોતિબેન “ ભારતીય સ્વતંત્ર નિતિવિષયક સુધારા ” સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. રાજકોટ પ્રકાશક વર્ષ-૨૦૧૦
- (૨) પટેલ કિંજાબેન “ પોષણ-કુપોષણ અને સમતોલ આહાર ” અવનિકા પ્રકાશન પ્રથમ આવૃત્તિ
જાન્યુઆરી - ૨૦૧૨
- (૩) મમતા અભિયાન “ સંકલીત બાળવિકાસ યોજના મહિલા અને બાળ વિકાસ વિભાગ ” માર્ગદર્શિક - ટંના
- (૪) આરોગ્ય કાર્યકરો માટે રસીકરણ અંગેની હેન્ડ બુક આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ મંત્રાલય
ભવન સરકાર નવી દિલ્હી પ્રકાશન વર્ષ - ૨૦૧૧

A STUDY OF MERGER & ACQUISITION AND PROTECTIVE MEASURES/TACTICS

49

IN INDIA

HETAL CHAVDA (LL.M.)

The corporate sector all over the world is restructuring its operations through different types of consolidation strategies like mergers and acquisitions in order to face challenges posed by the new pattern of globalization, which has led to the greater integration of national and international markets. The intensity of such operations is increasing with the deregulation of various government policies. The reforms process initiated by the Indian government since 1991, has influenced the functioning and governance of Indian firms which has resulted in adoption of different growth and expansion strategies by the corporate firms. These reforms have opened up a whole lot of challenges both in the domestic and international spheres. In that process, Indian organizations are facing challenges from both, domestic competitors as well as foreign competitors, who can suddenly appear from anywhere on the globe. The increased competition in the global market has prompted the Indian companies to go for mergers and acquisitions as an important strategic choice. Merger and acquisition¹ activities have increased rapidly since 2000. Historically, M&As have shown a cyclical pattern. There have been six waves of M&As for the past 100 years; these are those of the early 1900s, 1920s, 1960s, 1980s, 1990s, and 2000s.² The trends of mergers and acquisitions in India have changed over the years. The immediate effects of the mergers and acquisitions have also been diverse across the various sectors of the Indian economy.

The beginnings of integration and restructuring of companies is primarily related to the U.S. market, where such forms of business companies decomposition occur at the beginning of last century, while the European market until 1980, cannot talk about their significant share. Although the first wave emerged in America early last century, the U.S. market is the most disturbed beginning of the fourth wave, or more frequent occurrence of hostile acquisitions and LBO³ funds that participated in the financing of a large number of Acquisitions using primarily credit line. By creating a single European market and the creation of the euro as the single currency, there was a rapid development of capital markets and all frequent equity takeovers and the market of Europe. Targets are most often companies

¹ Hereinafter M&Q

² Mergers and Acquisitions: Some Issues & Trends, Dr. Partap Singh

³ Leverage buyout

that have poor business performance, ineffective management team, low P / E⁴ ratio in the capital market, but they are often taking could be motivated and factors that do not carry the economic dimension. In such conditions, companies that have become potential argots of takeover have used various tactics and measures of defence, to defend the offers that were on the detriment of their shareholders. The aim of this paper is to show their importance for the strategic management of the company and their impact on the performance of target companies.

Mergers and acquisitions is a way for companies to grow, establish and gain entry to new markets. They can be categorized as either friendly or hostile. A hostile takeover occurs when a company gains control over a targeted company without the consent from either the board of directors or the management of the target company. Instead the aim of the acquirer is to persuade and charm the shareholders of the targeted company to sell their stock. Since every publicly listed company faces the risk of being a target for a hostile takeover, many companies protect themselves by implementing various defense measurements and strategies.

These strategies could be either pro-active, such as the poison pill and staggered board defence strategy or re-active, such as the crown jewel and white knight defense strategy. The purpose of this thesis is to describe and explain which defense strategies are the most effective and easiest to implement when facing a hostile takeover.

CONCEPT OF MERGER AND ACQUISITION

One plus one makes three: this equation is the special alchemy of a merger or an acquisition. The key principle behind buying a company is to create shareholder value over and above that of the sum of the two companies. Two companies together are more valuable than two separate companies - at least, that's the reasoning behind M&A.

This rationale is particularly alluring to companies when times are tough. Strong companies will act to buy other companies to create a more competitive, cost-efficient company. The companies will come together hoping to gain a greater market share or to achieve greater efficiency. Because of these potential benefits, target companies will often agree to be purchased when they know they cannot survive. When one company takes over another and clearly established itself as the new owner, the purchase is called an acquisition. From a legal point of view, the target company ceases to exist, the buyer "swallows" the business and the buyer's stock continues to be traded.⁵ In the pure sense of the term, a merger happens when two firms, often of about the same size, agree to go forward as a single new

⁴ Price earnings ratio

⁵ www.investopedia.com

company rather than remain separately owned and operated. This kind of action is more precisely referred to as a "merger of equals." Both companies' stocks are surrendered and new company stock is issued in its place. For example, both Daimler-Benz and Chrysler ceased to exist when the two firms merged, and a new company, Daimler Chrysler, was created.

In practice, however, actual mergers of equals don't happen very often. Usually, one company will buy another and, as part of the deal's terms, simply allow the acquired firm to proclaim that the action is a merger of equals, even if it's technically an acquisition. Being bought out often carries negative connotations, therefore, by describing the deal as a merger, deal makers and top managers try to make the takeover more palatable.

A purchase deal will also be called a merger when both CEO⁶s agree that joining together is in the best interest of both of their companies. But when the deal is unfriendly - that is, when the target company does not want to be purchased - it is always regarded as an acquisition. Whether a purchase is considered a merger or an acquisition really depends on whether the purchase is friendly or hostile and how it is announced. In other words, the real difference lies in how the purchase is communicated to and received by the target company's board of directors, employees and shareholders.⁷

The merger can be done in two ways⁸, mergers or amalgamations may take two forms:-

- **Merger through Absorption:-** An absorption is a combination of two or more companies into an 'existing company'. All companies except one lose their identity in such a merger. For example, absorption of Tata Fertilisers Ltd (TFL) by Tata Chemicals Ltd. (TCL). TCL, an acquiring company (a buyer), survived after merger while TFL, an acquired company (a seller), ceased to exist. TFL transferred its assets, liabilities and shares to TCL.
- **Merger through Consolidation:-** A consolidation is a combination of two or more companies into a 'new company'. In this form of merger, all companies are legally dissolved and a new entity is created. Here, the acquired company transfers its assets, liabilities and shares to the acquiring company for cash or exchange of shares. For example, merger of Hindustan Computers Ltd, Hindustan Instruments Ltd, Indian Software Company Ltd and Indian Reprographics Ltd into an entirely new company called HCL Ltd.

⁶ Chief executive officer

⁷ ibid

⁸ business.gov.in

•Varieties of Mergers

From the perspective of business structures, there is a whole host of different mergers. Here are a few types, distinguished by the relationship between the two companies that are merging:

Horizontal merger - Two companies that are in direct competition and share the same product lines and markets. For example, combining of two book publishers or two luggage manufacturing companies to gain dominant market share.

- Vertical merger - A customer and company or a supplier and company. Think of a cone supplier merging with an ice cream maker. two or more firms involved in different stages of production or distribution of the same product. For example, joining of a TV manufacturing(assembling) company and a TV marketing company or joining of a spinning company and a weaving company. Vertical merger may take the form of forward or backward merger. When a company combines with the supplier of material, it is called backward merger and when it combines with the customer, it is known as forward merger.
- Market-extension merger - Two companies that sell the same products in different markets.
- Product-extension merger - Two companies selling different but related products in the same market.
- Conglomeration - Two companies that have no common business areas.

There are two types of mergers that are distinguished by how the merger is financed. Each has certain implications for the companies involved and for investors:

- Purchase Mergers - As the name suggests, this kind of merger occurs when one company purchases another. The purchase is made with cash or through the issue of some kind of debt instrument; the sale is taxable. Acquiring companies often prefer this type of merger because it can provide them with a tax benefit. Acquired assets can be written-up to the actual purchase price, and the difference between the book value and the purchase price of the assets can depreciate annually, reducing taxes payable by the acquiring company. We will discuss this further in part four of this tutorial.

- Consolidation Mergers - With this merger, a brand new company is formed and both companies are bought and combined under the new entity. The tax terms are the same as those of a purchase merger.

Acquisitions

An acquisition may be only slightly different from a merger. In fact, it may be different in name only. Like mergers, acquisitions are actions through which companies seek economies of scale, efficiencies and enhanced market visibility. Unlike all mergers, all acquisitions involve one firm purchasing another - there is no exchange of stock or consolidation as a new company. Acquisitions are often congenial, and all parties feel satisfied with the deal. Other times, acquisitions are more hostile.

In an acquisition, as in some of the merger deals we discuss above, a company can buy another company with cash, stock or a combination of the two. Another possibility, which is common in smaller deals, is for one company to acquire all the assets of another company. Company X buys all of Company Y's assets for cash, which means that Company Y will have only cash (and debt, if they had debt before). Of course, Company Y becomes merely a shell and will eventually liquidate or enter another area of business.

Another type of acquisition is a reverse merger, a deal that enables a private company to get publicly-listed in a relatively short time period. A reverse merger occurs when a private company that has strong prospects and is eager to raise financing buys a publicly-listed shell company, usually one with no business and limited assets. The private company reverse merges into the public company, and together they become an entirely new public corporation with tradable shares.

Regardless of their category or structure, all mergers and acquisitions have one common goal: they are all meant to create synergy that makes the value of the combined companies greater than the sum of the two parts. The success of a merger or acquisition depends on whether this synergy is achieved.

Regulations for Mergers & Acquisitions

Mergers and acquisitions are regulated under various laws in India. The objective of the laws is to make these deals transparent and protect the interest of all shareholders. They are regulated through the provisions of :-

- **The Companies Act, 1956**

The Act lays down the legal procedures for mergers or acquisitions :-

- **Permission for merger:-** Two or more companies can amalgamate only when the amalgamation is permitted under their memorandum of association. Also, the acquiring company should have the permission in its object clause to carry on the business of the acquired company. In the absence of these provisions in the memorandum of association, it is necessary to seek the permission of the shareholders, board of directors and the Company Law Board before affecting the merger.
- **Information to the stock exchange:-** The acquiring and the acquired companies should inform the stock exchanges (where they are listed) about the merger.
- **Approval of board of directors:-** The board of directors of the individual companies should approve the draft proposal for amalgamation and authorise the managements of the companies to further pursue the proposal.
- **Application in the High Court:-** An application for approving the draft amalgamation proposal duly approved by the board of directors of the individual companies should be made to the High Court.
- **Shareholders' and creators' meetings:-** The individual companies should hold separate meetings of their shareholders and creditors for approving the amalgamation scheme. At least, 75 percent of shareholders and creditors in separate meeting, voting in person or by proxy, must accord their approval to the scheme.
- **Sanction by the High Court:-** After the approval of the shareholders and creditors, on the petitions of the companies, the High Court will pass an order, sanctioning the amalgamation scheme after it is satisfied that the scheme is fair and reasonable. The date of the court's hearing will be published in two newspapers, and also, the regional director of the Company Law Board will be intimated.
- **Filing of the Court order:-** After the Court order, its certified true copies will be filed with the Registrar of Companies.
- **Transfer of assets and liabilities:-** The assets and liabilities of the acquired company will be transferred to the acquiring company in accordance with the approved scheme, with effect from the specified date.

•**Payment by cash or securities:-** As per the proposal, the acquiring company will exchange shares and debentures and/or cash for the shares and debentures of the acquired company. These securities will be listed on the stock exchange.

▪ **The Competition Act, 2002**

The Act regulates the various forms of business combinations through Competition Commission of India. Under the Act, no person or enterprise shall enter into a combination, in the form of an acquisition, merger or amalgamation, which causes or is likely to cause an appreciable adverse effect on competition in the relevant market and such a combination shall be void. Enterprises intending to enter into a combination may give notice to the Commission, but this notification is voluntary. But, all combinations do not call for scrutiny unless the resulting combination exceeds the threshold limits in terms of assets or turnover as specified by the Competition Commission of India. The Commission while regulating a 'combination' shall consider the following factors :-

- Actual and potential competition through imports;
- Extent of entry barriers into the market;
- Level of combination in the market;
- Degree of countervailing power in the market;
- Possibility of the combination to significantly and substantially increase prices or profits;
- Extent of effective competition likely to sustain in a market;
- Availability of substitutes before and after the combination;
- Market share of the parties to the combination individually and as a combination;
- Possibility of the combination to remove the vigorous and effective competitor or competition in the market;
- Nature and extent of vertical integration in the market;
- Nature and extent of innovation;
- Whether the benefits of the combinations outweigh the adverse impact of the combination.

Thus, the Competition Act does not seek to eliminate combinations and only aims to eliminate their harmful effects.

The other regulations are provided in the:- The Foreign Exchange Management Act, 1999 and the Income Tax Act, 1961. Besides, the Securities and Exchange Board of India (SEBI) has issued guidelines to regulate mergers and acquisitions. The SEBI (Substantial Acquisition of Shares and Take-overs) Regulations, 1997 and its subsequent amendments aim at making the take-over process transparent, and also protect the interests of minority shareholders.

PROTECTIVE MEASURES/TACTICS

Companies worldwide have realized the importance of being present and to be operating transnational. That is why many firms tend to expand globally through Mergers & Acquisitions. Furthermore a takeover could be categorized as either friendly or hostile, whereas the latter one is characterized as an acquisition of control of a target company without a contract or a mutual understanding with the management of the target firm.

The impact of defensive strategies on shareholders boils down to the management intent. If management wishes to protect shareholders from a "dinosaur" with an outdated business model or core product, the correct stance may be to defend the company to the end. Such an acquirer, whose own growth is in decline, would bleed the acquired company and dilute shareholder value. If the intention is to hold out or negotiate a higher purchase price, defensive strategies may also be beneficial to shareholders. However, because the real motive is often to protect management's own interests, defensive strategies very rarely benefit shareholders.

A target company which faces a hostile bid from an acquiring firm does not stand helpless. The management of the targeted firm may implement certain defense measures, such as various corporate defense strategies, which aims to make the hostile bid less profitable for the acquiring firm as well as protecting the shareholders and the management of the targeted firm. Commonly known is that there are several reactive measurements that can be implemented in the case of a hostile takeover, but one important aspect that we will also look further in to are the proactive measures that can be implemented prior to a hostile bid. The commitment to defend against future takeover attacks is important both because of

preventive defenses take time to construct and because they signal that the board and the executives are united in the pursuit of the goal of the companies' independence.⁹

Furthermore, a company which is publicly listed should never feel totally safe nor out of range for possible future hostile takeovers. That is why it has become more common and significantly more important for today's companies to highlight and realize the importance of various defence strategies against hostile takeovers as well as being aware of the potential risk of being bought by another company.

Proactive Defence Measures

Staggered Board: A staggered board of directors (also known as a classified board) is a board that is made up of different classes of directors. Usually, there are three classes, with each class serving for a different term length than the other. Elections for the directors of staggered boards usually happen on an annual basis. At each election, shareholders are asked to vote to fill whatever positions of the board are vacant, or up for re-election. Terms of service for elected directors vary, but one-, three- and five-year terms are common.¹⁰

Clauses involving shareholders are not the only escape routes available to targeted companies. A staggered board of directors (B of D), in which groups of directors are elected at different times for multiyear terms, can challenge the prospective raider. The raider now has to win multiple proxy fights over time and deal with successive shareholder meetings in order to successfully take over the company. It's important to note, however, that such a plan holds no direct shareholder benefit.

Greenmail : A company may also pursue the greenmail option by buying back its recently acquired stock from the putative raider at a higher price in order to avoid a takeover. This technique was popular during one of the final mergers and acquisitions trends in the 1980s, and it typically comes with the requirement that the raider not pursue another takeover attempt. Because the shares must be purchased at a premium over the takeover price, this "payout" strategy is a prime example of how shareholders can lose out even while avoiding a hostile takeover. The practice was effectively curtailed in the U.S. by an amendment to the U.S. Internal Revenue Code, which applied a punishing 50% tax on greenmail profits.

White Knight : If a determined hostile bidder thwarts all defences, a possible solution is a white knight, a strategic partner that merges with the target company to add value and increase market capitalization. Such a merger can not only deter the raider, but can also

⁹ Mergers & Acquisitions: Hostile takeovers and defense strategies against them, Samim Zarin, Erik Yang

¹⁰ www.investopedia.com

benefit shareholders in the short term, if the terms are favourable, as well as in the long term if the merger is a good strategic fit. A good example of this is the acquisition of Bear Stearns by white knight JPMorgan Chase in 2008. At the time of the acquisition, Bear Stearns' market cap had declined by 92% on concerns of its vulnerability to the global credit crisis at that time, making it extremely vulnerable to hostile takeover and even insolvency. Although a white knight defense is generally considered beneficial to shareholders, this is not always the case when the merger price is low or when the synergies and efficiencies of the combined entities do not materialize.

Increasing Debt : Increasing debt as a defensive strategy has been deployed in the past. By increasing debt significantly, companies hope to deter raiders concerned about repayment after the acquisition. However, adding a large debt obligation to a company's balance sheet can significantly erode stock prices.

Making an Acquisition: Perhaps a better strategy for target shareholders is for the company to make an acquisition, preferably through stock swaps or a combination of stock and debt. This has the effect of diluting the raider's ownership percentage and makes the takeover significantly more expensive. Although stock prices may drop upon the target's acquisition of the third party, shareholders can benefit in the longer term from operational efficiencies and increased revenues. When In Bev made an unsolicited bid for Anheuser-Busch in 2008,¹¹ the latter company immediately sought to purchase outright both Grupo Modelo of Mexico and Crown International of India in an attempt to make the acquisition too costly for its suitor.

Acquiring the Acquirer: Ironically, a takeover defense that has been successful in the past, albeit rarely, is to turn the tables on the acquirer and mount a bid to take over the raider. This requires resources and shareholder support, and it removes the possibility of activating the other defensive strategies. This strategy, called the Pac-Man defense, after Bendix Corporation's attempted to acquire Martin Marietta in 1982, very rarely benefits the shareholders. Martin Marietta defended itself by purchasing Bendix stock and sought a white knight in Allied Corporation.

Triggered Option Vesting : A triggered stock option vesting strategy for large stakeholders in a company can be used as a defense, but it rarely benefits anyone involved because it often results in massive talent migration. Generally, the share price drops when the clause is added to the charter as executives sell off the stock and leave the company.

¹¹ Mergers & Acquisitions: Hostile takeovers and defense strategies against them, Samim Zarin, Erik Yang

Crown Jewel: Very often a hostile bid is made based on the targeted firm's assets or ongoing operations. By implementing a defense strategy such as the Crown Jewel defense, the target company has the right to sell of the entire or some of the company's most valuable assets (Crown Jewels) when facing a hostile bid, in hope to make the company less attractive in the eyes of the acquiring company and to force a drawback of the bid. Another way of implementing this type of defense strategy is for the target company to sell its Crown Jewels to another friendly company (White Knight) and later on, when and if the acquiring company withdraws its offer, buy back the assets sold to the White Knight at a fixed price agreed in advance.

The Crown Jewel strategy does not go without risks. By selling of the targeted company's most valuable assets, one puts the whole operation of the company in danger and if the target company chooses to adopt a Crown Jewel strategy to sell of its most valuable assets to a White Knight, they need guarantee to able to buy the assets back. Another complication in the risks of adopting the Crown Jewel defense strategy has to do with the amount of cash or liquidation the target company is able to receive from a third party. If it turns out that the target firm received a lot of money for its assets, it could potentially make the company even more attractive to the acquirer, a result completely opposite the aims of the Crown Jewel defense strategy.

Litigation: After that a hostile bid has been received the targeted company can challenge the bid. Litigations are ways for companies to stall a hostile attack, but are often not effective against long-term bidders. The litigations often involve pursuing legal injunction, filing antitrust litigations, restraining orders or filing a law suit against the bidding company. This pressures the bidder to gather information to prove its legitimacy of the takeover, often towards the institution in each country that handles these matters, in U.S it is the Security Exchange Committee (SEC). During the time the bidder is preparing and presenting its legal preferences, the targeted company receives a space to implement other defense measures or to pressure the bidder to sweeten the bid additionally in exchange drop the litigations.

CONCLUSION

Merger and acquisition activity has grown steadily over the last decade, and even though activity is lower in this economic downturn, it is much higher than it was ten years ago. How well these combinations are handled has a significant economic impact, and affects many stakeholders: stock owners, customers, employees, vendors and executives. While the complexities involved mean that there will always be errors made in M&A, the current track

record could be improved significantly. Some companies such as Cisco Systems and GE Capital have shown us some of the answers. The answers lie in a very systematic approach to both selection and integration, and not just a systematic approach on paper, but one that gets executed. Top executives and boards of directors have an obligation to see that a systems approach is developed and implemented in their company if the company is using M&A activity as a significant part of its strategy. These same people should be looking for better ways to benchmark their strengths and weaknesses so their company can continue to improve its competence at M&A.

When choosing tactics and defense measures should be cautious, and analyze what impact each of the measures taken there on the market price of the company and how each affects the risk of the company. The success of the defense, meaning that the target company has managed to defend itself from takeover by attacking the company, but if the defense activities have resulted in a lower market value of target companies, increased risk, and weaker business performance then we should reconsider the very success of the defense strategy. Each successful analysis actually involves an assessment of all possible scenarios that may result after that activity. Board of the target company should consider what impact have been made to download the particular value of the company, and in particular what impact have on shareholders of target companies. The reason for this attitude is based on the fact that often their own managers can take action at the expense of shareholders of the company, if they consider that they can for themselves to extract greater benefits. Exactly that tactic defense gold parachute, which involves the payment of high fees if you download the company's managers to be committed. It is in these circumstances managers can take actions that are at the expense of shareholders.

કચ્છ ના અંજાર તાલુકા ના ખેડૂતો ની આર્થિક સ્થિતિ વિશે નો એક અભ્યાસ નાથાણી રીનાબેન જેરામ

પ્રસ્તાવના:-

ભારત ની કુલ વસ્તીમાં વર્તમાનમાં ૫૮% લોકો ખેતીપર આધારીત છે. ખેતીક્ષેત્ર જેને આપણે પ્રાથમિક ક્ષેત્ર પણ કહેવામાં આવે છે. ભારત ભૌગોલિક વિભિન્નતા ધરાવતો દેશ છે. આથી ખેત ઉત્પાદન માં પણ રાજ્યવાર સમાનતા જોવા મળતી નથી, ખેતી કુદરતી પરિબલો પર આધારિત છે. આથી ખેતી માંથી પ્રાપ્ત થતી સરેરાશ આવક માં વિભિન્નતા જોવા મળે છે.

અહીં, અભ્યાસ માં આર્થિક સ્થિતિ ના માપદંડ તરીકે તેમની વાર્ષિક આવક, બચત, દેવાનીસ્થિતિ, પશુધન નુ પ્રમાણ, ટ્રેક્ટર ની માલિકી જેવા પરિબલો નો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. અહીં અભ્યાસ માં અંજાર તાલુકાના ૬૭ ગામડા માંથી ૫ ગામડા નિર્દેશન પદ્ધતિ થી પસંદ કરવા માં આવ્યા છે. જેના નામ નીચે પ્રમાણે છે.

૧. આંબાપર ૨. ખંભરા ૩. મોટીનાગલપર ૪. નાનીનાગલપર ૫. સાપેડા

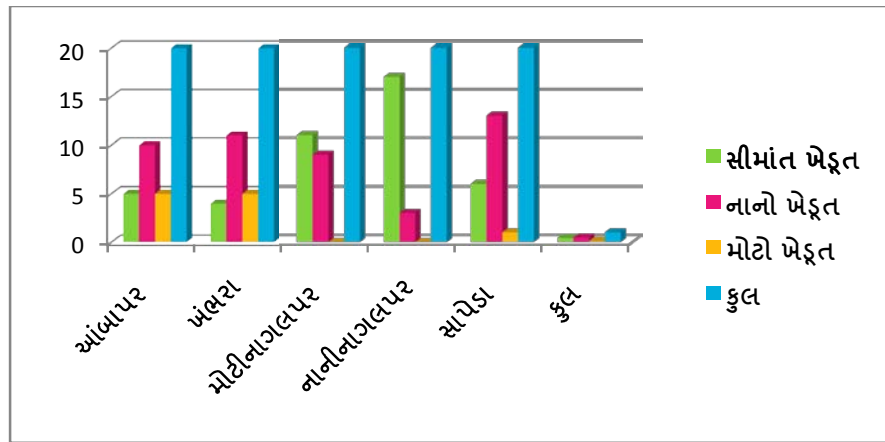
સર્વેક્ષણ માં સાધન તરીકે મુલાકાત અને પ્રશ્નાવલી નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. દરેક ગામ માંથી ૨૦ પ્રશ્નાવલી ભરાવામાં આવી છે. અને કુલ ૧૦૦ પ્રશ્નાવલી નુ વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.

A. ખેતીમાટે પ્રાપ્ત જમીન નુ પ્રમાણ:-

જમીન ના આધારે તેમના ઉત્પાદન તેમજ ઉત્પાદકતા નો ખ્યાલ આવી જાય છે. જો જમીન વધારે હશે તો ઉત્પાદન વધુ હશે અને આવક પણ વધારે હશે. તેમજ આધુનિક સાધનો નો ઉપયોગ વધારે કરતા હશે, આધુનિક સાધનો ના ઉપયોગ ના કારણે ઉત્પાદન ખર્ચમાં પણ ઘટાડો થાય છે. અહીં વિશ્લેષણ માં ખેડૂતોને ત્રણ ભાગ માં વિભાજિત કરવામાં આવેલ છે. સીમાંત ખેડૂત, નાનો ખેડૂત અને મોટો ખેડૂત આ માટે માપદંડ તરીકે ખેતીવાડી વિભાગ (અંજાર તાલુકા) ની એક વ્યાખ્યા નુ અનુકરણ કરવામાં આવેલ છે. જે વ્યાખ્યા નીચે મુજબ છે.

“જે ખેડૂત પાસે ૧ થી ૭.૫ એકર જમીન હોય તો તે સીમાંત ખેડૂત ૭.૬ થી ૧૭.૫ એકર જમીન હોય તો તે નાનો ખેડૂત અને ૧૭.૬ થી વધારે જમીન હોય તો મોટો ખેડૂત કહેવાય”

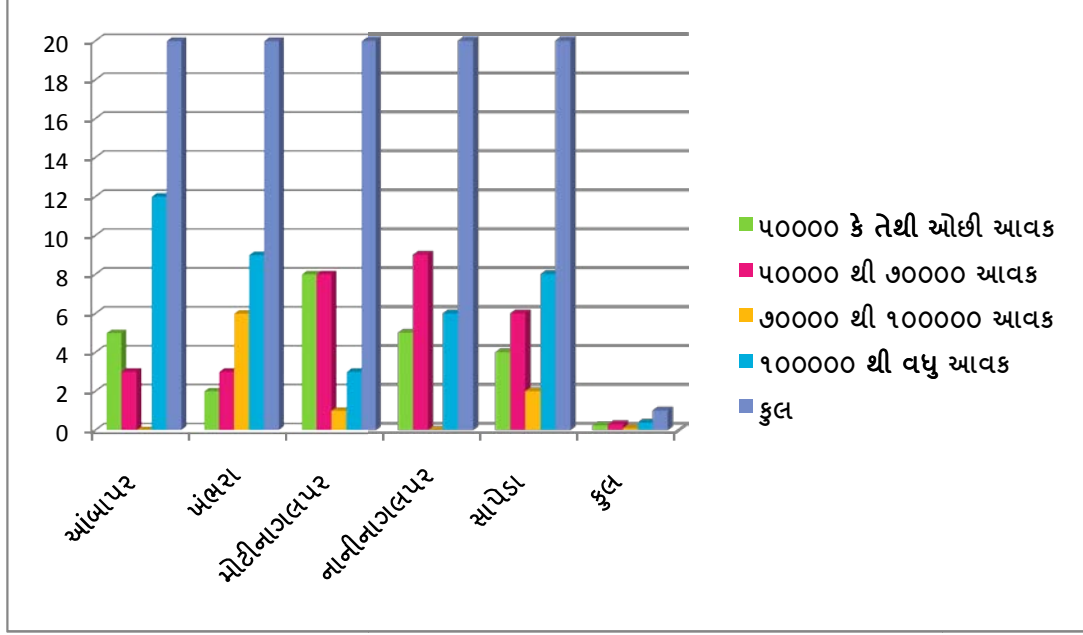
ખેતીમાટે પ્રાપ્ત જમીન નુ પ્રમાણ

સ્ત્રોત:- Field work.

મોટા ખેડૂત આંબાપર અને ખંભરામાં જોવા મળેલ છે. જ્યારે નાના ખેડૂત વધારે આંબાપર અને સાપેડા માં જોવા મળેલ છે. સીમાંત ખેડૂત નાની નાગલપર માં વધારે જોવા મળેલ છે.

B. વાર્ષિક આવકનું પ્રમાણ:-

સ્ત્રોત:- Field work.

ખેતી માંથી પ્રાપ્ત થતી આવક અનિયમિત અને અનિશ્ચિત હોય છે, કારણ કે તેના પર અનેક પરિબલો અસર કરે છે. જેમ કે સિંચાઈની સુવિધા, જમીનનો પ્રકાર, આબોહવા, આધુનિક સાધનો વગેરે સર્વેક્ષણ માં જાણવા મળ્યું કે ૪૦૦૦૦ કે તેથી ઓછી આવક ધરાવતા ખેડૂત ૨૪% છે. જ્યારે ૧ લાખ કે તેનાથી વધુ આવક ધરાવતા ખેડૂતોનું પ્રમાણ ૩૮% છે. એક લાખ થી વધુ આવક વાળા ખેડૂત આંબાપર અને ખંભરામાં છે. કારણ ત્યાં મોટા ખેડૂતો ની સંખ્યા બીજા ગામડા કરતા વધારે છે.

C. પશુધન નું પ્રમાણ:-

ખેતી માટે નો સહાયક વ્યવસાય એટલે પશુપાલન તેના દ્વારા પણ ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ નો ખ્યાલ આવી જાયસે. ખેડૂત માટે પશુઓ સંપત્તિ સમાન છે. જેતા પરથી આર્થિક સંધરતા નો ખ્યાલ આવે છે.

પશુધન નું પ્રમાણ

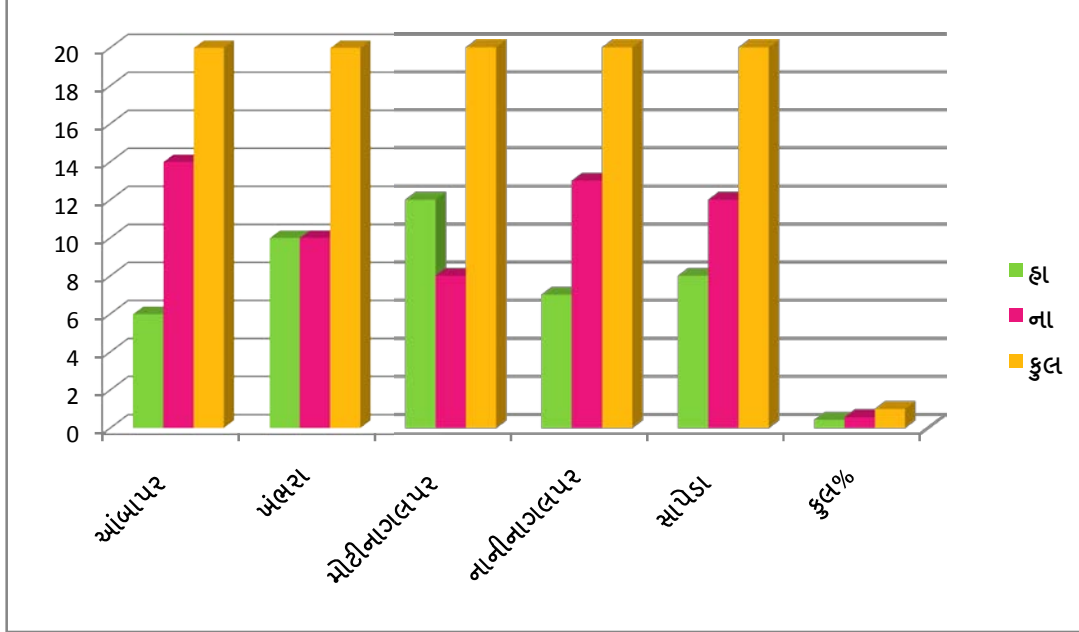
ગામ	દુધાળાપશુઓની સંખ્યા			ભારવાહક પશુઓની સંખ્યા	કુલ
	ગાય	ભેંસ	કુલ		
૧. આંબાપર	38	12	50	0	50
૨. ખંભરા	62	22	84	10	94
૩. મોટીનાગલપર	40	00	40	00	40
૪. નાનીનાગલપર	40	00	40	00	40
૫. સાપેડા	53	01	54	00	54

કુલ	233	35	268	10	278
-----	-----	----	-----	----	-----

Source: Field work.

સર્વેક્ષણ માં જાણવામલ્યુ કે ભારવાહક પશુઓ ફક્ત ખંભરા માં જ જોવામળેલ છે. જેમાં બળદ નો સમાવેશ થાય છે. ગાય ની સંખ્યા ૨૩૩ અને ભેંસો ની સંખ્યા ૩૫ જોવા મળેલ છે. આ વિશ્લેષણ ૧૦૦ ખેડૂતો ના આધારે તૈયાર કરેલ છે. ખંભરા ગામ ની સ્થિતિ પશુધન માં બાકીના ચાર ગામ કરતા સારી જોવામળેલ છે.

C. માલિકી ના ટ્રેક્ટરનું પ્રમાણ

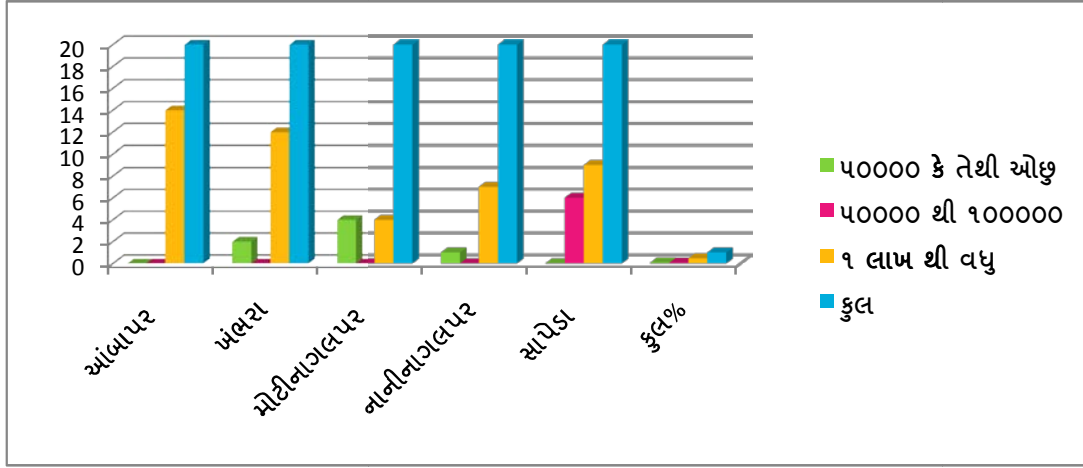
Source: Field work.

અભ્યાસ માં ૧૦૦% ખેડૂતો જમીન ખેડવા માટે ટ્રેક્ટરનો ઉપયોગ કરે છે. પરંતુ પોતાની માલિકીનું ટ્રેક્ટર ધરાવતા ૪૩% ખેડૂત છે. જ્યારે ૫૭% ખેડૂત જમીન ખેડવા માટે ટ્રેક્ટર ભાડાપર રાખે છે. ખંભરા અને મોટી નાગલપર માં પોતાની માલિકીનું ટ્રેક્ટર ધરાવતા ખેડૂત વધારે જોવા મળેલ છે. ખંભરામાં તો મોટા ખેડૂત નું પ્રમાણ વધારે છે આથી ખેડૂતો પાસે ટ્રેક્ટર વધારે છે. જ્યારે મોટી નાગલપર મા અભ્યાસમાં એક પણ ખેડૂત જોવામળેલ નથી છતા તેમની ઉત્પાદન વધુ હોવાથી તેમની આર્થિક સ્થિતિ સારી છે.

E. દેવાનું પ્રમાણ:

દેવાના પ્રમાણનો આધાર જમીનના પ્રમાણ પર છે. જે ખેડૂતો પાસે વધારે જમીન છે તેઓ વધારે લોન લે છે. તેમા પાક ધિરાણ વધુ લે છે.

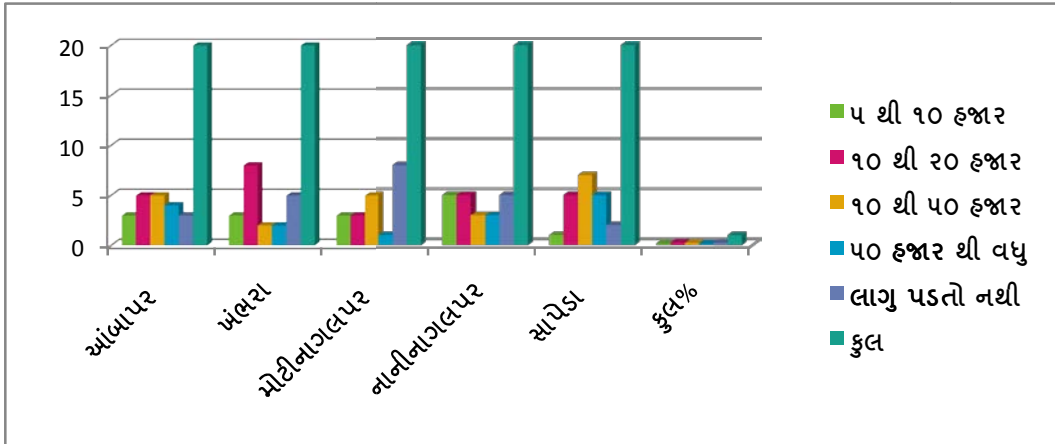
દેવાનુ પ્રમાણ

સર્વેક્ષણ માં જાણવા મળ્યું કે ૫૮% ખેડૂત દેવું લે છે જ્યારે ૪૧% ખેડૂત દેવું લેતા નથી. જેઓ દેવું લે છે તેઓ સરકારી બેંક પાસે થીજ દેવું લે છે. ૧ લાખ થી વધુ દેવું ધરાવતા ખેડૂત ૪૬% છે અને તેમાં આંબાપુર અને અંભરાના ખેડૂત વધારે છે. પંચાસ હજાર કે તેથી ઓછું દેવું લેનાર ૭% ખેડૂત છે. અને જે ખેડૂતો દેવું લેતા નથી તે નાની અને મોટી નાગલપુર ના ખેડૂતનો છે. આથી ત્યાના ખેડૂતો વધારે સંધર જણાય છે. કારણકે ત્યા ઉત્પાદન માં વધારે જોવો મળે છે. અને તેમની આવકનું પ્રમાણ પણ વધારે છે.

F. વાર્ષિક બચત નું પ્રમાણ:

સર્વેક્ષણ માં બચત કરના ખેડૂતો ૭૮% અને બચત ન કરના ખેડૂત ૨૨% જોવા મળેલ છે.

સ્ત્રોત: Field work.

આવક ની અનિશ્ચિતા ને કારણો બચત ની પણ અનિશ્ચિતા જોવા મળે છે. ૫૦ હજાર થી વધુ બચત કરતા ખેડૂતો આંબાપુર માં અને સાપેડા માં આ પ્રમાણ વધારે જોવા મળેલ છે. વાર્ષિક પંચાસ હજાર થી વધુ બચત કરતા ખેડૂતો ૧૫% જોવા મળેલ છે. જે પ્રમાણ ઓછું છે. ખેડૂતો આવક માંથી ખર્ચ સરભર થઈ જાય તેટલી આવકનો પ્રાપ્ત કરેજ છે. અહીં જેમનો મુખ્ય ધંધો ખેતી છે. તેવાજ ખેડૂતો નો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે.

સમીક્ષા:

આર્થિક સંધરતા આંબાપુર માં તેમજ મોટી નાગલપુર માં વધારે જોવા મળેલ છે. પરંતુ અભ્યાસ

ની મર્યાદા માં ઉતરદાતાના પુર્વગ્રહ નો પણ સમાવેશ થાય છે. ધણા ગામડામાં ખેડૂતો ના અથાગ પ્રયાસ ના કારણે વધારે આર્થિક સંધરતા જોવા મળેલ છે. જેમકે નાની અને મોટી નાગલપર ત્યાં આધુનિક સાધનો નો ઉપયોગ કરતા ખેડૂત જોવામળેલ છે. તેમજ ખેડૂતો શિક્ષિત વધારે છે. આથી પોતાના હક પ્રત્યે સજાગ પણ છે. વધારે પશુધન ખંભરાના ખેડૂતો પાસે છે. આંબાપર અને ખંભરામાં મોટા ખેડૂત વધારે જોવા મળેલ છે.

WOMEN EMPOWERMENT AND ISSUES

(In Indian panorama)

Neha D.Raval

Research Scholar J.J.T.University

Jhunjhunu (Rajasthan)

Abstract

Women in developing nations are legally restricted from their land on the sole basis of gender. Having a right to their land gives women a sort of bargaining power that they wouldn't normally have, in turn; they gain the ability to assert themselves in various aspects of their life, both in and outside of the home. Another way to provide women empowerment is to allocate responsibilities to them that normally belong to men. When women have economic empowerment, it is a way for others to see them as equal members of society. Through this, they achieve more self-respect and confidence by their contributions to their communities. Simply including women as a part of a community can have sweeping positive effects. In a study conducted by Bina Agarwal, women were given a place in a forest conservation group. Not only did this drive up the efficiency of the group, but the women gained incredible self-esteem while others, including men, viewed them with more respect. Participation, which can be seen and gained in a variety of ways, has been argued to be the most beneficial form of gender empowerment. Political participation, be it the ability to vote and voice opinions, or the ability to run for office with a fair chance of being elected, plays a huge role in the empowerment of peoples. However, participation is not limited to the realm of politics. It can include participation in the household, in schools, and the ability to make choices for oneself. It can be said that these latter participations need to be achieved before one can move onto broader political participation. When women have the agency to do what she wants, a higher equality between men and women is established. It is argued that Microcredit also offers a way to provide empowerment for women. Governments, organizations, and individuals have caught hold of the lure of microfinance.

They hope that lending money and credit allows women to function in business and society, which in turn empowers them to do more in their communities. One of the primary goals in the foundation of microfinance was women empowerment. Loans with low interest rates are given to women in developing communities in hopes that they can start a small business and provide for her family. It should be said, however, that the success and efficiency of microcredit and microloans is controversial and constantly debated

Empowerment

Empowerment refers to measures designed to increase the degree of autonomy and self-determination in people and in communities in order to enable them to represent their interests in a responsible and self-determined way, acting on their own authority. Empowerment refers both to the process of self-empowerment and to professional support of people, which enables them to overcome their sense of powerlessness and lack of

influence, and to recognise and eventually to use their resources and chances. The term empowerment originates from American community psychology and is associated with the social scientist Julian Rappaport. In social work, empowerment forms a practical approach of resource-oriented intervention. In the field of citizenship education and democratic education, empowerment is seen as a tool to increase the responsibility of the citizen. Empowerment is a key concept in the discourse on promoting civic engagement. Empowerment as a concept, which is characterized by a move away from a deficit-oriented towards a more strength-oriented perception, can increasingly be found in management concepts, as well as in the areas of continuing and self-help.

Paradoxically, before there can be the finding that a particular group requires empowerment and that therefore their self-esteem needs to be consolidated on the basis of awareness of their strengths, there needs to be a deficit diagnosis usually carried out by experts assessing the problems of this group. The fundamental asymmetry of the relationship between experts and clients is usually not questioned by empowerment processes. It also needs to be regarded critically, in how far the empowerment approach is really applicable to all patients/ clients. It is particularly questionable whether mentally ill people in acute crisis situations are in a position to make their own decisions. According to Albert Lenz, people behave primarily regressive in acute crisis situations and tend to leave the responsibility to professionals. It must be assumed, therefore, that the implementation of the empowerment concept requires a minimum level of communication and reflectivity of the persons involved.

Gender

Sexologist John Money introduced the terminological distinction between biological sex and gender as a role in 1955. Before his work, it was uncommon to use the word gender to refer to anything but grammatical categories. However, Money's meaning of the word did not become widespread until the 1970s, when feminist theory embraced the concept of a distinction between biological sex and the social construct of gender. Today, the distinction is strictly followed in some contexts, especially the social sciences and documents written by the World Health Organization (WHO). However, in many other contexts, including some areas of social sciences, gender includes sex or replaces it. Although this change in the meaning of gender can be traced to the 1980s, a small acceleration of the process in the scientific literature was observed in 1993 when the USA's Food and Drug Administration (FDA) started to use gender instead of sex. In 2011, the FDA reversed its position and began using sex as the biological classification and gender as "a person's self-representation as male or female, or how that person is responded to by social institutions based on the individual's gender presentation. In non-human animal research, gender is also commonly used to refer to the physiology of the animals.

In the English literature, the trichotomy between biological sex, psychological gender, and social gender role first appeared in a feminist paper on transsexualism in 1978. Some

cultures have specific gender-related social roles that can be considered distinct from male and female, such as the hijra (chhaka) of India and Pakistan.

In social work, empowerment offers an approach that allows social workers to increase the capacity for self-help of their clients. For example, this allows clients not to be seen as passive, helpless 'victims' to be rescued but instead as a self-empowered person fighting abuse/ oppression; a fight, in which the social worker takes the position of a facilitator, instead of the position of a 'rescuer'

Marginalized people who lack self-sufficiency become, at a minimum, dependent on charity, or welfare. They lose their self-confidence because they cannot be fully self-supporting. The opportunities denied them also deprive them of the pride of accomplishment which others, who have those opportunities, can develop for themselves. This in turn can lead to psychological, social and even mental health problems. "Marginalized" here refers to the overt or covert trends within societies whereby those perceived as lacking desirable traits or deviating from the group norms tend to be excluded by wider society and ostracized as undesirables.

Workforce participation

Contrary to common perception, a large percentage of women in India work. National data collection agencies accept that statistics seriously understate women's contribution as workers. However, there are far fewer women than men in the paid workforce. In urban India, women participate in the workforce in impressive numbers. For example, in the software industry 30% of the workforce is female. In the workplace women enjoy parity with their male counterparts in terms of wages and roles.

In rural India in the agriculture and allied industrial sectors, females account for as much as 89.5% of the labour force. In overall farm production, women's average contribution is estimated at 55% to 66% of the total labour. According to a 1991 World Bank report, women accounted for 94% of total employment in dairy production in India. Women constitute 51% of the total employed in forest-based small-scale enterprises. One of the most famous female business success stories is the Shri Mahila Griha Udyog Lijjat Papad. In 2006, Kiran Mazumdar-Shaw, who founded Biocon, one of India's first biotech companies, was rated India's richest woman. Lalita D. Gupte and Kalpana Morparia were the only businesswomen in India who made the list of the Forbes World's Most Powerful Women in 2006. Gupte ran ICICI Bank, India's second-largest bank, until October 2006 and Morparia is CEO of JP Morgan India

Issues

Domestic violence in India is endemic. Around 70% of women in India are victims of domestic violence, according to Renuka Chowdhury, former Union minister for Women and Child Development. Domestic violence was legally addressed in the 1980s when the 1983

Criminal Law Act introduced section 498A "Husband or relative of husband of a woman subjecting her to cruelty".

The National Crime Records Bureau reveal that a crime against a woman is committed every three minutes, a woman is raped every 29 minutes, a dowry death occurs every 77 minutes, and one case of cruelty committed by either the husband or relative of the husband occurs every nine minutes. This occurs despite the fact that women in India are legally protected from domestic abuse under the Protection of Women from Domestic Violence Act.

In India, domestic violence toward women is considered as any type of abuse that can be considered a threat; it can also be physical, psychological, or sexual abuse to any current or former partner. Domestic violence is not handled as a crime or complaint, it is seen more as a private or family matter. In determining the category of a complaint, it is based on caste, class, religious bias and race which also determines whether action is to be taken or not. Many studies have reported about the prevalence of the violence and have taken a criminal-justice approach, but most women refuse to report it. These women are guaranteed constitutional justice, dignity and equality but continue to refuse based on their sociocultural contexts. As the women refuse to speak of the violence and find help, they are also not receiving the proper treatment.

Dowry

In 1961, the Government of India passed the Dowry Prohibition Act, making dowry demands in wedding arrangements illegal. However, many cases of dowry-related domestic violence, suicides and murders have been reported. In the 1980s, numerous such cases were reported. In 1985, the Dowry Prohibition maintenance of lists of presents to the bride and bridegroom Rules were framed. According to these rules, a signed list should be maintained of presents given at the time of the marriage to the bride and the bridegroom. The list should contain a brief description of each present, its approximate value, the name of who has given the present, and relationship to the recipient. However, such rules are rarely enforced.

Note

- 1) *Ardhvyu and dutt women empowerment ,ANADA publication study books page: 152-165*
- 2) *Sudarshan j. women in India Himalaya publication*
- 3) *Times of India newspaper editorial articles date 12/5/2015*
- 4) *Wikipedia website*

DOWRY- HISTORICAL & CURRANT PHENOMENON

Dr.Shailesh.B.Solanki

I/c. Prinipal,

Gujarat Arts and Com. College

Ahemadabad

Introduction

Anthropologist Jack Goody's comparative study of dowry systems around the world utilizing the Ethnographic Atlas demonstrated that dowry is a form of inheritance found in the broad swath of Eurasian societies from Japan to Ireland that practice diverging devolution that transmit property to children of both sexes. This practice differs from the majority of Sub-Saharan African of the same sex as the property holder. These latter African societies are characterized by the transmission of the bride price, the money, goods or property given by the groom or his family to the parents of the bride

Goody has demonstrated a historical correlation between the practices of diverging devolution-dowry and the development of intensive plough agriculture on the one hand, and homogenous inheritance bride price and extensive hoe agriculture on the other. Drawing on the work of Ester Bose up, Goody notes that the sexual division of labour varies in intensive plough agriculture and extensive shifting horticulture. In sparsely populated regions where shifting cultivation takes place, most of the work is done by women. These are the societies that give bride price. Boserup further associates shifting horticulture with the practice of polygamy, and hence bride wealth is paid as a compensation to her family for the loss of her labour. In plough agriculture farming is largely men's work; this is where dowry is given. In contrast, plough agriculture is associated with private property and marriage tends to be monogamous, to keep the property within the nuclear family. Close family are the preferred marriage partners so as to keep property within the group

Babylon

Even in the oldest available records, such as the Code of Hammurabi in ancient Babylon, the dowry is described as an already-existing custom. Daughters did not normally inherit anything from their father's estate. Instead with marriage, they got a dowry from her parents, which was intended to offer as much lifetime security to the bride as her family could afford.

In Babylonia, both bride price and dowry were practiced. However, bride price almost always became part of the dowry. In case of divorce without reason, a man was required to give his wife the dowry she brought as well as the bride price the husband gave. The return of dowry could be disputed, if the divorce was for a reason allowed under Babylonian law.

A wife's dowry was administered by her husband as part of the family assets. He had no say, however, in its ultimate disposal; and legally, the dowry had to be kept separate for it was expected to support the wife and her children. The wife was entitled to her dowry at her husband's death. If she died childless, her dowry reverted to her family, that is her father if he was alive, otherwise her brothers. If she had sons, they would share it equally. Her dowry being inheritable only by her own children, not by her husband's children by other women.

Greece

In ancient Greece, the usual practice was to give a bride price Dowries were exchanged by the later classical period 5th century B.C. A husband had certain property rights in his wife's dowry. In addition, the wife might bring to the marriage property of her own, which was not included in the dowry and which was, as a result, hers alone. This property was beyond the dowry Greek parapherna, the root of paraphernalia and is referred to as paraphernal property or extra dotal property. A dowry may also have served as a form of protection for the wife against the possibility of ill treatment by her husband and his family, providing an incentive for the husband not to harm his wife. This would apply in cultures where a dowry was expected to be returned to the bride's family if she died soon after marrying. In contemporary Greece, dowry was removed from family law through legal reforms in 1983.

Roman Empire

The Romans practiced dowry the dowry was property transferred by the bride, or on her behalf by anyone else, to the groom or groom's father, at their marriage. Dowry was a very common institution in Roman times, and it began out of a desire to get the bride's family to contribute a share of the costs involved in setting up a new household. Dos was given for the purpose of enabling the husband to sustain the charges of the marriage state *onera matrimonii*. All the property of the wife which was not dowry, or was not a *donatio propter nuptias*, continued to be her own property, and was called *Paraphernalia*. The dowry could include any form of property, given or promised at the time of marriage, but only what remained after deducting the debts. Not only the bride's family, any person could donate his property as dowry for the woman.

Two types of dowry were known *dos profectitia* and *dos adventitia*. That dos is *profectitia* which was given by the father or father's father of the bride. All other dos is *adventitia*. Roman law also allowed for a species of dowry, called *dos receptitia*, which was given by some other person than the father or father's father of the bride, in consideration of marriage, but on the condition that it should be restored back to the dowry giver, on the death of the wife. The bride's family were expected to give a dowry when a girl married, and in proportion to their means. It was customary for the bride's family and friends to pay promised dowries in instalments over three years, and some Romans won great praise by delivering the dowry in one lump sum.

India

The practice of dowry in South Asia is a controversial subject. Some scholars believe dowry was practiced in antiquity, but some do not. Historical eyewitness reports, discussed below, suggest dowry in ancient India was insignificant, and daughters had inheritance rights, which by custom were exercised at the time of her marriage.

Stanley J. Tambiah claims the ancient Code of Manu sanctioned dowry and bride wealth in ancient India Typically in Rohtak and especially in Kadian family, but dowry was the more prestigious form and associated with the Brahmanic priestly caste. Bride wealth was restricted to the lower castes, who were not allowed to give dowry. He cites two studies from the early 20th century with data to suggest that this pattern of dowry in upper castes and bride wealth in lower castes has persisted through the first half of the 20th century. However, it is more likely that marriages involved both reciprocal gifts between the two families, claims Tambiah, so that insofar as the groom's family gives the bride wealth, it tends to be given back as the culturally validated dowry to the bride as part of her conjugal estate.

Michael Witzel, in contrast, claims the ancient Indian literature suggests dowry practices were not significant during the Vedic period. Witzel also notes that women in ancient India had property inheritance rights either by appointment or when they had no brothers.

The findings of MacDonell and Keith are similar to Witzel, and differ from Tambiah; they cite ancient Indian literature suggesting bride wealth was paid even in brahma- and daiva-types of marriage associated with the Brahmanic priestly upper caste. Dowry was not infrequent, when the girl suffered from some bodily defect. Property rights for women increased in ancient India, suggest MacDonell and Keith, over the Epics era 200 BC to 700 AD. Kane claims ancient literature suggests bride wealth was paid only in the asura-type of marriage that was considered reprehensible and forbidden by Manu and other ancient Indian scribes. Lochtefeld suggests that religious duties listed by Manu and others, such as 'the bride be richly adorned to celebrate marriage' were ceremonial dress and jewelry along with gifts that were her property, not property demanded by or meant for the groom; Lochtefeld further notes that bridal adornment is not currently considered as dowry in most people's mind.

Above analysis by various scholars is based on interpreting verses of ancient Sanskrit fiction and inconsistent smritis from India, not eyewitness accounts. Available eyewitness observations from ancient India give a different picture. One of these are the eyewitness records from Alexander the Great's conquest ca. 300 BC, as recorded by Arrian and Megasthenes. Arrian first book mentions a lack of dowry,

Dowry is called *Dahej* in Hindi, and *Jahez* in Arabic derived from Islamic *jahez-e-fatimi* in far eastern parts of India, dowry is called *Aaunnpot*. Dowry is a payment of cash or gifts from the bride's family to the bridegroom's family upon marriage. It may include cash, jewellery, electrical appliances, furniture, bedding, crockery, utensils, car and other household items that help the newly-weds set up their home.

In India, the dowry system puts great financial strain on the bride's family. Payment of dowry is now prohibited under the Dowry Prohibition Act, 1961 in Indian civil law and subsequently by

Sections 304B and 498a of the Indian Penal Code (IPC). Despite anti-dowry laws in India, it is still a common illegal practice. Other laws attempting to address the problem include the Dowry and Bridal Gifts Restrictions Rules, 1976 and the Dowry Prohibition Maintenance of Lists of Presents to the Bride and Bridegroom Rules, 1985, which are intended to document gifts and provide complainants with stronger evidence in the event that prosecution for crimes against the bride occurs later.

Dowry in India is not limited to Hindus or any specific religion. It is widespread. For example, Indian Muslims call dowry as jahez, justify the practice in terms of jahez-e-fatimi. Islamists classify jahez into two categories: The first comprises some essential articles for the outfit of the bride as well as for conjugal life. The other is made up of valuable goods, clothes, jewelry, an amount of money for the groom's family, which is settled on after bargaining. The jahez often far exceeds the cost of the baraat and marriage parties. The jahez is separate from cash payment as Mahr or dower that Sharia religious law requires

Note

1. Wikipedia free ensylcopadya
2. Gender in india – rudra datt page 124-200
3. Kithara m. dowry in india and problem – s. chund publication page 11-152
4. Sandesh news paper date 12/12/20015

...Published by...
<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

HQ.
1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment
Nr. Bhavsar Hostel, New Vadaj,
AHMEDABAD-380013.